

Анатолій Хромов

Південноукраїнське козацтво ХІХ ст.: *урядові задуми, проекти, втілення*

(Праці Державного архіву Одеської області. Т. XXXIX)

*«Я багато казав про козаків...
і вважав їх дуже корисним військом»
граф О.Ф. Ланжерон*

Одеса

2014

ББК 63.3 (4Укр7)52-283.31
УДК 94(477.7)«18»-058.13

*Рекомендовано до друку
на засіданні кафедри історії України
Одеського національного університету імені І.І.Мечникова,
протокол №11 від 26.06.2014 р.,
на засіданні кафедри суспільних наук
Одеського національного медичного університету,
протокол № 11 від 27.06.2014 р.*

X942 Хромов Анатолій Володимирович. Південноукраїнське козацтво XIX ст: урядові задуми, проекти, втілення (Праці Державного архіву Одеської області. Т. XXXIX) / А.В. Хромов; Наук. ред. д.і.н., проф. О.А. Бачинська. – Одеса : видавець СПД Бровкін О.В., 2014. – 180 с. – з ілл.

ISBN 978-966-8484-48-3

На основі архівних та опублікованих документів у монографії йдеться про формування взаємин козацтва південноукраїнських земель з представниками регіональної влади протягом майже всього XIX століття. З обох боків було прагнення досягти компромісу, зберігаючи та захищаючи власні інтереси.

Книга пропонується до уваги історикам, архівістам, науковцям, студентам, краєзнавцям, викладачам та всім, кому цікава історія козацтва та історія місцевої влади Південної України.

ББК 63.3 (4Укр7)52-283.31

Рецензенти:

д.і.н., професор **Т.Г. Гончарук**;
д.і.н., професор **В.С. Шандра**;
к.і.н., доцент **Л.М. Маленко**.

ISBN 978-966-8484-48-3

© А. Хромов, 2014

ВІД АВТОРА

Козацька слава

*Як добре вмерти не на лаві,
Чи у тюрмі, монастирі,
А у бою, в звитязі й славі,
У Дикім полі, пустирі.*

*Галопом пролетіти в січі –
Ворожі стріли у плечі,
І рубанути хоч би двічі
Та напоротись на мечі...*

*Упасти в заростях долину
Та зазирнути в рідне небо.
Я ж не прожив і половину
Життя свого, та так і треба...*

*А браття встануть тихо колом,
Лиш кінь стривожено ірже.
І я звернусь останнім словом –
Невже не радісно? Невже?*

*Хіба не солодко вмирати,
Хоч погляд поринає в ніч?
Своє вже наридалась мати,
Як проводжала нас на Січ*

*Мій дикий дух вже б'є пороги
У інший світ, де жити вічно –
І радісно мені від того,
Що вороги дістали відсіч!
А.Х.*

Роль українського козацтва у вітчизняній історії важко переоцінити. Тема козацтва справедливо посідає одне з перших місць за популярністю серед істориків та широкого загалу української громади. Останні десятиліття серед дослідників одним із найперспективніших напрямів наукових студій стала історія козацтва після зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. Адже значна частина козаків після цих подій розпорошилась на теренах Українського

Причорномор'я. Колишні запорожці та їхні нащадки стали продовжувачами козацьких традицій в іррегулярних (козацьких) військових формуваннях Південної України кінця XVIII-XIX ст. Найбільше уваги дослідники приділили історії Чорноморського козацького війська та Задунайської Січі, починаючи з XIX ст. Разом з тим, уже з 90-х рр. XX ст. історики активно досліджують історію Азовського, Бузького, Дунайського, Усть-Дунайського (Буджацького) козацьких військ та іррегулярних формувань на правах козацьких полків: Грецькі (Албанські) батальйони та Ногайські і Кримськотатарські ескадрони (дивізіони).

Відвойовані наприкінці XVIII – початку XIX ст. Російською імперією колишні турецькі володіння Південної України ставили перед центральним урядом та місцевим керівництвом низку нагальних і болючих проблем, які потрібно було швидко та ефективно вирішувати. Однією з них було «козацьке питання». Необхідно було «вписати козацькі елементи» та тюркське населення до соціальної структури імперії, а також ліквідувати протурецьки налаштовані задунайське та некрасовське козацтво, особливо на тлі постійної загрози війни з боку Османської імперії. Це були ключові питання «козацької політики» Російської імперії на півдні України у XIX ст.

Дане видання має за мету підсумувати роботи провідних істориків-козакознавців та власні напрацювання автора для узагальнення та виокремлення ролі місцевих російських чиновників в історії південноукраїнського козацтва XIX ст., а також може мати практичну цінність для врахування історичного досвіду при проведенні теперішніми українськими управліннями виваженої політики на тлі зростання такого явища як неокозацтво.

Як відомо, перші документальні згадки про українських козаків сягають XV ст., таким чином, такий феномен як козацтво у різних формах присутній в історичному розвитку нашого народу протягом семи століть. Якщо уявити цей проміжок часу у вигляді одного тижня, то кожне століття можна умовно представити як один «день» українського козацтва. Цей абстрагований образ

XIX ст., як «одного дня» південноукраїнського козацтва, був обраний нами для структурування роботи. Три розділи детальніше описують цей «один день» козацької історії. «Нова зоря» українського козацтва, «Зеніт» південноукраїнського козацтва, «Південне надвечір'я» козацтва висвітлюють окремі періоди в історії козацьких формувань регіону, розкривають основні форми та напрями «козацької політики», які у свою чергу відбивають також і зміни у персональному складі керівництва Південної України XIX ст. Підпункти розділів присвячені окремій особі (особам) з числа місцевих управлінців та аналізу їх діяльності по відношенню до південноукраїнського козацтва. Зауважимо, що під терміном «південноукраїнське козацтво» ми розуміємо іррегулярні (козацькі) військові формування Південної України кінця XVIII – XIX ст.

Джерельну базу видання складають опубліковані та архівні матеріали, частина яких автором була актуалізована та уведена до наукового обігу вперше. Серед них документи з фондів українських архівів (Державний архів Одеської області, Державний архів Миколаївської області, Державний архів Херсонської області, Центральний державний історичний архів України у м. Київ, Комунальна установа «Ізмаїльський архів») та іноземних архівних установ (Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург, Російський державний військово-історичний архів у м. Москва та Національний архів Республіки Молдова).

Щиро вдячний за цінні поради під час написання роботи колективам кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова та кафедри суспільних наук Одеського національного медичного університету, а також колегам із Державного архіву Одеської області.

Видання присвячую батькам – Володимиру Володимировичу та Любові Олексіївні Хромовим із вдячністю за їх любов та незламну віру у сина.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

«НОВА ЗОРЯ» УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА:
заходи регіональної влади Південної України до місцевого козацтва у
першій чверті XIX ст.

Перша чверть XIX ст. в історії Південної України відзначилась активними процесами освоєння цієї території як централізовано за ініціативою держави, так і стихійно народними масами, а також значними перетвореннями в адміністративному устрої та системі управління приєднаних земель. Місцевому керівництву необхідно було розв'язувати складні задачі розвитку регіону. Одна з актуальних проблем полягала у необхідності органічного залучення козацтва, яке залишалось на півдні України після зруйнування Запорозької Січі у 1775 р., у соціальну структуру регіону.

Соціальна та політична активність козацьких верств, прикордонне становище Південної України, постійна міграція населення призвела до появи певних відмінностей у адміністративно-територіальному поділі краю. Особливими були як система управління у законодавчому аспекті, так і процес призначення керівних кадрів. Управляти новоприєднаним краєм російські високопосадовці доручили вельможним французьким емігрантам герцогу А.Е.Рішельє та графу О.Ф.Ланжерону. Перед амбітними керівниками відкривались широкий простір для діяльності в цілому та козацької політики зокрема. Отже, в історії українського козацтва на початку XIX ст. на півдні України зійшла «нова зоря».

ВОЛЕЛЮБНИЙ ПІВДЕНЬ: зміни в адміністративному устрої Російської імперії. Особливості системи управління Південної України

Незвичні та незвичайні умови розвитку Південної України – темпи заселення та освоєння, складні внутрішні міграційні процеси, строкатий етнічний склад населення, а також особливості прикордонного положення

вимагали і певних відступів від моделі влади, призначеної для внутрішніх губерній. Крім того, уряд Російської імперії на початку XIX ст. взяв курс на лібералізацію. Перші роки правління імператора Олександра I, а саме серія реформ 1801-1811 рр., зміцнила центральний апарат і зробила тіснішими зв'язки з місцевими установами.

Основними територіально-адміністративними одиницями Російської імперії на початку XIX ст. були губернії та повіти. В 1796-1802 рр. Новоросійська губернія охоплювала значні території: від Дністра до Кубані включно с Кримським півостровом та землями Війська Чорноморського.¹ Система управління такими значними територіями потребувала істотних змін.

8 жовтня 1802 р. вийшов указ про розділ Новоросійської губернії на три: Катеринославську, Миколаївську та Таврійську.² Територія губерній залишилась малозаселеною і чисельність постійних мешканців була значно меншою, ніж у центральних губерніях, однак уряд справедливо очікував стрімкого зростання населення.

Оскільки в Миколаєві були труднощі з забезпеченням опалювання приміщень, не минуло і року як губернський центр Миколаївської губернії було перенесено до м. Херсон, і з 15 травня 1803 р. губернія почала іменуватися Херсонською.³

Після Російсько-турецької війни 1806-1812 рр. за рішенням Бухарестського миру до Російської імперії була приєднана нова територія «... від Аккермана до гирла ріки Прут, що тече в дев'яти верстах від Ясс і від цього гирла до Цісарського кордону (Австрійська імперія – *А.Х.*), звідти униз по Дністру розкинулась майже на тисячу верст, умістивши в собі відомі фортеці Хотин, Бендери, Кілію, Аккерман і багато інших торгових міст».⁴ Йшлося про Бессарабську область.

¹ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М.: Наука, 1970. – С.174.

² Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ): Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 27: 1802-1803 гг. – Документ № 20449. – С. 288.

³ Там само. – Документ № 20760. – С. 603.

⁴ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 207. – Оп. 1. – Од. зб. 1008. «О заключении мира с Оттоманской Портой в 1812 г.». – Арк. 7.

Начальником місцевої адміністрації був губернатор. Виконувати функції управління йому допомагали адміністративні установи: канцелярія губернатора, губернське правління, а також низка комісій та комітетів. Значне місце займали у системі губернського управління, а також членами різних місцевих установ були: губернський прокурор, голова казенної палати, управляючий палатою державного майна, предводителі дворянства. Підпорядковувався губернатор Міністерству внутрішніх справ. Крім того, практикувалось призначення замість звичайних (цивільних) начальників губерній військових губернаторів, які у підпорядкуванні, крім місцевої цивільної адміністрації та поліції, мали усі місцеві війська та військові установи керованої території.⁵ Особливого розповсюдження тенденція призначення військових губернаторів набрала у другій чверті XIX ст.

У зв'язку з прикордонним становищем губерній генерал-губернатору надавалися деякі дипломатичні функції, для виконання яких в Управлінні новоросійського генерал-губернатора існував спеціальний дипломатичний відділ. Такі широкі дипломатичні повноваження для регіональних керівників Російської імперії були значною рідкістю.

Ще однією особливістю регіону, у порівнянні з внутрішніми губерніями імперії, була специфіка поліцейського управління низки міст. У зв'язку зі стрімким зростанням населення та торговельного потенціалу в Одесі, Херсоні, Таганрозі, Феодосії та прилеглих до міст територіях були утворені градоначальства.⁶ Градоначальник мав більше прав, ніж поліцмейстер, виступав, по суті, як міський губернатор. Він керував справами місцевої поліції, видачею закордонних паспортів і дозволів на проживання, контролював діяльність карантинних та митних установ, органів місцевого самоврядування, портового управління, будівельного комітету, здійснював нагляд за діяльністю іноземних консулів, міських друкарень, за станом портових, фортечних і громадських будівель, облаштування міста та загальним санітарним

⁵ Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М, 1983. – С.174.

⁶ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – С.175.

становищем у місті. Одночасно на градоначальника покладалось загальне стимулювання розвитку торгівлі та судноплавства.

Контроль за діяльністю губернаторів та градоначальників з боку російського уряду відбувався через розгляд Комітетом Міністрів щорічних звітів. Їх кількість від початку XIX ст. постійно зростала. Керівники міст та губерній Південної України відправляли до Петербурга десятки звітів імператору, сенату, міністрам. Як правило, ці документи дублювалися і копія відправлялась до Одеси в Канцелярію новоросійського і бессарабського генерал-губернатора.⁷ Головна увага була спрямована на формальні речі: оперативність і дотримання правил діловодства, чисельність чиновництва, статистичні відомості. Отже, ці звіти надавали центральному уряду доволі традиційну й однорідну інформацію. Питання нагальних змін в управлінні чи інші важливі питання розвитку підвідомчих територій у звіти рідко потрапляли. Адже губернатори часто вдавалися до простих відписок, не встигаючи у свою чергу ґрунтовно проаналізувати звітну інформацію підпорядкованих установ. Усі важливі питання градоначальниками чи губернаторами відразу передавалися у вищі інстанції, рішення цих питань приймалося, як правило, після листування генерал-губернатора та міністрів без зволікання на очікування часу чергового звіту.

Центральні урядові установи часто приймали неефективні рішення на основі цих рапортів та інших звітних документів. Безперечно, генерал-губернатори, які часто вдавалися до особистого огляду краю, були краще обізнаними з проблемами розвитку Південної України.

Після включення до складу імперії у 1812 р. Бессарабії вся військова та цивільна влада на приєднаній території була сконцентрована у руках адмірала Павла Васильовича Чичагова (до початку 1813 р.), якому Олександр I доручив сформувати уряд краю. Цей уряд був сформований з місцевих молдавських

⁷ Савченко І.В. Звіти губернаторів та градоначальників як джерело до історії контролю діяльності місцевого управління вищими органами влади у 30-х роках XIX ст. // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – 2000. – Вип.5. – С. 241.

бояр і російських чиновників на чолі з цивільним губернатором боярином Скарлатом Дмитровичем Стурдзою. В 1813 р. новим керівником краю був призначений генерал Іван Маркович Гартінг. Місцеве населення і колоністи отримували привілеї, а саме: звільнення від подушного податку на три роки та на п'ятдесят років від військової служби, зберігалась специфіка управління, діловодство до 1828 р. велось двома мовами – російською та молдавською. У 1816 р. в Бессарабії була створена посада повноважного намісника краю⁸ і ним був призначений російський генерал-лейтенант Олексій Миколайович Бахметєв (Бахметєв 3-й). Він одночасно (з 1814 р.) перебував на посаді Кам'янець-Подільського військового губернатора.

Повноважні намісники фактично сконцентрували у своїх руках усю владу краю, активно реформуючи систему управління на загальноімперський манер. Найтолерантнішим до місцевих традицій був Іван Микитович Інзов, призначений повноважним намісником Бессарабії у 1820 р.

Окремо слід відзначити специфіку управління новоросійськими генерал-губернаторами справами Чорноморського козацького війська, адже вони офіційно іменувались начальниками цього війська. Військова канцелярія підпорядковувалась інспектору Кримської експедиції, якими були херсонські військові губернатори Арман Емануїл Рішельє та Олександр Федорович Ланжерон. Справи цивільного характеру війська вирішував таврійський губернатор. А вже з 1827 р. усі справи Чорноморського війська перейшли у відомство командира Окремого Кавказького Корпусу.⁹

Існування посади генерал-губернатора, насправді, йшло у розріз загальному духу реформи управління. Однією із головних мотивацій створення міністерств було намагання збільшити ефективність управління територій шляхом лінійного підпорядкування місцевих установ різних галузей відповідним міністерствам. Тобто Російська імперія відмовлялась від

⁸ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Од. зб. 3 за 1816 р. «О прибытии в Бессарабскую область Уполномоченного Наместника генерал-лейтенанта Бахметьева...». – Арк.19.

⁹ Маленко Л.М. Матеріали до історії Південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII – XIX ст. у краснодарському архіві // Записки історичного факультету ОНУ. – Одеса, 2006. – Вип. 17. – С. 147.

необхідності посередників між центром та провінцією у вигляді колегій чи намісників як це було у минулому. Сама посада губернатора багато в чому тепер розглядалася у необхідності не так управління, а як нагляду за виконанням рішень уряду та забезпеченням необхідною інформацією про стан речей на місцях.¹⁰ Але реалії розвитку Південної України внесли свої корективи. Губернатори мали брати на себе ініціативу у вирішенні важливих та невідкладних проблем. Уряд призначав вдалих адміністраторів, впливових людей на декілька посад одночасно: А.Е.Рішельє – одеський градоначальник, херсонський військовий губернатор, управляючий цивільною частиною в Катеринославській та Таврійських губерніях; О.Ф.Ланжерон перебував на посаді херсонського військового губернатора, управляючого цивільною частиною в Херсонській, Катеринославській та Таврійській губерніях, одеського градоначальника та начальника Бузького та Чорноморського козацьких військ, а з 22 вересня 1822 р. – новоросійського генерал-губернатора.¹¹

Окрему систему управління в Південній Україні мали іноземні колонії і формально вони були незалежними від губернської влади. До 1800 р. усіма колоніями в Російській імперії керувала Експедиція державного господарства, іноземного опікунства та сільського домоводства.

Активізація притоку іноземних переселенців на південь України, і як наслідок, зростання кількості іноземних колоній, призвела до виокремлення у квітні 1800 р. у складі зазначеної Експедиції Контори опікунства новоросійських іноземних поселенців.¹² Зі створенням міністерств у Російській імперії у 1802 р. Опікунська контора увійшла до складу Міністерства внутрішніх справ.

Указом від 22 березня 1818 р., зважаючи на зростаючі хвилі мігрантів в Південну Україну і для ефективного управління мережі іноземних колоній, був

¹⁰ Градовский А.Д. Политика, история, администрация. – СПб., 1871. – С.420.

¹¹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Од. зб. 13 за 1815 р. «О назначении Генерала от инфантерии Графа Ланжерона в должность Херсонского военного губернатора». – Арк.1.

¹² ПСЗРИ: Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 26: 1800-1801гг. – Документ № 19372. – С. 115-120.

утворений Опікунський комітет колоністів Південного краю Росії, у складі якого були утворені три контори: Бессарабська, Одеська та Катеринославська.

Зважаючи на місцеві реалії, в затвердженому Положенні комітету в частині другій були названі дві важливі особливості: четвертий пункт надавав право вирішувати невідкладні питання на власний розсуд з «урахуванням користі для казни та поселян»; пункти дев'ять та одинадцять передбачали тісну взаємодію з херсонським військовим губернатором і повноважним намісником Бессарабії, як таких, «... що є начальниками по цивільній частині...» регіону.¹³ Таким чином, у Південній Україні принципи лінійності влади та відокремлення Опікунського комітету від місцевої влади зазнали коректив.

Головою комітету, що офіційно іменувався головним опікуном колоністів від 7 березня 1818 р. і безпосередньо до самої смерті у 1845 р., був І.М. Інзов. Людина, яка відзначалась високими моральними якостями й видатними адміністративними здібностями та мала авторитет серед іноземних колоністів.

Місцем перебування комітету були міста: з 1818 р. по 1820 р. – Катеринослав, з 1820 р. по 1833 р. – Кишинів.

З початком процесу утворення в Російській імперії військових поселень значні території у різних повітах губерній Південної України були віддані під господарське забезпечення та розміщення частин регулярної армії. Населені пункти військових поселенців управлялись безпосередньо на пряму уповноваженими чинами Військового міністерства і не мали жодного відношення до місцевої влади.

Таким чином, система адміністративного поділу та управління Новоросійського краю і Бессарабії в першій чверті XIX ст. досягла майже завершеного вигляду, що істотно не змінювалась до реформ 60-х – 70-х рр. XIX ст. Створена була за загальноімперськими принципами, але з важливими особливостями, місцева адміністрація мала розв'язувати низку питань, одним з яких було козацьке.

¹³ Там само. – Т. 35: 1818 г. – Документ № 27312. – С. 154-159.

АМБІТНІ ФРАНЦУЗИ: діяльність місцевої адміністрації зі створення та реорганізації козацьких формувань. А.Е.Рішельє, О.Ф.Ланжерон

Перші роки ХІХ ст. відзначились низкою ініціатив російського уряду та місцевого керівництва південноукраїнських губерній, які несли нетрадиційні чи то навіть експериментальні рішення. Однією із них була спроба пристосувати до козацької військової служби місцеве мусульманське населення, а саме ногайських татар.

В цей час, з лютого 1800 р. управління Кримом та Причорномор'ям здійснював генерал від кавалерії Іван Іванович Міхельсон, який у 1803 р. був переведений військовим губернатором у Білорусію.¹⁴

Після нього у 1803-1805 рр. керівником Південної України став 64-річний генерал від інфантерії,¹⁵ колишній кам'янець-подільський військовий губернатор, Андрій Григорович Розенберг. Він був призначений 11 жовтня 1803 р. на посаду херсонського військового губернатора та керуючого цивільною частиною в Херсонській, Катеринославській та Таврійській губерніях.

У 1801 р. був реалізований сміливий проект уряду Російської імперії щодо перетворення ногайців на козаків, який мав певні історичні передумови. Ще з середини ХVІІІ ст. цей кочовий народ мав досвід регулярної прикордонної служби й охорони кордонів Кримського ханства. Так, у 60-х рр. ХVІІІ ст. існувала розгалужена система об'їзних караулів, якою охоплювалася територія від Очакова вгору по Бугу до польських кордонів.

Цей проект тісно пов'язаний з особою Баязет бея, який на той час виступав посередником та сприймався російською адміністрацією повноважним начальником над ногайськими татарами, які кочували в районі р. Молочної.

¹⁴ Ореус И.И. Иван Иванович Михельсон, победитель Пугачева. 1740-1807 // Русская старина. – 1876. – Т. 15. – №1. – С. 206.

¹⁵ Інфантерія – піхота (від староіталійського *infante* – «юнак, піхотинець»). В Російській імперії в ХVІІІ – початку ХХ ст. назва піхоти в офіційних документах.

14 червня 1801 р. Баязет бей подав прохання на ім'я Олександра I з викладом свого бачення майбутнього іррегулярного війська. У цьому документі ногайський начальник наголошував, що татари-ногайці віками були народом, придатним до військової служби і тому доцільним є залишити їх у військовому стані, створивши кінний підрозділ у складі однієї тисячі вояків з озброєнням на кшталт козацького.¹⁶ Проект був підтриманий генералом І.І.Міхельсоном. Це військове формування мало знаходитися на власному самозабезпеченні, лише у військовий час отримувало б з державної казни провіант та фураж. Акцент на самозабезпеченість війська був вагомим козирем в умовах дефіциту російського військового бюджету.

Крім того, важливим був зовнішньополітичний пункт проекту про те, що дозволявся вільний перехід ногайців через турецький кордон та гарантувалося їх поселення при р. Молочній, бо і уряд, і місцева влада, і Баязет бей були зацікавлені у переході на російські території ногайських сімей, особливо з Бессарабії. Іменний указ Сенату від 16 липня 1801 р. затвердив цей проект майже без змін. Нагляд за реалізацією указу виконував військовий губернатор І.І.Міхельсон. Спостерігаючи за військовими приготуваннями Ногайського війська, він пропонував брати за приклад принципи внутрішньої організації Війська Донського. Це був один із перших прецедентів. З того часу на півдні України утвердилася практика, коли під час утворення або реорганізації іррегулярних формувань на правах козацьких, брали за своєрідний еталон Донське або Чорноморське козацькі війська. Крім того, навесні 1802 р. І.І.Міхельсон запропонував Олександру I з одностисячного Ногайського війська утворити два п'ятисотенних полки, що і було затверджено указом від 5 жовтня 1802 р.¹⁷ Цей день вважається офіційною датою затвердження Ногайського війська, на правах козацького, яке за документами йменувалось «Ногайськими кінними полками».

¹⁶ Грибовський В.В. Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 157.

¹⁷ ПСЗРИ: Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 27: 1802-1803 гг. – Документ № 20445. – С. 269.

Баязет бей, як потім було виявлено перевірками, не надто піклувався долею Ногайського козацького війська. Зловживання у справі закупівлі озброєння, набору в козацькі загони, призначення на впливові посади у війську протягом декількох років сходили йому з рук. І хоча він не володів російською мовою, проте чудово відчував сфери впливу місцевого керівництва Південної України. Таврійський віце-губернатор А.Шостак констатував низку порушень та зловживань у війську, таврійський цивільний губернатор Д.Б.Мертваго ставився до Баязет бея як до звичайного авантюриста, який шляхом підкупу посадовців займався лише зміцненням особистої влади та збагаченням. За його спогадами, важливим для ногайського начальника було заступництво херсонського військового губернатора А.Г. Розенберга, який любив «подарунки», тобто хабарі.¹⁸

Через зловживання Баязет бея та його однодумців, яких він призначив на керівні посади у війську, рядове ногайське населення швидко змінило своє ставлення до подальшої військової служби мусульман у російській армії. Корумпований, марнославний керівник дискредитував саму ідею козацької служби ногайських татар.

За наявності широкого розголосу навколо постійних скарг про зловживання у Ногайському козацькому війську уряд вирішив переглянути своє ставлення до можливості подальшого існування цього іррегулярного формування. Протягом жовтня 1804 р. мали місце стихійні спроби ногайців масово виїхати до Туреччини. Багато їх зверталось за отриманням закордонних паспортів і за безцінь розпродавало своє майно. Баязет бей був викликаний А.Г.Розенбергом до Херсону, розпочалось вилучення зброї у ногайців, яке тривало до травня 1805 р.¹⁹

Російський уряд призначив керівником півдня України досвідченого військового начальника розраховуючи на досвід та авторитет А.Г.Розенберга, але нетривале його керівництво краєм показало, що керівні посади у регіоні не

¹⁸ Мертваго Д.Б. Записки. 1760 – 1824. — М., 1867. — С.190-191.

¹⁹ Грибовський В.В. Вказ. праця. — С.168.

можуть бути використані як «місця відпочинку» літніх заслужених сановників та генеральських чинів російської армії. Ситуація в Південній Україні суттєво відрізнялась від реалій життя у внутрішніх губерніях. У подальшому вибір все частіше робився на користь молодих та амбітних адміністраторів. Одним із них був новопризначений одеський градоначальник А.Е. Рішельє.

27 січня 1803 р. Арман Емманюель дю Плессі, герцог де Рішельє (або поширена у тогочасному офіційному російському листуванні форма – Еммануїл Осипович (Йосипович) Рішельє) отримав посаду одеського градоначальника,²⁰ а у 1805 р.²¹ імператор призначив його херсонським військовим губернатором та керуючим цивільною частиною в Катеринославській та Таврійських губерніях зі збереженням посади одеського градоначальника.²² Резиденцією губернатора стала Одеса.

Герцог де Рішельє народився у 1766 р., а в російську армію поступив добровольцем у 1790 р., відзначився під час штурму Ізмаїла. Саме в цей час відбулося перше знайомство А.Е.Рішельє з різними групами козацтва Російської імперії.

За часів його керівництва краєм у Південній Україні існували Бузьке та Усть-Дунайське Буджацьке козацькі війська. Крім того, на правах козацьких військ перебували іррегулярні формування греків та албанців, що також відомі в історичній літературі як Грецьке козацьке військо; а також Кримськотатарські козаці кінні полки. В цей самий час російський уряд намагався повернути з-за кордону військові формування задунайських запорожців та некрасовців.²³ На

²⁰ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – С.193.

²¹ Історія Одеси. – Одеса, 2002. – С.106.

²² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 219. – Од. зб. 12 за 1805 р. «О назначении на место Херсонского военного губернатора Розенберга – Дюка Де Ришелье». – Арк.1-1 зв.

²³ Некрасовці (некрасовські козаки, козаки-некрасовці, гнат-козаки) – нащадки донських козаків, які після придушення Булавінського повстання пішли з Дону у вересні 1708 року. Названі на честь ватажка, Гната Некрасова. У 1740-1778 рр. з дозволу турецького султана некрасовці перебралися на Дунай. Після розгрому в 1775 році Запорозької Січі в тих же місцях з'явилися і запорожці. Спори за кращі рибальські місця між некрасовцями і запорожцями стали доходити до збройних зіткнень і в результаті велика частина некрасовців була змушена покинути Дунай і переселитися далі на південь, або повернутися до Росії.

розв'язання цих задач з боку А.Е. Рішельє російське вище керівництво покладало великі сподівання.

Що стосується військової служби кримських татар у Російській імперії, то вона мала тривалішу історію, аніж у ногайців. Після приєднання Криму до Російської імперії в 1783 р. уряд проводив більш зважену політику до місцевого населення півострова. На початку 1784 р. татарські мурзи та князі були зрівняні у правах з російським дворянством. У тому ж році надано дозвіл на формування Таврійських військових дивізіонів, де офіцери були призначені з молодих мурз. Ці перші військові формування кримських татар проіснували до 1796 р.

За часів керівництва краєм А.Е.Рішельє уряд знов залучив кримських татар до козацької військової служби. Наприкінці 1806 р. у зв'язку зі вступом Російської держави до складу Четвертої антифранцузької коаліції лідери мусульманського населення запропонували уряду утворити легкі кінні полки з кримських татар. Мусульманське духовенство та місцеве татарське дворянство зголосилося виставити необхідну кількість полків, що створювались за принципом самозабезпечення, подібним до існуючого у козацьких формуваннях Російської імперії. За указом Олександра I від 24 січня 1808 р.²⁴ офіційно було утворено кінні полки кримських татар, які отримали назву за місцем формування: Сімферопольський (командував полком Кая бей (Кирило) Балатуков), Перекопський (на чолі з Адиль беєм князем Балатуковим, потім командував Ахмет бей Хункалов), Євпаторійський (Абдула ага Мамайський), Феодосійський (Алі мурза Ширінський). Новоутворені полки були сформовані за прикладом полків Війська Донського, були одягнені за козацьким зразком, але мали певні особливості як у зовнішньому вигляді – в одязі були татарські головні убори, так і в озброєнні – використовували поряд з тогочасними видами холодного та вогнепального озброєння і суто татарські, застарілі чи то навіть архаїчні ножі, кулюки²⁵ і т. ін.; а також в устрої – існували в полках посади

²⁴ ПСЗРИ: Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 30: 1808-1809 гг. – Документ № 22772. – С. 31-34.

²⁵ Кулюк (кулюк-балта) – татарська холодна зброя у вигляді кирки з невеликою ручкою.

мулли та помічників з рядових вояків (муедзини) для виконання необхідних обрядів ісламської релігії.

Керівники цього іррегулярного формування були впливовими людьми не лише серед татар, а й загалом у Криму. Кая бей Балатуков (1774-1827) був предводителем дворянства Таврійської губернії, користувався підтримкою А.Е.Рішельє, належав до числа найбільших землевласників у Криму, мав у різних повітах губернії до сорока тисяч десятин²⁶ землі, виноградні сади тощо. Був освіченою людиною, знав декілька мов, проходив службу крім у зазначеному полку, ще в Грецькому корпусі та Кримських національних дивізіонах. Отримав після Наполеонівських воєн чин генерал-майора.²⁷

Незважаючи на бездоганну репутацію керівників Кримськотатарського козацького війська та потребу у збільшенні військового потенціалу російської армії, центральний уряд і місцеве керівництво не мали абсолютної довіри до військових частин, сформованих з мусульман. Тому досить швидко вирішено було за доцільніше використовувати полки кримських татар не на театрах Російсько-турецької війни 1806-1812 рр., а у боротьбі з арміями Наполеона.

Наприкінці травня 1813 р. Канцелярія таврійського цивільного губернатора офіційним листом запропонувала херсонському військовому губернатору А.Е.Рішельє долучити до формування татарських полків ногайців та киргизів, які були поселені в районі Молочних вод.²⁸ Але очевидно, що і центральна влада і герцог де Рішельє пам'ятали про невдалу спробу козацької служби ногайців і уряд обмежився татарами Криму.

Усі чотири полки кримських татар брали участь у військових діях проти французьких військ. Після закінчення війни вони були повернені до Криму та розформовані.

²⁶ Десятина - стародавня міра земельної площі в Київській Русі, а пізніше в Україні, Росії та Білорусі. Межевою інструкцією царського уряду 1753 р. визначено розмір десятини у 2400 кв. сажнів, що становило 10 925 м², тобто 1,0925 га.

²⁷ Бачинська О.А. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – Одеса, 2009. – С.56-57.

²⁸ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Од. зб. 1 за 1812 р. «О укомплектовании татарских полков». – Арк.42зв.-43.

Ще з кінця XVIII ст., часто для врегулювання відносин з татарським населенням Криму, центральний уряд і місцева влада використовували інше іррегулярне формування – Грецьке (Албанське) козацьке військо. Вояки цього війська розглядались як один із головних стримуючих факторів проти антиурядових виступів мусульман у Криму. Перший етап російської служби балканських слов'ян припав на 1775-1797 рр. Імператор Павло I 30 січня 1797 р. реорганізував Грецький полк у Балаклаві в Грецький піхотний батальйон, утворюючи його на положеннях служби донських козаків, але поставив у залежність від місцевого цивільного судочинства.²⁹ Грецький дивізіон в Одесі було взагалі ліквідовано. Але новий уряд Олександра I відновив іррегулярну військову службу одеських греків, у жовтні 1803 р. був виданий указ про створення з місцевих греків та албанців Одеського грецького батальйону з оселенням у навколишніх селах.

Віддаючи належну шану навичкам у мореплавстві та морських десантах, якими володіли вояки грецьких батальйонів, військове командування використовувало греків у Дунайській флотилії під час Російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Вояки Одеського та Балаклавського грецьких батальйонів брали участь у боях під Тульчею, Кілією, штурмі Ізмаїла, Браїли, Рушука, а також у штурмі Анапи та інших фортець на східному узбережжі Чорного моря.³⁰ Генерал Олександр Федорович Ланжерон у своїх записах про війну з Туреччиною за 1807 р. згадував вдале рішення герцога де Рішельє (який був на чолі 13-ї дивізії у складі Молдавської армії, але залишався в Одесі через хворобу) надіслати грецький батальйон. Від флотських морських офіцерів, на думку графа О.Ф.Ланжерона, було мало користі на Дунаї і ситуація на краще змінилась лише з прибуттям грецьких вояків та чорноморських козаків,³¹ і ті і інші мали великий досвід бойових дій у складі річкових флотилій. І навіть те,

²⁹ Кибовский А.В. «Невозможно иметь больше мужества, отважности и усердия к службе, колико оное войско изъявило» Балканские славяне на службе в русской армии и флоте. 1775-1797 гг. // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 7. – С. 61-65.

³⁰ Бачинська О.А. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – С.54.

³¹ Ланжерон А.Ф. Записки графа Ланжерона. Война России с Турцией. 1806-1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Т. 131. – № 7. – С.93-95.

що вояки батальйону через відому схильність греків до торгівлі у похід взяли свої лавки з різним крамом, це теж, за спогадами О.Ф.Ланжерона, було корисно для російської армії.³²

Індикатором політики російського уряду та місцевого керівництва щодо південноукраїнського козацтва може виступати Бузьке військо. Зміни у зовнішньополітичних векторах та принципах внутрішньої політики, кадрові ротації неодмінно впливали на його долю.

Указ імператора Олександра I про відновлення Бузького козацького війська продовжив в 1803 р. історію військових формувань, які стали основою бузького козацтва. Це були іррегулярні формування Південної України останньої чверті XVIII ст., які йменувалися полками чи загонами, часто «козацькими», а з часів оселення на р. Південний Буг – «бузькими козацькими».³³ Відтворене військо за своїм складом було поліетнічним, проте українці не лише складали більшість цього іррегулярного формування, але й «визначали обличчя» цього війська.³⁴

Початок XIX ст. відзначався загостренням російсько-турецьких відносин та початком нового етапу протиборства двох імперій. Для захисту південних кордонів російське керівництво розглядало низку проектів. Пропонувалось навіть переселити в Новоросійський край Донське козацьке військо,³⁵ але це була, напевно, найфантастичніша ідея, яка потребувала неймовірних фінансових та матеріальних витрат, адміністративних зусиль. Задля вирішення низки наболілих проблем: збільшення військового потенціалу російських військ півдня України, забезпечення надійної охорони кордону імперії на р. Дністер, допомога місцевій владі, поліції у наведенні стабільності на землях, які активно освоювалися, були утворені три п'ятисотенні Бузькі козацькі полки. Військо утворювалось на засадах Війська Донського, хоча мало особливості,

³² Там само. – Т. 130. – № 5. – С.612.

³³ Белова Е.В. Судьба Бугского казачества. Конец XVIII – начало XIX века // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 3. – С. 53.

³⁴ Хиони И.А. К вопросу о происхождении и национальном составе Бугского казачества // Одесское археологическое общество. Записки. – Т. 2 (35). – Одеса, 1967. – С. 289-291.

³⁵ Белова Е.В. Судьба Бугского казачества. Конец XVIII – начало XIX века. – С. 55.

які, в першу чергу, були викликані тим, що Бузьке військо було меншим як за територією (бузькі козаки були оселені на території в сто сімдесят шість тисяч десятин), так і за чисельністю (загальне населення близько дванадцяти тисяч осіб). Військова канцелярія розміщувалась у м. Вознесенськ, а полки розселені в навколишніх двадцяти шістьох станицях. Крім військового устрою бузькі козаки взяли у донців ще й керівника. За пропозицією згаданого херсонського військового губернатора А.Г.Розенберга наказним отаманом Бузького козацького війська було призначено донського генерал-майора Івана Кузьмича Краснова.³⁶ Крім того, А.Г.Розенберг безпосередньо впливав на призначення усіх керівних посад у війську. Ми вже згадували про те, що таврійський цивільний губернатор Д.Б.Мертваго неодноразово наголошував на тому, що херсонський військовий губернатор був жадібним, запопадливим до подарунків, тобто був хабарником. Як би там не було, але, насправді, керівництво Бузького козацького війська відзначалось неймовірними зловживаннями.³⁷ Один із перших виступів бузького козацтва відбувся восени 1803 р. через те, що наказний отаман І.К.Краснов таємно привласнив шістдесят три тисячі рублів, які належали бузькому козацтву.

Генерал-губернатор А.Е.Рішельє, крім координації господарського життя, нагляду за облаштуванням війська, був змушений приділяти особливу увагу кадровому питанню в Бузькому війську. Особливо до цього спонукали скарги на керівництво війська, які постійно надходили від рядового козацтва. У такій ситуації герцог Рішельє в 1806 р. звільнив з посади наказного отамана війська І.К.Краснова та призначив замість нього полковника Миколу Родіоновича Кантакузена, який перебував на зазначеній посаді аж до реорганізації Бузького козацького війська в 1817 р. До того ж, за вимогою А.Е.Рішельє, нерідко зі стану козацтва відраховували із заборonoю обіймати в подальшому будь-яку

³⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 248. – Од. зб. 1606. «Высочайшие рескрипты и указы за 1802 год». – Арк.97.

³⁷ Бачинська О.А. Бузьке козацьке військо 1785-1817 рр. / О.А.Бачинська // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX століття. – Одеса: Друк, 2000. – С. 48-50.

посаду у Бузькому козацькому війську окремих урядників, які були помічені у різних зловживаннях³⁸.

М.Р.Кантакузен (1763-1841 рр.) походив з родини волоських вельмож, перебував на російській військовій службі з 1790 р., до призначення наказним отаманом Бузького війська мав досвід командування різними загонами, полками, серед них і козацькими – був підполковником Катеринославського козацького війська. Його відносини з герцогом А.Е.Рішельє мали доброзичливий чи то навіть дружній характер.

Звільнення наказного отамана І.К.Краснова і низки інших керівників не поборолو корупції серед верхівки бузького козацтва, навпаки зловживання його керівників лише збільшилися. Зміна керівного складу війська не зламала недоліків системи управління. В умовах російсько-турецької війни 1806-1812 рр., у якій бузькі козаки брали участь, наказний отаман М.Р.Кантакузен, за спогадами сучасників,³⁹ піклувався лише про реалізацію можливостей до ще більшого власного збагачення, які надавались йому в умовах військового часу. Керівництво армії та козаки звинувачували його у казнокрадстві, утисках рядового козацтва, хабарництві та зловживаннях, свавіллі та фальсифікації під час призначення на посади та наданні звань, відвертих пограбуваннях населення і т.п., за що вимагали невідкладно віддати наказного отамана військовому трибуналу, що й було рекомендовано військовому міністру М.Б.Барклаю де Толлі.⁴⁰ Але за невідомих нам причин у 1814 р. справу проти нього було закрито і М.Р.Кантакузен залишився на своїй посаді.

Під час війни з Наполеоном у 1812 р. бузькі полки перебували у складі діючої армії та особливо відзначились у Закордонних походах 1813-1814 рр. Після повернення до рідних станиць бузькі козаки продовжували нести традиційну митну та кордонну службу.

³⁸ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Од. зб. 8 за 1807 р. «Дело о Бугском казачьем войске». – Арк.8.

³⁹ Ланжерон А.Ф. Записки графа Ланжерона. Война России с Турцией. 1806-1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Т. 130. – № 5. – С.600.

⁴⁰ Хіоні І.О. Нові матеріали до історії Бузького козацького війська // Український історичний журнал (Далі – УІЖ). – 1966. – № 11. – С. 123 – 127.

Що стосується постаті самого херсонського військового губернатора А.Е.Рішельє, то війна з наполеонівською армією не викликала у французького герцога внутрішніх суперечностей. Боротьбу з Наполеоном він розглядав крізь призму захисту своєї «нової Батьківщини» Росії і можливість привести на французький трон «законного монарха».⁴¹ Російське центральне керівництво не мало жодного приводу до сумнівів у лояльності французького герцога під час російсько-французького військового протиборства. Додамо, що фактичний керівник півдня України – А.Е.Рішельє організував збір коштів на потреби армії, особисто передавши сорок тисяч рублів задля цієї мети.

Його рішення безпосередньо взяти участь у війні, завадила епідемія чуми. Водночас він активно підтримав ініціативу херсонського поміщика колезького асесора Віктора Петровича Скаржинського, сина одного з керівників бузького козацтва кінця XVIII ст. – Петра Михайловича Скаржинського, щодо створення ним власним коштом козацького ескадрону. Спочатку В.П.Скаржинський сповістив 10 серпня 1812 р. предводителя дворянства Херсонської губернії Ф.Чорбу про те, що він відібрав сто вояків з числа своїх кріпосних та залежних селян, які належали його матері, віком до тридцяти п'яти років та запросив до служби ще корнета та унтер-офіцера, забезпечивши їм платню та весь ескадрон обмундируванням, кінями, озброєнням на кшталт козацьких військ. Військовий губернатор А.Е.Рішельє після рапорту херсонського губернського предводителя дворянства та огляду козаків ескадрону високо оцінив ініціативу В.П.Скаржинського і наприкінці серпня 1812 р. рапортував військовому міністерству про прийняття наступних рішень:

1. Дозволити довербувати загін людьми вільного стану та назвати ескадроном Скаржинського.
2. Направити ескадрон до складу армії адмірала П.В.Чичагова.
3. Забезпечити прохання В.П.Скаржинського щодо надання за рахунок казни ескадрону провіанту та фуражу.

⁴¹ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – С.199.

4. Видати на час військових дій з тираспольського арсеналу озброєння для повного комплекту (тридцять волонтерських рушниць; п'ятдесят три козацьких шабель, десять турецьких, шістдесят два волонтерських; пістолів – сорок сім пар гусарських, калмицьких двадцять дві пари та драгунських сто дві пари), а з одеського артилерійського гарнізону необхідну кількість пороху та свинцю. Крім того, А.Е.Рішельє наказав Херсонській казенній палаті не набирати рекрутів з кріпосних тих земель, які надали вояків для ескадрону.⁴² Козаки (сто вісімдесят вісім чоловік) ескадрону брали участь у боях з наполеонівською армією у Білорусії, відзначились у Закордонних походах. У результаті В.П.Скаржинський був нагороджений орденом Святого Володимира IV ступеня з бантом та Святої Анни II ступеня з діамантами, усі вояки ескадрону Скаржинського отримали пам'ятні медалі.

Це був не перший випадок підтримки з боку А.Е.Рішельє ініціатив місцевих дворян Південної України по влаштуванню козацьких формувань у регіоні. Хоча не всі з цих проектів були втілені у життя. Варто згадати маловідомий проект 1805 р. Йосипа Павліновського про влаштування на території Балтського, Ольвіопольського та Ямпільського повітів Подільської губернії козацького війська, який зберігся серед матеріалів Російського державного історичного архіву (м. Санкт-Петербург) у фонді «Департамент поліції виконавчої».⁴³

Автором проекту був польський шляхтич Йосип Павліновський (у документах – «Іосіф Павліновський», або «Павліковський»). Відомо, що він під час розгляду проекту перебував під арештом та судом за невідомі нам правопорушення, але своєї провини не визнавав. Не зважаючи на статус арештанта, який негативно впливав на його репутацію, автор проекту був соціально активною людиною, володів достатнім обсягом інформації про

⁴² Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – К., 1948. – С.39-41.

⁴³ Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербург (далі – РДІА). – Ф.1286. – Оп.1. – Од.зб. 241 за 1805 р. «Прозэкт шляхтича Павлиновского о составлении казачьих полков из молдован и других людей обитающих на казенных землях в Подольской губернии». – Арк.1-8.

становище населення Південного Поділля. Опікувався не лише проблемами соціального і політичного становища польської шляхти, але й селян.

Текст проекту наводить на думку, що автор чудово знав історію козацтва Південної України. Наприклад, декілька фраз проекту Й.Павліновського повторюють і майже дослівно цитують аргументи, які надавались Російському уряду делегацією бузької козацької старшини 1801 р. у Петербурзі.⁴⁴ Схожими в документах є тези про економічну доцільність та надійність прикордонної служби козаків, які захищають від ворога власні оселі, розташовані на прикордонні.

До того ж не випадковим є той факт, що подільський дворянин Й.Павліновський з проектом звернувся не до подільського військового губернатора, а до херсонського військового губернатора А.Е. Рішельє. Герцог де Рішельє мав репутацію ліберального керівника і позитивно сприймав ініціативи дворян по прискоренню процесу колонізації та економічного освоєння Півдня. В цьому контексті губернатор підтримував проекти по влаштуванню іррегулярних військ та створенню козацьких поселень в Південній Україні. Так сталося і в цьому випадку – херсонський військовий губернатор А.Е.Рішельє підтримав ідею перетворення дванадцяти тисяч селян та місцевої шляхти Південного Поділля на козацьке військо і переправив документи проекту з власними коментарями до столиці. Але, як можемо зараз судити – цей проект не отримав схвалення у Петербурзі.

У будь-якому випадку проект Й.Павліновського збагачує наше уявлення про соціально-політичні процеси в Південній Україні на початку XIX ст., доповнює історію козацтва новими фактами та персоналіями, детальніший аналіз мотивів яких ще доведеться провести.

Одним із нових напрямів у політиці уряду Російської імперії щодо козацтва Південної України був історичний. Його започаткування тісно пов'язано з діяльністю А.Е.Рішельє. Саме герцог запропонував ідею та всіляко

⁴⁴ Хромов А.В. Проект козацького війська шляхтича Йосипа Павліновського 1805 р. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАНУ. – Одеса, 2012. – Вип.7. – С.124-128.

підтримував роботу⁴⁵ маркіза Габріеля де Кастельно зі збирання необхідної інформації для написання текстів щодо історії та сучасності Південної України. Козакознавчі студії Г. де Кастельно займали значне місце у його роботах.

Херсонський військовий губернатор де Рішельє був начальником не лише Бузького козацького війська, а й Війська Чорноморського. На межі XVIII – XIX ст. імператорські укази й інші законодавчі акти поступово реформували устрій Чорноморського війська з метою наближення до загальноімперських стандартів. Губернатор А.Е.Рішельє суттєво не впливав на долю Війська Чорноморського й обмежувався основними функціями нагляду. Саме нагляд, а не управління військом Чорноморських козаків зазначалось у завданнях херсонського військового губернатора у інструкції по управлінню краєм, яку отримав попередник герцога де Рішельє – А.Г.Розенберг. Ставлення А.Е.Рішельє до чорноморських козаків та їх начальників було однозначно позитивне. Леон Рошешуар, який служив при герцогові, залишив спогади⁴⁶ про інспектування херсонським військовим губернатором Чорноморського війська у 1808 р. Після п'ятиденного огляду полків А.Е.Рішельє високо оцінив службу чорноморських козаків, а Л.Рошешуар настільки був вражений побаченим, що назвав чорноморців найкращим у Європі військом для розвідок та кордонної служби.

А.Е.Рішельє відзначився тим, що проводив зовнішню уніфікацію Чорноморського війська. Йдеться про введення у чорноморців однострою. У 1814 р. в листуванні з наказним отаманом чорноморців Федором Яковичем Бурсаком губернатор разом обрали варіант мундира, який пізніше був офіційно затверджений. Герцог де Рішельє сповнений оптимізму вимагав, щоб вже у 1815 р. одягнути чорноморських козаків за новим зразком. Але через низку об'єктивних причин: нестача коштів у рядового чорноморського козацтва та навіть офіцерського складу, нестача матеріалів, дефіцит вмілих кравців і т. ін.

⁴⁵ Полевщикова Е.В. Неизвестное и известное о маркизе де Кастельно // Дерибасовская-Ришельевская: одес. альманах. – Одесса, 2005. – Кн. 23. – С. 19.

⁴⁶ Рошешуар Л.-Г. Из воспоминаний графа Рошешуара // Русский архив. – 1890. – Кн. 1. – Вып. 4. – С. 473.

введення одностроїв у Чорноморському козацькому війську зтягнулось на роки⁴⁷ і це питання передалось у спадок наступному херсонському військовому губернатору – О.Ф.Ланжерону.

Як і А.Е.Рішельє, одеський градоначальник О.Ф.Ланжерон був одночасно і начальником Чорноморського козацького війська і, як і його попередник, піклувався щодо збільшення його чисельності, в тому числі шляхом переселення козаків з Одеси.⁴⁸

Постать Олександра Федоровича Ланжерона тісно пов'язана з історією Південної України і, зокрема, з історією козацьких формувань цього регіону. Займаючи високі військові та цивільні посади граф Ланжерон знав про становище козацьких військ, а його позиція багато в чому визначала долю іррегулярних формувань Новоросійського краю.

Граф Ланжерон народився в Парижі у 1763 р., на французькій військовій службі перебував з 1779 р., а на російську службу прийнятий 7 травня 1790 р.⁴⁹ з полковників французької армії в тому ж чині, і зробив чудову кар'єру, досягнувши чина генерала від інфантерії (з 22 серпня 1811 р.). Брав участь у Російсько-турецьких війнах 1787-1792, 1806-1812, 1828-1829 рр. і зацікавився, як він сам писав, незвичайним військом – козаками. Перебував з 10 листопада 1815 р. по 11 травня 1823 р. на посаді херсонського військового губернатора, управляючого цивільною частиною в Херсонській, Катеринославській та Таврійській губерніях, одеського градоначальника та начальника Бузького та Чорноморського козацьких військ (з 22 вересня 1822 р. – офіційно на новоутвореній посаді новоросійського генерал-губернатора).⁵⁰ За часів його губернаторства були ліквідовані два іррегулярні формування Півдня України –

⁴⁷ Фролов Б.Е. «Потройка» мундиров образца 1816 г. в Черноморском казачьем войске: планы и реалии [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/f/frolov_mundir.pdf. - Назва з екрана.

⁴⁸ Сапожников И.В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. – Одесса, 1998. – С.8-15.

⁴⁹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Од. зб. 767 за 1830 р. «Формулярный список графа Ланжерона». – Арк.1-13в.

⁵⁰ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Од. зб. 13 за 1815 р. «О назначении Генерала от инфантерии Графа Ланжерона в должность Херсонского военного губернатора». – Арк.1.

Бузьке козацьке військо (1817 р.) та Одеський грецький батальйон (1819 р.). Роль у цих подіях графа О.Ф.Ланжерона більш повно розуміється при аналізі його ставлення до козацтва взагалі і до кожного окремого формування зокрема.

Розмірковуючи про місце козацтва в тогочасній військовій справі О.Ф.Ланжерон підкреслював, що сам факт існування в російській армії подібних вояків надавав Російській імперії значну перевагу над іншими країнами. Описуючи у своїх мемуарах епізоди з російсько-турецьких воєн, подвиги козацьких частин, відвагу та рішучість козаків, їх маневреність, швидке подолання природних перепон, у тому числі великих річок, він врешті-решт ставить перед собою та читачем риторичне питання: «Насправді, яка ще кавалерія спроможна на подібне...?». ⁵¹ Своєрідним узагальненням О.Ф.Ланжерона про місце козацтва в російському війську є його наступна думка: «...я багато казав про козаків....і вважав їх дуже корисним військом. Кожний загін, кожний корпус повинен мати певну кількість козаків, але під час війни, особливо під час війни с турками було б корисним мати цілий корпус козаків...». Але водночас було б неправильним перебільшувати та абсолютизувати прокозацькі симпатії графа О.Ф.Ланжерона: критичні рядки мемуарів та діяльність на посаді новоросійського генерал-губернатора підтверджують це. Крім того, більшою мірою позитивні оцінки мають відношення до чорноморських та донських козаків і дуже рідко щодо інших козацьких формувань. О.Ф.Ланжерон, щоб підкреслити відмінність цих військ від інших козацьких формувань, поділяє їх на «...регулярних та іррегулярних козаків...». ⁵²

Знайомство О.Ф.Ланжерона з чорноморськими козаками відбулось у 1790 р. під час Російсько-турецької війни. Чорноморське козацьке військо мало особливо прихильне ставлення до себе з боку графа О.Ф.Ланжерона. Лише позитивні оцінки, описання численних подвигів чорноморців це тільки підкреслює. Він згадував це військо як досвідчених вояків, серед яких багато

⁵¹ Ланжерон А.Ф. Записки графа Ланжерона. Война России с Турцией. 1806-1812 гг // Русская старина. – 1908. – Т. 135. – № 7. – С. 162-163.

⁵² Там само. – Т. 131. – № 7. – С. 324.

було колишніх запорожців, що знали місцевість та різні хитрощі у війні з турками, сміливих на суші, рішучих на воді.

Багато уваги у своїх спогадах граф О.Ф.Ланжерон приділив донським козакам. Це військо в цілому позитивно оцінюється О.Ф.Ланжероном, але водночас амбіційність графа підштовхувала його до занадто критичного ставлення до керівництва донських козаків, в першу чергу, у ставленні до отамана Матвія Івановича Платова. Він дає М.І.Платову неоднозначну оцінку, акцентуючи увагу на не надто знатному походженні наказного отамана. О.Ф.Ланжерон констатує, що М.І.Платов всього досяг самотужки завдяки особистій хоробрості та дієвості – «...на усіх посадах завжди був найкращим козаком в усій армії...».⁵³ А вже пристрасть до хабарництва та грабіжництва під час війни О.Ф.Ланжерон вважає звичною справою для козака, але й у цій справі М.І.Платов постає у споминах графа найбільш дієвим – під час військової кампанії 1809 р., за словами О.Ф.Ланжерона, наказний отаман Донського війська з іншими козацькими керівниками повністю розорив болгарські землі, виславши на Дон більше 50 тисяч голів худоби та іншого скарбу під конвоєм цілих загонів, у результаті чого в полках не залишилось і по 200 козаків. Це значно послабило бойову міць російських військ Молдавської армії.

Показовим є ставлення О.Ф.Ланжерона до Бузького козацького війська. Він поділяв погляди урядовців про доцільність ліквідації у майбутньому цього козацького формування. У нього, як у людини військової, були на те свої мотиви. Так, у мемуарах граф О.Ф.Ланжерон писав, що на війні з турками у 1806-1812 рр. гірше волонтерів були лише бузькі козаки, бо волонтери «... хоч брали участь у боях, тоді як бузькі козаки рішуче відмовлялися від цього. Один турок змушував вдаватися до втечі тридцять таких козаків...».⁵⁴ Як і у випадку з донськими козаками, таке ставлення до Бузького війська багато в чому було спричинено неприязними відносинами графа з керівництвом цього

⁵³ Там само. – С.571.

⁵⁴ Там само. – Т. 135. – № 7. – С. 162-163.

ірегулярного формування, а саме з наказними отаманами генерал-майором І.К.Красновим (перебував на посаді в 1803-1806 рр.) та полковником М.Р.Кантакузенем (1806-1817 рр.). І справді, свідчення сучасників, а також матеріали справ відкритих проти зазначених отаманів зі звинуваченнями у хабарництві та інших зловживаннях дають всі підстави стверджувати, що І.К.Краснов та М.Р.Кантакузен недостатньо дбали про добробут козаків і це негативно впливало на дисципліну у війську. Козаки постійно скаржилися на отаманів, відбувалися і заворушення серед населення станиць Бузького війська.⁵⁵ І якщо різні зловживання у середовищі російського військового командування О.Ф.Ланжерон сприймав як звичайне явище, то особливо неприязне ставлення до отамана М.Р.Кантакузена пояснюються ще й тим, що останній, на думку графа, абсолютно не підходив на роль командувача козацьким військом. О.Ф.Ланжерон у своїх спогадах відверто звинувачує М.Р.Кантакузена у боягузтві: під час Російсько-турецької війни 1806-1812 рр. «...Кантакузен...залишався в Кишиневі, під приводом сушки сухарів для армії, залишаючи козаків та волонтерів битися подалі від себе...».⁵⁶ Водночас відома цікава деталь, незважаючи на негативні оцінки щодо бузького козацтва під час зазначеної військової кампанії, ординарцем у графа Ланжерона був дехто Павлов – офіцер цього ірегулярного формування. Він справно виконував свої обов'язки,⁵⁷ залишався поруч свого безпосереднього начальника у розпал бою та був поранений отруєною татарською стрілою, яка обминула графа О.Ф.Ланжерона під час облоги Ізмаїла у березні 1807 р.

Зазначимо, що погляди графа О.Ф.Ланжерона на військову службу бузьких козаків є невмотивовано критичними. Особливо, якщо взяти до уваги інші факти. Відомо, що майже всі бузькі козаки брали участь у війні з Наполеоном у 1812 р., бо під час вторгнення французької армії, крім двох діючих полків, це козацьке військо виставило власним коштом ще резервний полк з п'яти сотень

⁵⁵ Там само. – Т. 131. – № 7. – С. 324.

⁵⁶ Там само. – Т. 130. – № 5. – С. 601.

⁵⁷ Там само. – Т. 130. – № 7. – С. 79.

козаків і просило лише забезпечити його зброєю.⁵⁸ Потім бузькі козаки були учасниками Закордонних походів 1813-1814 рр. російської армії у складі трьох полків загальною чисельністю тисяча шістсот п'ятдесят осіб. Перший Бузький козацький полк відзначився при взятті Парижа. Але незабаром, після завершення війни і повернення російської армії з закордону, російський уряд приступив до реалізації планів, які давно виношував. Йдеться про створення військових поселень. Чутки про це швидко поширювалися серед населення півдня України. Першою ластівкою стало звернення болгарських колоністів селища Великий Буялик Тираспольського повіту до щойно призначеного на нову посаду новоросійського та бессарабського генерал-губернатора О.Ф. Ланжерона з проханням зачислити їх до складу Бузького козацького війська. Але дізнавшись про те, що причиною подібної ініціативи стало побоювання колоністів потрапити до рекрутських наборів, генерал-губернатор відмовив їм, запевнивши, що ніхто не збирався позбавити їх пільг, передбачених для іноземних поселенців.⁵⁹ Генерал-губернатор продовжував політику свого попередника – А.Е.Рішельє, який так само ще у 1808 р. переконав болгарських колоністів с. Терновка Херсонського повіту у недоцільності їхнього зарахування до складу Бузького війська. Крім того, О.Ф.Ланжерон вважав болгар народом більше здатним до землеробства, ніж до військової служби.⁶⁰ Переведення болгарських колоністів у стан бузького козацтва, навпаки погіршили б їх становище, тому що вже наприкінці 1816 р. на теренах Російської імперії почав втілюватися в життя проект облаштування військових поселень, за яким козаки Бузького війська силоміць перетворювали на поселених улан.

31 січня 1817 р. наказний отаман Бузького війська М.Р.Кантакузен подав службову записку «Погляд на перетворення Бузького козацького війська в

⁵⁸ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 220. – Од. зб. 5 за 1812 р. «О пятистах казаках приготовленных на службу от стороны Бугского войска». – Арк.1-1зв.

⁵⁹ Белова Е.В. Судьба Бугского казачества. Конец XVIII – начало XIX века // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 3. – С. 55.

⁶⁰ Багалій О.Д. Історія військових поселень в Україні. Із неопублікованої спадщини. – Харків, 2007. – С.250-252.

кавалерійські полки», в якій, посилаючись на традиції устрою життя козаків, соціальні й економічні фактори намагався знайти компромісне рішення, яке б задовольнило бузьких козаків і могло бути пристосовано до планів голови Департаменту військових справ Державної ради графа О.А.Аракчєєва. Пропонувалось збільшити чисельність війська за рахунок суміжних сіл й створити не один, а два регулярних кавалерійських полки, забезпечити майбутніх поселенців земельними ділянками в двадцять десятин, зменшити податки.⁶¹ Але пропозиції М.Р.Кантакузена залишились поза увагою вищого керівництва. Остаточно рішення вже було ухвалено на найвищому рівні.

Бузькі козаки були одними із перших, хто виступив проти запровадження військових поселень. Хвилювання в станицях тривали близько трьох місяців. Всього проти бузьких козаків було виставлено близько десяти тисяч солдат та регулярної кавалерії. Повстання було придушено, дев'яносто три особи засуджено, із них шістдесят три до смертної кари, яку пізніше змінили шпіцрутенами та відданням у солдати.⁶² Козаки ставали військовими поселенцями і приймали присягу під жерлами артилерійських гармат, лише пряма загроза розстрілу змусила їх присягнути.⁶³

Херсонський військовий губернатор та одеський градоначальник О.Ф.Ланжерон, у підпорядкуванні якого було Бузьке козацьке військо, особливо не переймався долею цього іррегулярного формування і ніяк не впливав на рішення уряду. В умовах стрімкого зростання військового потенціалу Російської імперії і, як наслідок, бажання уряду оптимізувати витрати на військо, граф О.Ф.Ланжерон міг при бажанні переконати вище керівництво у доцільності збереження Бузького війська. Протягом усього XIX ст. простежувалась тенденція зростання кількості козацьких військ та чисельності козацтва, яке звільнялось від прямих і деяких опосередкованих податків. В 1803 р. в імперії було двісті шістдесят п'ять тисяч осіб козацького стану

⁶¹ Бачинська О.А. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – С.47.

⁶² Хіоні І.О. Нові матеріали до історії Бузького козацького війська // УІЖ. – 1966. – № 11. – С.128

⁶³ Пишчевич А.С. Бугские казаки и украинские уланы // Киевская старина. – 1886. – № 2. – С. 389.

чоловічої статі, а в 1855 р. – один мільйон двісті сімнадцять тисяч осіб, що в середньому складало три відсотки чоловічого населення.⁶⁴ «Безкоштовність» козацьких військ була насправді ілюзорною, оскільки майже усі козацькі загони потрапляли під чинність спеціального положення, за яким казна брала на себе забезпечення козаків на службі при віддаленості від станиць. Відновлення Бузького війська 8 травня 1803 р., крім суто військових мотивів, відбулося ще й тому, що делегації козацької старшини 1801 р. у Петербурзі вдалось довести економічну доцільність цього рішення. Делегати переконали уряд, що прикордонна сторожа з Бузьких полків звільнить «...казну від витрат по переводу військ з віддалених місць і на їх забезпечення на прикордонні», а також стане «військовою підтримкою земської поліції», яка не справлялась з поставленими завданнями через постійні міграції населення на великих просторах степів Південної України і на допомогу якій нерідко «за рахунок казни направлялись цілі полки донських козаків».⁶⁵

Перенесення за Бухарестським миром 1812 р. кордону Російської імперії на Дунай знівелювало вигоду державної казни та необхідність в існуванні Бузького війська, яке до того часу власним коштом несло прикордонну службу на Дністрі. Треба було або переселяти військо в Бессарабію, або ліквідувати. Але рішення з ліквідації цього іррегулярного війська все-таки було поспішним. У розвитку Новоросійського краю виникали проблеми, у вирішенні яких могли б бути задіяні бузькі козаки. Так, вже у 1819-1820 рр. одеським градоначальником О.Ф.Ланжероном були задіяні козаки Четвертого Оренбурзького козацького полку в складному процесі формування митного кордону навколо одеського порто-франко. Козаки Першого та Другого Оренбурзьких полків у 1812-1817 рр. несли прикордонну службу на Дунаї та Чорному морі й указом імператора від 16 квітня 1817 р., один з них був переведений у відомство херсонського військового губернатора. Це було

⁶⁴ Лапин В.В. Военные расходы России в XIX в. // Проблемы социально-экономической истории России. – СПб., 1991. – С. 153.

⁶⁵ Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – С. 599-602.

своєрідною компенсацією для О.Ф.Ланжерона, тому що того ж 16 квітня 1817 р. Бузьке козацьке військо було переведене з губернського в безпосереднє військове управління.⁶⁶ Потім цей Перший Оренбурзький полк був замінений, сформованим у 1818 р., Четвертим Оренбурзьким козацьким полком. Оренбурзькі козаки охороняли приблизно половину кордону порто-франко.⁶⁷ Роль, яку відіграли оренбурзькі козаки під час нетривалої охорони порто-франківських кордонів, є неоднозначною і тогочасні документи мають численні факти незадоволення вищого керівництва «прозорістю» одеського порто-франко. Але, на думку історика Т.Г.Гончарука, який досліджував це питання, досі невідомо фактів звинувачення козаків Четвертого Оренбурзького полку у сприянні контрабанді.⁶⁸ Складною була ситуація із забезпеченням охорони, але як людина військова, одеський градоначальник приділяв особливе значення своєчасній передачі необхідних сум для закупівлі палива, збіжжя і т. ін. козаками. Зазначимо, що одну з розписок «командира Оренбурзького козацького полку майора Харитонова про отримання трьох тисяч рублів фуражних грошей...» ми віднайшли в особовому фонді О.Ф.Ланжерона серед особистих документів фінансового характеру одеського градоначальника.⁶⁹

Визначну роль зіграв О.Ф.Ланжерон і у долі Грецького іррегулярного формування. Під час Російсько-турецької війни 1806-1812 рр. під його командуванням перебували вояки Одеського Грецького батальйону. Крім того, він, за власними спогадами, був глибоко вражений звитягою офіцера цього іррегулярного формування на прізвище Скорі, який під Ізмаїлом власним тілом погасив міну, що потрапила в окопи російських військ.⁷⁰ О.Ф.Ланжерон хоча високо оцінював хоробрість офіцерів і нижніх чинів батальйону, але відмічав відсутність належної субординації між вояками батальйону, бо греки більш

⁶⁶ПСЗРИ: Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 34: 1817 г. – Документ № 26800. – С. 219.

⁶⁷Гончарук Т.Г. Оренбурзькі козаки на кордоні одеського порто-франко (1819-1820 рр.) // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип. 3 – Одеса, 2008. – С. 81.

⁶⁸Там само. – С.86.

⁶⁹ДАОО. –Ф. 627. – Оп. 1.. –Од. зб. 2. «Расписки о выдачи денег графом Ланжероном». – Арк.31.

⁷⁰Ланжерон А.Ф. Записки графа Ланжерона. Война России с Турцией. 1806-1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Т. 131. – № 7. – С. 92.

охоче служили в офіцерському чині, від чого в батальйоні, за словами графа, «офіцерів було більше ніж солдат...».⁷¹ Ці слова є перебільшенням, але насправді Балаклавський та Одеський грецькі батальйони мали постійну тридцятивідсоткову неукомплектованість нижніх чинів, при постійному зростанні штату офіцерського складу. Утримання грецьких батальйонів окрім пілг вимагало від казни постійних доплат, що суперечило ідеї іррегулярних військ. У 1819 р. за донесенням херсонського військового губернатора О.Ф.Ланжерона, в якому відзначалось, що Одеський грецький батальйон через малу чисельність нижніх чинів не приносить жодної користі, імператором було прийнято рішення про розформування цього військового підрозділу. І хоча надавалась можливість перейти на службу у Балаклавський грецький батальйон, лише 56 одеситів скористались нею.⁷² Більшість вояків ліквідованого Одеського батальйону залишились на місці, займаючись різними промислами та торгівлею.

Ще одним із іррегулярних формувань Південної України, які перебували на правах козацьких військ, були вищезгадані Кримськотатарські полки. Російський уряд використовував кримських татар на козацькій службі у часи нагальної необхідності збільшення чисельності військ і водночас остерігався переходу татар на бік Османської імперії. Історія кримськотатарського козацького війська – це серія перманентних перетворень, ліквідації та відновлення полків, дивізіонів. Другий етап козацької служби кримських татар, який припав на 1806-1817 рр. був пов'язаний з участю Російської імперії у двох війнах – Російсько-турецькій 1806-1812 рр. та у Вітчизняній війні 1812-1814 рр. Були створені чотири козацькі полки з татарського населення Криму: Євпаторійський, Перекопський, Сімферопольський та Феодосійський. У 1812 р. Сімферопольський та Перекопський полки воювали у складі корпусу військового отамана Війська Донського графа М.І.Платова, Феодосійський

⁷¹ Там само. – № 5. – С. 612.

⁷² Кибовский А.В. «Их форма, оружие и строевая подготовка были более чем удовлетворительны.» Балканские славяне на службе в Российской армии и флоте. 1803-1859 гг. // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 8. – С. 79.

козацький полк у складі Другої Західної армії, а кримські татари з Євпаторійського полку брали участь у військових операціях у складі Третьої Західної армії. Після закінчення бойових дій з французами полки повернулися до Криму.

У березні 1816 р. начальник Головного штабу князь П.М.Волконський сповістив О.Ф.Ланжерона про рішення імператора реформувати устрій Кримськотатарських полків на зразок існуючих іррегулярних військ.⁷³ Але О.Ф.Ланжерон не виявив зацікавленості щодо долі Кримськотатарського козацького війська, посилаючись на неможливість особистого приїзду до Криму для вирішення справи, доручив розробити проект нового устрою війська командиру Сімферопольського полку князю Кирилу (Кая бею) Балатукову, а також секретним приписом зобов'язав таврійського цивільного губернатора С.С.Жегуліна висловитись про доцільність включення кримських татар до військового стану.⁷⁴ Для розробки положення нового іррегулярного формування у листопаді 1816 р. за ініціативою О.А.Аракчеєва був утворений комітет на чолі з таємним радником, губернатором С.С.Жегуліним та генерал-майором К.Балатуковим. Комітет вирішив недоцільним утворення татарського козацького війська й імператорським указом від 7 травня 1817 р. Кримські кінно-татарські полки були ліквідовані.⁷⁵ Вояки були розпущені по домівках з наказом бути готовими виступити у похід за першою вимогою уряду.⁷⁶ Потреба у козацькій службі кримських татар виникла у російського керівництва вже через дев'ять років.

У 1820 р. Олександр Федорович Ланжерон за власним бажанням був звільнений від виконання обов'язків одеського градоначальника, а згодом, у 1822 р., вийшов у відставку та виїхав за кордон на лікування.

⁷³ ДАОО. –Ф. 1. – Оп. 219. – Од. зб. 2 за 1816 р. «По Высочайшему повелению о введении устройства в Крымских полках по примеру прочих войск иррегулярных». – Арк.1.

⁷⁴ ДАОО. –Ф. 1. – Оп. 219. – Од. зб. 2 за 1816 р. «По Высочайшему повелению о введении устройства в Крымских полках по примеру прочих войск иррегулярных». – Арк.8-8зв.

⁷⁵ ПСЗРИ: Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 34: 1817 г. – Документ № 26836. – С. 262-263.

⁷⁶ Ковальова Ю. Віхи козацької служби кримських татар [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.cossackdom.com/doc/kovalova_vehi.pdf. – Назва з екрана.

НЕСПОКІЙНИЙ ДУНАЙ: заходи херсонських військових губернаторів з нейтралізації козацьких елементів російсько-османського прикордоння

Уряд Російської імперії поставив перед місцевою адміністрацією низку стратегічних завдань. Херсонські військові губернатори серед інших важливих завдань мали вирішити одне з найактуальніших – повернути на російські землі козаків, які оселилися під протекторатом Османської імперії. До того ж вони приймали до себе російських утікачів, які переходили на турецький бік і користувались захистом козаків.

Одна з гілок донського козацтва тривалий час виступала у російсько-турецькому протиборстві на боці Оттоманської імперії, це були козаки-некрасовці. Неодноразово сучасники відзначали непоступливість у боях та жорстокість щодо російських полонених, притаманну цим козакам-старообрядцям, і пояснювали це часто розплатою за ті гоніння в російській державі, яких зазнала та група донців, яка виступила проти церковної реформи. Згаданий херсонський військовий губернатор – О.Ф.Ланжерон відверто зізнався, що всі його зусилля по переманюванню некрасовців на російський бік чи досягнення нейтралітету цих козаків у війні 1806-1812 рр. не досягли успіхів. Його розвідники, так само, як і довірені люди генерала А.П.Засса, були прийнятті дуже прохолодно.⁷⁷ Ситуація з некрасовцями змінилася лише тоді, коли в Молдавську армію прибув генерал С.О.Тучков. Саме йому вдалося використати суперечності, які існували між різними групами козаків-старообрядців і забезпечити спочатку нейтралітет некрасовців, які орієнтувалися на Росію, а потім організувати переселення організованими групами на російські території.⁷⁸ Особливо активізувався вихід некрасовсько-

⁷⁷ Ланжерон А.Ф. Записки графа Ланжерона. Война России с Турцией. 1806-1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Т. 130. – № 5. – С. 612-613.

⁷⁸ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828: Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С.50-51; Прігарін О.А. Козаки-некрасівці на Дунаї. Кінець XVIII - перша третина XIX ст. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX ст. – Одеса, 2000. – С. 33.

липованського⁷⁹ населення під час Російсько-турецької війни 1806-1812 рр. та у перші повоєнні роки, коли задунайські запорожці у жорстких сутичках заволоділи некрасовськими володіннями в Добруджі.

Поряд із проблемою некрасовських козаків ще більш важливим для російського уряду та місцевих управлінців Південної України було питання повернення задунайських запорожців у Російську імперію. Ще на початку 1804 р. херсонське губернське керівництво було занепокоєне масовими втечами казенних та поміщицьких селян, солдатів до задунайських запорожців, які активно приймали утікачів до себе, зустрічаючи останніх буквально на Дністрі – тогочасному кордоні між двома імперіями.⁸⁰

Наказний отаман чорноморських козаків Ф.Я.Бурсак у 1804 р. передав тоді ще одеському градоначальнику А.Е.Рішельє листа, що його написав Йосип Білецький – колишній полковник задунайців, який у 1803 р. перейшов кордон та прибув на Кубань. У листі він переконував запорожців слідувати його прикладу. Герцог А.Е.Рішельє через листування з міністром внутрішніх справ графом В.П.Кочубеєм, таврійським цивільним губернатором Д.Б.Мертваго дізнався, що цей козацький отаман «...людина підозріла, але має надзвичайні здібності та буде більше корисним ніж шкідливим».⁸¹ Герцог де Рішельє ризикнув і відправив спеціальним агентом лист Й.Білецького на Січ.⁸² Наслідки цієї політичної акції були незначні. Лише кілька задунайців суходолом і морем прибули до Одеси та Севастополя протягом 1805-1806 рр. Так, у 1806 р., коли два задунайських козаки разом з сім'ями вийшли з-за турецького кордону, А.Е.Рішельє уже на посаді херсонського військового губернатора зустрів їх приязно та у зв'язку з матеріальними складнощами забезпечив ці родини необхідними грошима для переходу на землі Війська Чорноморського. Влітку 1806 р. сім запорожців на рибальському човні та з крамом, який належав турецькому купцю, прибули до Одеси з Аккермана. Крадіжку речей вони

⁷⁹ Липовани (філіповани, філіпони) — релігійна група старообрядців, переважно росіян за походженням, які оселилися в Добруджі.

⁸⁰ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. – С.37.

⁸¹ РДІА. – Ф.1286. – Оп.1. – Од.зб.237 за 1804 р. «О турецких запорожцах». – Арк.13, 26.

⁸² Бачинський А.Д. Січ Задунайська. – С.38.

пояснили тим, що купець не віддавав борг одному з утікачів. Урегулювати це питання вдалось лише після тривалого листування між одеським градоначальником А.Е.Рішельє та аккermanським пашею.⁸³ Імператор Олександр І схвалював ініціативи герцога де Рішельє та наказав у подальшому за необхідності безповоротно видавати задунайським запорожцям необхідні подорожні гроші на переселення на територію Чорноморського козацького війська із сум, призначених для іноземних колоністів.⁸⁴

Напередодні Російсько-турецької війни 1806-1812 рр. яскраво окреслився розкол серед запорожців, який утворив умовно дві партії: одна дотримувалась проросійської, інша – протурецької орієнтації. Герцог де Рішельє не тільки використовував цей розкол, але й провокував його посилення. Шляхом таємних листів, діяльності спеціальних агентів, які відправлялись у стан задунайських козаків, а також переконуванням російського керівництва про необхідність офіційних закликів російського уряду. Поступово ці зусилля почали приносити для Російської імперії позитивні наслідки.

Нові можливості у справі повернення в Російську імперію задунайського та некрасовського козацтва надала Російсько-турецька війна 1806-1812 рр. Становище задунайців на початку війни було дуже хитким, основний їхній центр в Катирлезі був зруйнований військами турецького бунтівника Пехлеван оглу і некрасовцями. 3 грудня 1806 р. починається активний перехід задунайських козаків на російський бік.

У листопаді 1806 р. російська армія перейшла кордон Османської імперії, який проходив по Дністру, та до кінця року оволоділа Хотиним, Галацом, Яссами, Аккерманом, Бендерами. У грудні 1806 р. султан оголосив Російській імперії війну. Херсонський військовий губернатор А.Е.Рішельє командував Тринадцятою дивізією, яка просувалась чорноморським узбережжям Бессарабії. За наказом турецького командування з початком військових дій

⁸³ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 10а. «Дело по письму Аккерманского паши о возвращении вещи похищенных у аккерманского жителя Афуса Измаила бежавшими с турецкой на российскую сторону запорожцами». – Арк.2-8зв.

⁸⁴ ДАОО. –Ф. 1. –Оп. 248. –Од. зб. 1606. «Высочайшие рескрипты и указы за 1802 год». – Арк.237-238.

частини задунайських козаків почали концентрувати у Браїлові під командуванням назиря Ахмет-паші.

Уже 5 грудня 1806 р. А.Е.Рішельє направив у район Кілії колишнього дипломатичного агента у Галаці Павла Ренського з завданням переконати запорожців перейти на російський бік, за що їм обіцялося надати пільги, привілеї та можливість оселитися на землях Чорноморського війська.⁸⁵

Невдовзі герцог де Рішельє захворів і від'їхав до Одеси. 19 січня 1807 р. на чолі Тринадцятої дивізії став генерал-лейтенант О.Ф.Ланжерон. Перебуваючи в Одесі, А.Е.Рішельє продовжив активно схиляти задунайських запорожців переходити на російський бік.

Ще 13 грудня 1806 р. він звернувся з листом до отамана Задунайської Січі Гната Ковалю, в якому від імені імператора обіцяв збереження запорозькій старшині її становища, права та привілеїв і власності на землю на Кубані, за умови переходу на бік російської армії. Листа мав передати задунайський старшина і одночасно агент герцога де Рішельє – Трохим Гайдабура (Майдабура).⁸⁶

Помічниками і соратниками А.Е.Рішельє у справі повернення запорожців до Росії виступали ряд армійських керівників: О.Ф.Ланжерон, Є.Х.Ферстер, С.О.Тучков, представники православного духовенства, які агітували задунайських козаків припинити війну проти християн і вийти з під влади мусульманського господаря. Але найбільше співпрацював герцог де Рішельє з генералом від кавалерії, головнокомандувачем Молдавською армією – І.І.Міхельсоном, який, як ми вже зазначали, відзначився доволі прихильним ставленням до південноукраїнського козацтва.

3 грудня 1806 р. починається активний перехід задунайських козаків на російський бік. Найбільше зусиль докладали херсонський військовий губернатор А.Е.Рішельє та головнокомандувач Молдавською армією І.І.Міхельсон, хоча і О.Ф.Ланжерон не стояв осторонь цих процесів: відомо, що

⁸⁵ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. – С.40.

⁸⁶ Бачинська О.А. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – С.121.

на початку 1807 р. він відправив у пониззя Дунаю відомого агента купця Євтихія Кльонова,⁸⁷ який ще у 1793 р. перебував у Катирлезі з подібною місією, щоб той підмовив тамтешніх запорожців до переходу на російський бік.

10 грудня 1806 р. І.І.Міхельсон наказав герцогу де Рішельє розпочати формування волонтерських полків, що надало б змогу поповнити бойовий контингент російських військ за рахунок місцевого населення Придунайських князівств та легалізувати своє становище різним групам російських утікачів, а також прийняти на службу козацькі маси Нижнього Подунав'я. На чолі волонтерських полків А.Е.Рішельє призначив наказного отамана Бузького війська полковника, князя М.Р.Кантакузена. Водночас друг та наступник А.Е.Рішельє на посаді херсонського військового губернатора О.Ф.Ланжерон вкрай негативно ставився до волонтерів. У своїх спогадах зусилля А.Е.Рішельє по формуванню волонтерських полків він вважав однією з найбільших помилок керівника: «...щоб збільшити безлад і грабунки в Бессарабії герцогу Рішельє прийшла фатальна думка – сформувати волонтерські полки. Цю ідею я можу віднести лише до його слабкості, яка охопила його під час хвороби, тому що до цього заходу не повинна була вдаватися така людина. Можна було заздалегідь сказати, що ці полки нікуди не будуть придатні і, що при складанні їх не будуть звертати особливої уваги на відбір... Вони були збіговиськом Одеси, як він сам був втікачем з Європи. ...Герцог Рішельє сформував окремі батальйони і командування ними доручив звільненим офіцерам... ще гіршого складу: це було збіговисько... греків та молдован – найгірших зі своїх націй, росіян – вигнаних зі служби писарів, прикажчиків, одеських купців і лакеїв вельмож, які втекли з Москви. Солдати усі були негідники, дезертири всіх корпусів і всіх націй, євреї, цигани та ін. Ніколи я ще не бачив більш розпусного збіговиська. Герцог Рішельє був дуже хворий, щоб самому головувати при виборі офіцерів, і грамоти на це звання купувалися в його канцелярії, керованої тоді... Захаровим, який поповнював вакансії усіма тими, хто тільки міг заплатити...

⁸⁷ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. – С.39-41.

Озброєння цих волонтерів було ще жахливіше, ніж особовий склад... Люди ці нагадували мені огидну народну юрбу в Парижі на початку революції».⁸⁸

Окремі волонтерські команди були сформовані із запорожців – шістдесят козаків були у складі волонтерської команди кілійського коменданта інженер-полковника Єгора Християновича Ферстера. Наприкінці грудня 1806 р. десятки задунайських козаків привели з собою задунайські старшини – Трохим Гайдабура та Іван Губа, завдяки чому піша запорозька волонтерська команда зросла в чисельності до двохсот п'ятдесяти осіб. А Т.Гайдабурі в нагороду за зусилля за наказом герцога де Рішельє було надано звання хорунжого.⁸⁹

Уряд Російської імперії, захоочений першими успіхами у справі повернення запорожців на російські терени, ретельно слідкував за ситуацією. 31 грудня 1806 р. міністр внутрішніх справ В.П.Кочубей писав герцогу де Рішельє, щоб він приязно приймав задунайських козаків, дозволяв переселятися в Чорноморію, а сімейним – надавати позики у розмірі п'ятдесяти-ста рублів.⁹⁰ Ці пояснення були напевно зайвими для херсонського військового губернатора А.Е.Рішельє, але водночас підкреслювали підтримку його діяльності з боку центрального керівництва.

Перші значні результати спонукали А.Е.Рішельє та І.І.Міхельсона ще більше стимулювати перехід запорожців. Було заплановано утворити Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо. Губернатор стояв на тому, що треба обіцяти задунайським козакам все, що тільки можливо було пообіцяти. Але була очевидна необхідність підтвердити ці обіцянки реальними проектами, бо не всі задунайські козаки зголошувались на переселення до Чорноморського війська. 18 лютого 1807 р. І.І.Міхельсон видав маніфест від імені російського уряду, закликаючи козаків вступати до Усть-Дунайського Буджацького війська.

⁸⁸ Ланжерон А.Ф. Записки графа Ланжерона.. – Т. 130. – № 5. – С. 598-599.

⁸⁹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Од. зб. 1 за 1807 р. «О формировании волонтерских полков в 1807 г.». – Арк.14, 25.

⁹⁰ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. – С.39-40.

20 лютого 1807 р. військо офіційно було затверджене указом імператора Олександра I.⁹¹

Фактом створення нового війська російська адміністрація намагалась вирішити декілька проблем: збільшити військовий потенціал армії за рахунок досвідчених вояків, які чудово знали місцевість, нанести рішучий удар по становищу Задунайської Січі та, взагалі, взяти під контроль населення Придунайського краю. Як і пропонував герцог де Рішельє, зовнішній вигляд Усть-Дунайського війська нагадував устрій Запорозької Січі: на чолі був кошовий отаман, якому допомагала в управлінні старшина з традиційним найменуванням, на чолі тридцяти вісьмох традиційних куренів та двох нових – Болгарського і Сербського – були курінні отамани, надавались необхідні регалії – пернач, печатка, планувалось виготовлення прапору.

Але не зважаючи на зовнішню схожість, нове військове формування принципово відрізнялось від Запорозької Січі. Військо повністю було під контролем російського командування. Нагляд над ним здійснював генерал-майор Петро Михайлович Колюбакін. Кошовий отаман і всі керівні посади були зайняті не за результатами виборів, а шляхом призначення. Люди, які посіли керівні посади у війську, досить часто не мали нічого спільного з козацькою службою чи відзначались відверто авантюристськими, користолюбними прагненнями. Такі характеристики цілком відповідають кошовим отаманам війська – Іванові Підлесецькому та Фомі Бучинському. Скарги про хабарництво та інші зловживання кошових постійно надходили від козаків. Як не дивно, одну з найбільш зважених оцінок усть-дунайцям надав граф О.Ф.Ланжерон. Він командував загонами усть-дунайців, зокрема у березні 1807 р. на о. Четал у дельті Дунаю, і загалом високо оцінював їх військову міць.⁹² Щодо звинувачень у грабунках, то О.Ф.Ланжерон як сучасник, описав ситуацію так, що зрозумілим стає те, що усть-дунайські козаки стали заручниками жаги до збагачення свого командування. За його спогадами,

⁹¹ ПСЗРИ: Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 29: 1806-1807 гг. – Документ № 22465. – С. 1024.

⁹² Ланжерон А.Ф. Записки графа Ланжерона. – Т. 131. – № 7. – С. 79,88.

російські коменданти міст Бессарабії та начальники полків активно перепродували збіжжя, а також худобу, купуючи її за низькими цінами у татарського населення Буджаку. Але поступово вони дійшли до нової схеми, зрозумівши, що дешевше скуповувати худобу у козаків, які силою відбирали худобу у татар.⁹³ Цими зловживаннями займалися усі іррегулярні формування російських військ Молдавської армії, але серед старшин Усть-Дунайського війська особливо багато було авантюристів, людей охочих до швидкої наживи.

Скарги поміщиків про втечу селян до усть-дунайців, небажання цивільного керівництва Бессарабії передавати земельні фонди під козацьке військо та звинувачення козаків у грабіжництві викликали появу рішення уряду про ліквідацію козацького війська вже у серпні 1807 р.

Сам А.Е.Рішельє у листі до І.І.Міхельсона в червні 1807 р. був змушений визнати, що чутки про створення «Нової Січі» на Подунав'ї сколихнуло селянство і воно масово втікає у Бессарабію у пошуках кращої долі. Масштаби стали дійсно загрозливими, відбувалися збройні сутички між земською поліцією та утікачами.⁹⁴

Головним противником існування Усть-Дунайського козацького війська був О.О.Прозоровський – генерал-фельдмаршал, начальник ополчення південних губерній та головнокомандувач російської Молдавської армії з серпня 1807 р. Князь О.О.Прозоровський вимагав ліквідації війська, тому що воно мало «волелюбний характер Січі Запорозької і стає місцем устремління пройдисвітів, яким однаково кому служити. Поміщики залишаються без своїх людей і... з армії відбуваються туди втечі».⁹⁵

Для ліквідації Усть-Дунайського Буджацького козацького війська була вислана каральна експедиція на чолі з начальником Херсонської губернської рухомої поліції – Іваном Нікорицею. Усі утікачі повинні були бути заарештованими, а задунайські запорожці та чорноморські козаки відправлені

⁹³ Там само. – Т. 130. – № 5. – С. 598.

⁹⁴ Бачинська О.А. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – С.119.

⁹⁵ Петров А.Н. Война России с Турцией. 1806-1812 гг. – Т.1. 1806-1807 гг. Михельсон и Мейндорф. – СПб., 1885. – С.133-134.

на Кубань. Ця акція російського уряду звела нанівець попередні зусилля на добровільний перехід козацького населення Придунайського краю на російський бік.

Ліквідувавши військо, командування начебто відреагувало на скарги про грабіжництво, хоча реальні мотиви були іншими. Створення нового козацького війська не призвело до переходу більшості козацтва Османської імперії на російський бік, короткострокове існування цього іррегулярного формування стало підтвердженням неспроможності російським урядом на початку XIX ст. вирішити важливе питання остаточного повернення задунайських та некрасовських козаків.

За часів керівництва краєм герцога де Рішельє в період 1807-1814 рр. вихід задунайських козаків став менш активним, запорожці переходили невеликими групами. Так, при капітуляції 21 листопада 1809 р. турецького гарнізону Браїлова, незважаючи на можливість відійти разом із загонами військового паші Абдул-Какмана, що гарантувалось умовами капітуляції, п'ятдесят п'ять задунайських запорожців перейшли на бік російської армії.⁹⁶ Вони були відправлені до Одеси і звідти – на Кубань. Проте до Чорноморського війська прибула лише половина цієї групи задунайців, інші за різних обставин (втеча назад, хвороба або смерть) не дійшли до станиць чорноморців. Цього б можна було уникнути, якби запорозьким козакам, які перейшли на російський бік, не відмовляли б у приєднанні до Дев'ятого пішого Чорноморського полку, який брав участь у військових діях на Дунаї. Цей полк спочатку іменувався Третім Приморським козацьким і був сформований на початку війни з різних загонів чорноморського козацтва під начальством підполковника Семена Павловича Паліводи, який загинув у травні 1807 р. при облозі Тульчи.

Незважаючи на всі зусилля, херсонському військовому губернатору А.Е.Рішельє не вдалося своїми ініціативами остаточно вирішити питання

⁹⁶ Бачинська О.А. Запорозькі залоги Нижнього Придунав'я у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. (за біографіями задунайських козаків) // Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип. 1. – Одеса, 2006. – С. 46-47.

повернення некрасовських та задунайських козаків на російську територію. Часом розуміння завдань у місцевої адміністрації й уряду були абсолютно протилежним. Наступний херсонський військовий губернатор, а потім офіційно і новоросійський генерал-губернатор О.Ф.Ланжерон основні зусилля у справі повернення Задунайської Січі та некрасовського козацтва обмежувався збором оперативних даних.

Перебуваючи на посаді новоросійського генерал-губернатора, О.Ф.Ланжерон безперечно володів інформацією про становище козацького населення Османської імперії. Зокрема, у травні 1821 р. намісник у Бессарабії І.М.Інзов повідомляв про утиски з боку турецького уряду щодо задунайських та некрасовських козаків через їх незгоду брати участь у придушенні повстань грецького православного населення. І що, рятуючись від загрози вбивства, козаки сім'ями тікають до Росії.⁹⁷ Зазначимо, що діяльність О.Ф.Ланжерона по поверненню задунайського та некрасовського козацтва була малоактивною та малоефективною, особливо порівняно з політикою свого попередника А.Е.Рішельє та одного з наступників – М.С.Воронцова.

Після О.Ф.Ланжерона протягом нетривалого періоду (червень 1822 р. – травень 1823 р.) Новоросійським краєм керував генерал І.М.Інзов.⁹⁸ Одночасно він обіймав посаду головного опікуна колоністів Південного краю Росії.

Після Російсько-турецької війни 1806-1812 рр. російське центральне керівництво продовжило політику розкладу Задунайської Січі через заохочення різними пільгами турецьких запорожців до переходу на інший бік Дунаю. З цією метою вийшов маніфест уряду від 30 серпня 1814 р. про надання амністії задунайським козакам, дія якого фактично була подовжена у 1816 р. У 1817 р. задунайські козаки, за ініціативи І.М.Інзова, отримали права іноземних колоністів.⁹⁹ У результаті цих дій в 1815-1817 рр. різні за чисельністю групи

⁹⁷ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. – С.53.

⁹⁸ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 220. – Од. зб. 4 за 1822 р. «Об увольнении Новороссийского Генерал-губернатора Графа Ланжерона за границу и о поручении управления Новороссийскими губерниями Генерал-лейтенанту Инзову». – Арк.1-3зв.

⁹⁹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Од. зб. 15 за 1817 р. «О турецких запорожцах, изъявивших желание перейти из владений Оттоманской Порты и водворится в Бессарабской области». – Арк.173-178.

козаків вийшли з-за Дунаю завдяки зусиллям старшин – Романа Согутчевського, Гаврила Вареника, Пилипа Добровольського, Давида Новицького. Задунайські запорожці, ті, що не бажали переселятись у Військо Чорноморське, разом з усть-дунайськими козаками оселились у 1818 р. в с. Дракуля (тепер с. Трудове Кілійського району Одеської області) та у 1820 р. заснували с. Акмангіт (тепер с. Білолісся Татарбунарського району Одеської області). Нові задунайські вихідці рішуче відмовлялись від виконання повинностей та сплати податків. Головною метою різних проектів, петицій акмангітських козаків в цей час було відновлення козацького війська в Південній Бессарабії на території від Дністра та Дунаю.

Намагаючись внести розкол у середовищі козацтва Бессарабії, І.М.Інзов наказав надати задунайським запорожцям привілеї іноземних колоністів, оселяючи новоприбулих козаків у колоністських округах. А усть-дунайських козаків зараховували до стану казенних селян і вимагали виконання всіх належних повинностей. Це викликало лише супротив в обох групах козаків Бессарабської області.

Безперечно, що І.М.Інзов прихильно ставився до процесу виходу задунайських запорожців, некрасовських козаків та покаяченого православного населення з турецького боку Дунаю. Але водночас І.М.Інзов намагався втиснути ці групи козацтва у рамки політики російського уряду щодо іноземних колоністів: німців, болгар, гагаузів, чехів, шведів та ін. Таке перетворення козаків, які були схильні найбільше до військової справи та промислів, на колоністів-землеробів було неприродним і непродуктивним. Різні групи козацтва рішуче виступали проти зрівняння їх у правах та обов'язках з колоністами, виказували своє невдоволення рішеннями І.М.Інзова, хоча напевно він і думав, що ці його зусилля спрямовані на покращення життя козаків. І.М.Інзов був уособленням тієї групи сановників Південної України, які виступали проти створення козацького війська на теренах Південної Бессарабії. Для цього була низка причин: небажання місцевих еліт до присутності у краю козацьких загонів, грабіжництво місцевого населення під час Російсько-

турецької війни 1806-1812 рр. загонами донських, бузьких та усть-дунайських буджацьких козаків. Наприклад, факт грабіжництва донськими козаками колоністів у вересні 1806 р. набув широкого розголосу, справа дійшла до суду.¹⁰⁰ Зрозуміло, що подібні конфлікти були відомі І.М.Інзову, і він у подальшому намагався убезпечити колоністів від ризиків сусідства з козацькими станицями.

Через те, що козацьке військо не було створене, різні групи південноукраїнського козацтва шукали альтернативні шляхи легалізації свого становища. Крім переселення на Кубань, козаки досить часто записувались у міщани зростаючих міст півдня України.

АЛЬТРУІСТ ЧИ АВАНТЮРИСТ: проект Дунайського козацького війська штабс-капітана Г.І.Шостака

Активне освоєння Російською імперією території Південної України на початку XIX ст. не могло б бути реалізованим без залучення до цього процесу козацької верстви. Однією з цих територій була Бессарабська область, приєднана до Російської імперії у 1812 р. за результатами Російсько-турецької війни 1806-1812 рр.

Ситуація постійної військової загрози з боку Османської імперії та потреба господарського освоєння відвойованих земель спонукали російський уряд створювати іррегулярні козацькі формування на прикордонних землях. Місцеве керівництво активно долучалось до такої політики уряду, часто виступаючи ініціатором влаштування окремого козацького формування. Частина цивільних та військових чиновників Новоросійського краю виступали авторами багатьох проектів, які доводили центральному керівництву необхідність існування козацьких військ на прикордонних землях. Одним із них був Проект

¹⁰⁰ ДАОО. – Ф. 252. – Оп. 2. – Од. зб. 4. «По рапорту Тираспольського уездного суда с испрашиванием куда повелено будет отослать следственное дело касательно грабежа донскими казаками колонистов». – Арк.3-бзв.

Дунайського козацького війська 1812 р.¹⁰¹, що так і не був втіленим в життя, автором якого був штабс-капітан¹⁰² Шостак. Необхідність більш повного розуміння місця козацтва в історії Південної України вимагає звернути нашу увагу на автора проекту: з'ясувати походження, факти з життя та головне – мотиви, які спонукали його стати ініціатором створення козацького війська.

Проект Дунайського козацького війська в Південній Бессарабії 1812 р. доволі відомий дослідникам,¹⁰³ але ні походження, ні навіть ім'я автора достовірно невідомі. Віднайдені архівні документи надали можливість висловити думку, що автором проекту був дворянин Херсонської губернії, штабс-капітан Григорій Ілліч Шостак. Активно досліджуючи роль представників козацьких родів в історії Одеси, історик Т.Г.Гончарук віднайшов багато даних з історії самого роду Шостаків, декілька фактів з життя штабс-капітана Шостака та його сина Василя, а також описав життя його ймовірних двох братів – Андрія Ілліча та Антона Ілліча, відомих забудовників Одеси.¹⁰⁴

Рід Шостаків належить до когорти відомих українських козацьких родів і його представників можна простежити від кінця XV ст. на теренах Київщини та серед запорозької старшини XVIII ст.¹⁰⁵ Окремо зазначимо, що на півдні України на початку XIX ст. стали відомими декілька представників цього роду, а напевно не одного з родів під спільним прізвищем, ступінь спорідненості між якими залишається мало з'ясованим. А на кінець XIX ст. списки військових та цивільних чиновників Новоросійського і Бессарабського генерал-

¹⁰¹ Хромов А.В. Проект створення Дунайського козацького війська 1812 р. та ставлення до козацтва місцевого керівництва Бессарабії // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАНУ. – Одеса, 2008. – С.159-160.

¹⁰² Штабс-капітан – військовий чин X-го класу в російській армії у 1798-1884 рр. в підрозділах армійської піхоти та артилерії. Див.: Шепелев Л.Е. Отмененные историей: чины, звания и титулы в Российской империи. – Л., 1977. – С.32

¹⁰³ Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр. – С.10.

¹⁰⁴ Гончарук Т.Г. Роль представників українських козацьких родів в історії Одеси кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Одеса козацька. – Одеса, 2008. – С. 100.

¹⁰⁵ Там само. – С.98.

губернаторства включають у себе декілька десятків осіб із прізвищем Шостак.¹⁰⁶

Г.І.Шостак окрім того, що мав козацьке походження, належав до дворян Херсонської губернії та мав володіння в Одеському та Ананьївському повітах.¹⁰⁷ Також є відомості про його володіння в Тираспольському повіті.¹⁰⁸

Одним із найбільших володінь Г.І.Шостака були землі «земельної дачі с. Барабоського з хутором Божий Дар Одеського повіту» – зараз напевно землі навколо сучасного с. Василівка Біляївського району Одеської області. Вони перейшли у його власність близько 1818 р.¹⁰⁹ У 1820 р. їх площа становила вісім тисяч сімсот десятина, але у серпні того ж року скоротилась на сто сорок три десятини, які за ініціативою І.М.Інзова – голови Комітету про колоністів Південної Росії, були передані колонії Мангейм.¹¹⁰ Володіння Г.І.Шостака у с.Барабоському, за невідомих обставин, продовжували скорочуватися і вже за «Межевою книгою» від 4 листопада 1827 р. займали територію в п'ять тисяч дев'ятсот п'ятдесят дев'ять десятина загальної площі, на якій мешкало «тимчасово зобов'язаних селян чоловічої статі п'ятдесят три особи, а жіночої – тридцять дві особи».¹¹¹ Зазначимо важливість цього документа для наших пошуків, адже саме у ньому збереглося повне ім'я власника земельної ділянки: «штабс-капітан артилерії та Кавалер Григорій Ілліч Шостак».

Г.І.Шостак належав до великих землевласників Південної України. Відомо, що його син Василь Григорович Шостак успадкував землі в

¹⁰⁶ Хромов А.В. Представники козацького роду Шостаків в історії іррегулярних військових формувань на Півдні України в XIX ст. // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 192.

¹⁰⁷ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Од. зб. 71 за 1840 р. «Об увольнении коллежского асессора Василия Шостака от службы с награждением следующим чином». – Арк.2.

¹⁰⁸ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Од. зб. 1148. «Прошение поверенного штабс-капитана Шостака о межевании в Тираспольском уезде». – Арк.2.

¹⁰⁹ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Од. зб. 1890. «Межевая книга земельной дачи с.Барабоського с хутором Божий Дар Одесского уезда, владения Штабс-капитана Шостака». – Арк.1-5.

¹¹⁰ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Од. зб. 920. «Указы и предписания Херсонского губернского правления об отрезке 143 десятина земли от имени помещика Шостака». – Арк.9.

¹¹¹ ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Од. зб. 1890. «Межевая книга земельной дачи с.Барабоського с хутором Божий Дар Одесского уезда, владения Штабс-капитана Шостака». – Арк.1-2.

Херсонській губернії загальною площею в двадцять тисяч десятин та сімсот осіб селян.¹¹² Крім того, Г.І.Шостак володів наприкінці XVIII – початку XIX ст. будинком у центрі м. Одеси по вулиці Преображенській. Саме в цьому будинку хворів та помер 4 травня 1811 р. головнокомандувач Молдавською армією М.М.Каменський.

Саме за часів його командування штабс-капітан Г.І.Шостак був призначений головним підрядником військових шпиталів російської армії в Румунії. Ймовірно, завдяки давньому знайомству з головнокомандувачем, Г.І.Шостак був вчителем М.М.Каменського у кадетському корпусі. Свою посаду він зберіг і після смерті М.М.Каменського, незважаючи на відверто неприхильне ставлення до нього і прямі звинувачення у корупції з боку ще одного з головнокомандувачів російської армії у війні з Туреччиною 1806-1812 рр. – О.Ф.Ланжерона. За спогадами останнього, «з одинадцяти мільйонів витрачених на влаштування шпиталів – ...десять мільйонів було розкрадено, головне через діяльність підрядників» і що головний підрядник штабс-капітан Шостак особисто пропонував йому хабара.¹¹³ Але ці свідчення потребують критичного ставлення, бо не відомо, що заважало головнокомандувачу Молдавською армією О.Ф.Ланжерону вжити необхідних дій проти «хабарника» Г.І.Шостака у 1811 р., а не висвітлювати це у своїх спогадах, які за заповітом автора могли б стати відомими широкому загалу через п'ятдесят років після його смерті.

Після закінчення війни 1806-1812 рр. Г.І.Шостак запропонував до розгляду тодішньому головнокомандувачу Молдавської армії адміралу П.В.Чичагову проект про створення на відвойованих землях Бессарабії Дунайського козацького війська. Судячи за змістом, сам автор бажав взяти на себе втілення проекту в життя, вірогідно, очікуючи зайняти у подальшому посаду наказного отамана новоутвореного козацького формування. Крім того, Г.І.Шостак, який

¹¹² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Од. зб. 71 за 1840 р. «Об увольнении коллежского асессора Василия Шостака от службы с награждением следующим чином». – Арк.1-4.

¹¹³ Ланжерон А.Ф. Записки графа Ланжерона. Война России с Турцией. 1806-1812 гг. // Русская старина. – 1909. – Т. 139. – № 7. – С. 427-428.

перебував у діючій армії в роки війни, розумів доцільність використання козацьких військ як у безпосередньо бойових операціях проти турецького війська, так і в якості прикордонної сторожі, що закривало б землі Бессарабії від військової небезпеки з боку Османської імперії. Не слід забувати й козацького походження Г.І.Шостака, ментальних факторів, які закликали до відродження козацької вольності.

За змістом документів можемо стверджувати, що сам проект був поданий восени і не пізніше 5 грудня 1812 року, на цей час адмірал П.В.Чичагов командував військами у війні з Наполеоном поблизу Борисова (Білорусія). Віддаленість від Бессарабії не завадила йому загалом схвалити проект, але в той самий час розв'язання цього питання П.В.Чичагов переклав на плечі С.Д.Стурдзи, мотивуючи це тим, що лише цивільний губернатор Бессарабії «знаходячись на місці та маючи на увазі всі обставини, що мають відношення до губернії... й враховуючи рівною мірою дані... настанови» зможе втілити в життя проект Дунайського козацького війська.¹¹⁴ Лист-відношення П.В.Чичагова та сам проект до Кишинева доправив автор штабс-капітан Г.І.Шостак, який мав на місці відповісти на всі питання та зауваження С.Д.Стурдзи. Як ми зараз можемо судити, це йому не дуже вдалося.

Привілейовані верстви землевласників, чиновників, купців Бессарабії виступили з рішучим невдоволенням проти ідеї формування на теренах південної частини краю козацького війська. Така позиція чітко простежується у відповіді цивільного губернатора С.Д.Стурдзи до П.В.Чичагова. По суті, це була нищівна критика представленого проекту по кожному з пунктів, підкріплена так вдало запропонованою самим П.В.Чичаговим позицією, що губернатор краще розуміє місцеві обставини.

За твердженням С.Д.Стурдзи, «закордонні мешканці» можуть відмовитися від переселення в Бессарабію, почувши лише саму назву «військо», хоча дивно щоб у дійсності козацькі маси населення Придунав'я відповідали цій

¹¹⁴ Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА). – Ф. 755. – Оп. 1. – Од. зб. 1. «Проект учреждения Дунайского казачьего войска штабс-капитана Шостака... 1812 г.». – Арк.3-16.

характеристиці; іноземці та вільні верстви населення Російської імперії могли б переселитися й без зарахування у військо; зарахування у військо біглих солдат та селян, на думку губернатора, наводнило би військо самими «бродягами» і викликало б незадоволення поміщиків та стимулювало би нові втечі; віддача казенних земель під військо «залишить Бессарабію ... без податків». Крім того, він стверджував, що майбутнє військо як прикордонна сторожа захищала відносно малу територію, але водночас суттєво заважало б такій важливій справі, як торгівля, як це було з колишнім Усть-Дунайським Буджацьким козацьким військом.¹¹⁵ Тому новий проект влаштування козацького війська на півдні Бессарабії у керівників краю асоціювався з подіями 1807 р., а саме: втечі селян та чутки про гайдамацтво козаків. До того ж губернатор виказав певні знання з історії козацьких формувань, зазначивши, що зібране з різних верств військо ніколи не зможе бути таким як, наприклад, Чорноморське козацьке військо, яке складалося з козаків – людей, при звичаєних до такого життя.

Зрозуміло, що з подібними коментарями П.В.Чичагов, який потроху відходив від державних справ, погодився і підтримав рішення губернатора про недоцільність формування нового війська.

На основі архівних джерел з канцелярії бессарабського губернатора можна стверджувати, що реалізації проекту Дунайського війська також завадили особисті конфлікти Г.І.Шостака з багатьма молдавськими боярами, чиї інтереси в першу чергу захищав С.Д.Стурдза.

Судові тяжби з деякими із них переслідували Г.І.Шостака понад десять років, загалом нам відомо майже десяток справ з різними офіційними перевірками, скаргами, судовими позовами щодо його діяльності на посаді головного підрядника шпиталів Молдавської армії.¹¹⁶ Як би там не було, але ділова репутація автора проекту козацького війська була підірвана. І головне,

¹¹⁵ КУІА. – Ф. 755. – Оп. 1. – Од. зб. 1. «Проект учреждения Дунайского казачьего войска штабс-капитана Шостака... 1812 г.». – Арк.3-16.

¹¹⁶ Див.: Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ). – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 3820. «Переписка с Яским полицейским комитетом о проверке жалобы губернских секретарей Вишневого и др. на штабс-капитана Шостака и К.Прункула о неуплате жалования», 7 арк.; Од. зб. 4103. «Переписка с Бухарестской полицейской управой о вручении повестки штабс-капитану Шостаку о явке в Тираспольский уездный суд», 14 арк.

що С.Д.Стурдза, ймовірно, знав про позов «ясського поміщика К.Прункула до штаб-капітана Шостака у сумі тридцяти тисяч червонців»¹¹⁷ чи про позов «комісіонера Гур'єва до... госпітального підрядчика штабс-капітана Шостака у розмірі чотирьохсот трьох червонців за недогляди у постачанні провіанту»,¹¹⁸ бо зазначені справи в канцелярії бессарабського губернатора з'явилися одночасно з проектом Дунайського війська, тобто в листопаді-грудні 1812 р. Це ще більше спонукало цивільного губернатора відмовити Г.І.Шостаку у підтримці ідеї створення у регіоні козацького війська.

Таким чином, проект про влаштування на півдні Бессарабії Дунайського козацького війська в 1812 р. яскраво ілюструє неоднорідне ставлення російських посадовців до козацького питання. Погоджений на високому рівні проект штабс-капітана Г.І.Шостака розбився об скелю невдоволення місцевої цивільної влади. У дійсності регіональні керівники, якщо не ухвалювали рішення про формування того чи іншого іррегулярного козацького війська, але, очевидно, мали всі можливості та механізми впливу на вирішення таких проблем.

Після відмови автор проекту Дунайського війська, який уже на той час пішов у відставку, став вести не такий помітний, принаймні для тогочасних джерел, спосіб життя. Займався вихованням єдиного відомого нам нащадка – сина Василя, який народився у 1811 р.

Разом з тим, за архівними джерелами відомо, що крім тривалих судових процесів з молдавськими боярами, які переслідували Г.І.Шостака в першій чверті XIX ст., у 1841-1847 рр. він судився з державними установами в Ананьївському повітовому суді. Уже надвірний радник Г.І.Шостак був звинувачений у вирубці десятка дубів у вересні 1841 р. на спірній території між

¹¹⁷ НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 32. «Дело по иску Ясского помещика Прункула К. к штабс-капитану Шостке в сумме 30.000 червонцев за содержание госпиталей в Бессарабии». – Арк.1-22.

¹¹⁸ НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 49. «Дело по иску коммиссионера Гурьева к Молдавскому госпитальному подрядчику штабс-капитану Шостаку в сумме 403 червонцев за упущение в снабжении госпиталей продовольством». – Арк.1-17.

його земельною дачею та лісовими угіддями казни в місцевості Глибокий Яр.¹¹⁹ Чим закінчилося це судове провадження не відомо. Також у справі є згадки про участь у процесі сина відповідача В.Г.Шостака – чиновника канцелярії генерал-губернатора.

Василь Григорович Шостак отримав ступінь кандидата в Московському імператорському університеті та з 30 травня 1830 р. був на службі в штаті Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора в чині колезького секретаря до 1840 р. Входив до Товариства сільського господарства Південної Росії та був автором численних публікацій у його «Записках». Крім того, був дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей. У 1849 р. переклав та переробив французький твір з історії середньовічної торгівлі на Чорному морі, який надрукував у 1850 р. власним коштом. Відрізнявся тим, що не цурався свого українського походження, та приязним ставленням до своїх селян.¹²⁰ Помер В.Г.Шостак у 1862 р.

Ідея Г.І.Шостака про створення Дунайського козацького війська була реалізована в 1828 р.

У 1847-1854 рр. наказним отаманом Дунайського війська став Шостак Олександр Андрійович. Можливо, що О.А.Шостак був родичем Григорія Шостака, а саме – племінником.

Відомо, що в першій половині XIX ст. жили два брати – Андрій Ілліч та Антон Ілліч Шостаки – активні забудовники Одеси. Шановані будівельні підрядники мали приблизно один вік з Григорієм Іллічем Шостаком, були впливовими людьми на півдні України і, скоріше за все, усі вони були братами, а наказний отаман Олександр Андрійович Шостак міг бути сином Андрія Ілліча та племінником Григорія Ілліча Шостака. Хронологічно і за деякими опосередкованими відомостями ця системи спорідненості визначного

¹¹⁹ Див.: ДАХО. – Ф. 300. – Оп. 1. – Од. зб. 1141. «Дело по расследованию самовольной порубки леса помещиком Шостаком на спорной с казной лесной даче». – 19 арк.; ДАХО. – Ф. 300. – Оп. 1. – Од. зб. 1144. «О расследовании самовольной порубки леса в урочище Глубокий Яр». – 24 арк.

¹²⁰ Гончарук Т.Г. Роль представників українських козацьких родів в історії Одеси кінця XVIII – першої половини XIX ст. – С.108.

козацького роду є вірогідною, але за відсутності прямих свідчень це залишається припущенням. Бо, як вже зазначалось, у цей час було чимало цивільних і військових чиновників з прізвищем Шостак, тому неможливо безапеляційно стверджувати про родинні зв'язки автора проекту і наказного отамана Дунайського козацького війська.

Григорій Ілліч Шостак був дійсно представником тієї частини дворян Південної України, які не лише не забули свого козацького походження, але намагались у нових умовах забезпечити існування на цих теренах козацтва, як окремого стану. Зрозуміло, що одним із найважливіших мотивів часто виступав особистий інтерес прихильників створення козацьких формувань. Але без наявності такої групи прокозацьки налаштованих осіб серед дворян, чиновників, військових у Новоросійському краю не вдалося б втілити у життя інші проекти козацьких військ.

Отже, перша чверть XIX ст. стала важливим періодом в історії південноукраїнського козацтва, сповненого багатьох знакових подій. Але незважаючи на амбітні плани російського уряду й активність місцевих управлінців, основні питання російської «козацької політики» на півдні України в зазначений період не отримали остаточного вирішення.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

«ЗЕНІТ» ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА:

діяльність місцевої адміністрації Південної України з розв'язання козацького питання в другій чверті XIX ст.

Друга чверть XIX ст. кардинально змінила становище козацтва в Південній Україні. На якісно новий рівень піднялась ефективність реалізації місцевою владою політики уряду Російської імперії щодо козацтва. За часів новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М.С.Воронцова російський уряд почав активно вирішувати низку актуальних проблем, пов'язаних з козацтвом на півдні України: інкорпорація місцевого козацтва у соціальну структуру південних губерній імперії, ліквідація Задунайської Січі та повернення більшості запорожців та частини некрасовців під контроль російського уряду. При цьому змінюється і саме козацьке середовище як соціально, так і ментально. Поступово волелюбні «лицарі степу» привчаються до життя в організованих імперією станово-господарських утвореннях (козацькі, іррегулярні формування). Влада приділяє максимум зусиль для того, щоб оселити козацькі верстви на конкретних територіях, з правом колективної власності на землю, але з обов'язком військової, кордонної чи поліцейської служби власним коштом на прикордонні, містах чи на морі. Козацтво на півдні України досягає «зеніту» розвитку в політичному, соціальному, економічному та демографічному аспектах.

СВІТЛИЙШИЙ КНЯЗЬ: новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С.Воронцов та козацьке питання

Протягом 1823-1854 рр. генерал-губернатором на півдні України був князь Михайло Семенович Воронцов.¹²¹ У короткочасні періоди його відсутності у 1826 р. обов'язки виконував Красовський Опанас Іванович та таємний радник одеський градоначальник Федір Петрович Пален. Він також був виконувач обов'язків генерал-губернатора у 1830-1832 рр. під час закордонної відпустки М.С.Воронцова.¹²² У 1844 р. фактичне керівництво краєм М.С.Воронцовим завершилось разом з призначенням новоросійського і бессарабського генерал-губернатора намісником на Кавказі, керівництво губерніями до 1854 р. було передано бессарабському військовому губернатору Павлу Івановичу Федорову.

М.С.Воронцов був призначений імператорським указом від 7 травня 1823 р.¹²³ на посаду новоросійського генерал-губернатора. Фактично, до виконання своїх обов'язків він приступив лише влітку, затримка пов'язана з проблемами зі здоров'ям.¹²⁴

У листі до І.М.Інзова, який виконував обов'язки генерал-губернатора до призначення М.С.Воронцова, міністр внутрішніх справ граф Віктор Павлович Кочубей, крім подяки за службу, повідомив про мотиви призначення нового генерал-губернатора: «...становище цього приморського та прикордонного краю і ситуація в Османській імперії, що впливає не тільки на торгівлю Бессарабії, Одеси та Криму, але й на думки і позицію мешканців, все це вимагає невинного контролю та надзвичайної дієвості керівництва».¹²⁵ Отже, М.С.Воронцов у планах центрального російського керівництва мав безперервно

¹²¹ Шандра В.С. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С. Воронцов (1823—1854) // УІЖ. – 2002. – № 1. – С. 67-79. – № 3. – С. 125-137.

¹²² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Од. зб. 48 за 1826 р. «О назначении Тайного Советника Графа Палена Одесским градоначальником и поручении ему в отъездах Новороссийского генерал-губернатора исправлять должность его». – Арк.1-9.;

ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 200. – Од. зб. 32 за 1832 р. «О сдаче должности Новороссийского и Бессарабского Генерал-Губернатора, Графом Паленым, Графу Воронцову». – Арк.1-3.

¹²³ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 220. – Од. зб. 6 за 1823 р. «О вступлении Генерал-Адъютанта Графа Воронцова в должность Новороссийского Генерал-губернатора и Полномочного наместника Бессарабской области». – Арк.1.

¹²⁴ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 5. – Од. зб. 14. «О вступлении в управление Новороссийскими губерниями и Бессарабской областью Графа Михаила Семеновича Воронцова». – Арк.1-8.

¹²⁵ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Од. зб. 14 за 1823 р. «Дело о сдаче Генерал-Лейтенантом Инзовым должности Новороссийского Генерал-губернатора и Полномочного наместника Бессарабской области Графу Воронцову». – Арк.1а.

володіти інформацією про становище прикордонних турецьких територій та обмежувати «небажаний вплив» подій в Османській імперії на керований ним край. Вирішення таких амбіційних планів знову поставило на порядок денний справу повернення задунайських запорожців та некрасовських козаків у межі Російської імперії. Крім того, залишалось неврегульованим становище козацьких мас, що проживали в новоросійських губерніях. Ці актуальні питання, крім іншого, мали бути розв'язаними за нового генерал-губернатора М.С.Воронцова.

Знайомство графа М.С.Воронцова з різними групами козацтва та іррегулярними формуваннями Південної України відбулось під час Російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Майбутній генерал-губернатор брав участь у штурмі Базарджика у 1810 р., був відряджений з особливим загоном на Балкани, де відзначився при облозі міст Плевна, Ловеч і Сельві. У кампанії 1811 р. М.С.Воронцов брав участь у битві під Рушуком та під Відіном.¹²⁶

Кримськотатарське козацьке військо до початку генерал-губернаторства М.С.Воронцова переживало перманентні процеси реформування. Минуло рівно шість років з тих пір, як воно було ліквідовано у травні 1817 р. Але ідея існування іррегулярного формування з татарського населення Криму не полишало голови офіцерів колишніх кримськотатарських полків. Новий генерал-губернатор відзначався лояльністю до багатьох проектів по утворенню козацьких формувань. Не був виключенням і проект генерал-майора Кая бея Балатукова (який разом з отриманням чину генерал-майора з жовтня 1817 р. офіційно почав іменуватися на слов'янський лад Кирилом)¹²⁷ про утворення постійної гвардійської частини з кримських татар за прикладом інших козацьких військ. М.С.Воронцов та російський уряд мали декілька мотивів щодо підтримки цієї ідеї:

¹²⁶ Архив князя Воронцова. – М., 1889. – Т. 35. – С.V-VIII (Передмова редактора).

¹²⁷ Масаев М.В. Исторические портреты генералов Кая бей Балатукова и Амет бей Хункалова // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 10. – С. 85-87.

1) процес інкорпорації мусульманського населення Криму проходив з ускладненнями і створював напруження на півострові, особливо в умовах перманентного військового протистояння з Османською імперією;

2) створення козацьких гвардійських частин з кримських татар хоча і не мало великого значення у справі збільшення військового потенціалу Новоросійського краю, але було запорукою лояльності до російського уряду не лише частини татарської знаті, а й нижніх верств мусульманського населення Криму;

3) процес утворення цього іррегулярного формування не вимагав значних організаторських здібностей та фінансових витрат.

Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор не прикладав особливих зусиль у справі формування Лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону. Дослідники історії військової служби кримських татар у Російській імперії визнають¹²⁸ вирішальну роль у справі утворення цього іррегулярного формування за К.Балатуковим. Автор проекту гвардійської служби кримських татар використав знайомства та приятельські, чи то навіть дружні зв'язки з російськими високопосадовцями. Корисні зв'язки з'явилися ще під час подій Війни з Наполеоном у 1812 р. та під час Закордонних походів, в яких він брав участь на чолі Сімферопольського кримськотатарського полку. Тому М.С.Воронцов лише підтримував К.Балатукова. Важливим для реалізації проекту був приїзд Олександра I до Криму в 1825 р. Під час перебування імператора на півострові К.Балатуков перебував в оточенні російського монарха і це, очевидно, остаточно вирішило питання щодо іррегулярної служби кримських татар.

Відзначимо, що К.Балатуков, крім особистих мотивів, мав мотивації суспільно значимого походження. Відношення кримських татар до російської адміністрації справедливо викликало хвилювання у місцевої та центральної влади. Будь-яке не виважене рішення могло перетворити Крим на центр

¹²⁸ Див.: Масаев М.В. Исторические портреты генералов Кая бей Балатукова и Амет бей Хункалова. – С.82-90; Муфтизаде И.М. Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 год // Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии. – Симферополь, 1899. – № 30. – С. 1-24.

конфлікту. Відчувався і вплив мусульманської Османської імперії. Одним з болючих питань була саме військова служба татар і загроза рекрутської повинності. Створення Лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону було альтернативним рішенням, яке влаштовувало і російський уряд і мусульманське населення Кримського півострову.

Серед сучасників були люди, які дуже скептично ставились до проекту Татарського Лейб-гвардійського ескадрону, наприклад, генерал від інфантерії Іван Васильович Сабанєєв. Він проживав в Одесі з 1816 р. та займався благоустроєм корпусу, який був розквартирований в Новоросійському краї. І.В.Сабанєєв у листі до М.С.Воронцова від 14 жовтня 1826 р. писав, що начальник Головного штабу І.І.Дібіч повідомив про необхідність долучитися до розгляду справ про формування Кримськотатарського ескадрону. Генерал І.В.Сабанєєв, після знайомства з документами та листуванням з цього приводу, доповідав новоросійському і бессарабському генерал-губернатору про проект К.Балатукова як про авантюру, бо він «...обіцяв того, що зробити не може, і, щоб викрутитися скаржитися на місцеве начальство».¹²⁹ Крім того, генерал І.В.Сабанєєв мав сумніви щодо відповідності рядового складу ескадрону умовам козацької служби і, якщо і вдасться наwerbувати достатню кількість козаків серед кримських татар, все одно вони не відповідатимуть тим нормам, які потрібні для відповідальної служби у лейб-гвардії.

Але насправді, І.В.Сабанєєв занадто драматизував ситуацію і, навпаки, завдяки тісним зв'язкам та доброму взаємопорозумінню кримськотатарської знаті з місцевою владою Південної України проект гвардійської частини татар був підтриманий на місцях і схвалений на високому рівні. Але через смерть імператора Олександра I втілення проекту в життя було відкладено до кінця 1826 р.

Значну частину ескадрону, особливо серед офіцерів, складали колишні вояки кримськотатарських полків. Ескадрон, за затвердженням штатом, складався з одного полковника, дев'ятох обер-офіцерів, двадцяти чотирьох

¹²⁹ Архив князя Воронцова. – М., 1893. – Т. 39. – С.497.

унтер-офіцерів, чотирьох сурмачів і ста дев'яноста двох рядових. Цей військовий підрозділ був розподілений на три частини (дві перебували постійно на службі у Санкт-Петербурзі). Термін служби нижнім чинам був установлений у п'ятнадцять років (з них дев'ять на службі, а шість років – пільгових). Усе утримання під час збору, спорядження людей на службі одягом і кіньми були віднесені на рахунок кримськотатарського населення, внаслідок чого все татарське населення Криму обкладалося податком по сімнадцять копійок з людини на рік. Утримання під час відрядження на службу і в Санкт-Петербурзі здійснювалося за рахунок загальнодержавної скарбниці Російської імперії. Від казни також надавалось наступне грошове утримання: унтер-офіцери по п'ятдесят чотири рублі, рядові по тридцять сім рублів сріблом на рік, а офіцери – за розмірами загальногвардійського кавалерійського окладу.¹³⁰

20 липня 1827 р. імператорським указом ескадрон офіційно почав іменуватися Лейб-гвардії кримськотатарським.¹³¹ Проект К.Балатукова був реалізований. Першого кримськотатарського генерала на російській службі нагородили орденом Святої Анни I ступеня.

У часи генерал-губернаторства М.С.Воронцова до призначення одночасно і намісником на Кавказі у 1844 р. на чолі кримськотатарського ескадрону перебували: до 1828 р. – Ахмет бей князь Хункалов, у 1828-1831 рр. – Максют бей Біярсланов, у 1831-1836 рр. Махмут бей князь Хункалов, по 1838 р. ротмістр Улан, що походив з литовських татар, у 1838-1840 рр. Сенд Гірей мурза Тевкелев (з оренбурзьких татар) і в 1840-1850 рр. – Батир Челебі Муфтизаде.¹³²

Під час Російсько-турецької війни 1828-1829 рр. шляхи новоросійського і бессарабського генерал-губернатора та Лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону знову зішлись. М.С.Воронцов командував військами, які перебували на території Болгарії, тримали облогу, а потім і зайняли Варну.

¹³⁰ Муфтизаде И.М. Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 год. – С.14.

¹³¹ ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1830. – Т.2: 1827 г. – Документ № 1258. – С. 627.

¹³² Муфтизаде И.М. Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 год. – С.17.

Серед гвардійських частин цього корпусу перебували і вояки кримськотатарського ескадрону.

Граф М.С.Воронцов за часів свого генерал-губернаторства мав небагато приводів для втручання у справи козацької гвардійської служби кримських татар.

Ще одним іррегулярним формуванням Кримського півострова на кшталт козацьких військ був Балаклавський Грецький батальйон. Огляди батальйону імператорами Олександром I у 1825 р. та Миколою I у 1837 р. викликали у російського керівництва позитивні оцінки. У житті грецьких вояків на російській службі майже не залишалось нерегульованих питань. Це іррегулярне формування балканців мало деякі права самоврядування та достатній земельний фонд для матеріального забезпечення офіцерів і нижніх чинів.

Під час Російсько-турецької війни 1828-1829 рр. батальйон безпосередньої участі, крім деяких офіцерів-добровольців, у бойових діях не брав. Греки майже у повному складі були використані командуванням для утримання протичумних карантинних кордонів навколо Севастополя. У 1829-1831 рр. Балаклавський батальйон утримував протихолерні кордони навколо Севастополя, Сімферополя, Бахчисарая та Карасу-базару. А у травні 1842 р. дві роти батальйону були відряджені в Окремий Кавказький корпус для несення постійної служби в Новоросійську. Вони брали участь у військових експедиціях проти горців.¹³³

Кримськотатарський Лейб-гвардії ескадрон, більша частина якого перебувала на службі в Санкт-Петербурзі, та Балаклавський Грецький батальйон, що мав постійну традицію служби в Російській імперії, не вимагали особливих зусиль графа М.С.Воронцова щодо нагляду та управління ними – найважливіші питання щодо цих іррегулярних формувань Новоросійського і

¹³³ Кибовский А.В. «Их форма, оружие и строевая подготовка были более чем удовлетворительны» Балканские славяне на службе в Российской армии и флоте. 1803-1859 гг. – С.79.

бессарабського генерал-губернаторства на середину 20-х рр. XIX ст. були розв'язані.

За таких умов М.С.Воронцов звертає увагу на одну із актуальніших проблем розвитку півдня України – неврегульоване становище козацтва і покозаченого населення Бессарабії і Херсонської губернії та необхідність повернення на російські території задунайських запорожців, некрасовських козаків і мирного населення, що гуртувалось довкола поселень козаків в турецькому Нижньому Подунав'ї.

Спочатку політика генерал-губернатора М.С.Воронцова щодо колишніх усть-дунайських козаків та запорозьких задунайців мало відрізнялась від позиції його попередника І.М.Інзова.¹³⁴ Вона полягала у тому, що ще у 1818 р. та 1820 р. місцева влада Бессарабії в інтересах заселення краю та задля посилення тиску на Задунайську Січ виділила землі під поселення колишнім усть-дунайським та задунайським козакам. За рішенням уряду ці дві групи козацтва опинились у різному становищі: колишні козаки Усть-Дунайського Буджацького війська були переведені на становище державних селян, задунайські запорожці отримали привілеї іноземних колоністів, але за рішенням голови Опікунського комітету іноземних поселенців Південного краю Росії І.М.Інзова, мали бути обов'язково поселеними у колоністських округах.

Обидві групи козацтва в Бессарабії відмовлялися від таких умов поселення і вимагали створення козацького війська. Формами спротиву були: відмови усть-дунайців від виконання казенних повинностей та сплати податків, відмова задунайців переселятися в поселення іноземних колоністів, подання численних вимог, проектів, скарг і т. ін. щодо необхідності утворення козацького війська в Бессарабії.

З середини 20-х років XIX ст. відношення місцевої влади та уряду до усть-дунайських козаків помітно змінилося. У 1824 р. із Задунайської Січі почався

¹³⁴ Бачинская Е.А. Воронцов М.С. и Дунайское казачье войско // Одесі – 200. – Одеса, 1994. – Ч. II. – С. 72.

масовий вихід козаків у російські кордони, що було викликано спробами турецького уряду використати задунайців для придушення національно-визвольного руху в Греції. Переважна більшість вихідців оселилася в Бессарабії разом з усть-дунайськими козаками, відмовляючись від підпорядкування відомству іноземних колоній. Уряд перестає боротися з міграціями козацьких мас населення і вчасно розуміє, що цьому процесу легше і корисніше не перешкоджати, а контролювати і скеровувати у потрібне русло. З листа В.С.Ланського до М.С.Воронцова у жовтні 1825 р. відомо, що міністр внутрішніх справ просить генерал-губернатора не відправляти усть-дунайських буджацьких козаків з Бессарабії на Кубань.¹³⁵ Це стало сигналом, що мрії місцевого козацтва про створення козацького війська можуть стати реальністю найближчим часом. Мотиви у козацтва та російської влади були різними, але мета стала спільною – згуртування козацького населення на російському боці Дунаю.

М.С.Воронцов зрозумів доцільність зміни ставлення до козацьких верств Придунайського краю. Влітку 1826 р. він активно переконував начальника Головного штабу І.І.Дібича надати низку привілеїв козакам, вихідцям з турецького кордону, бо таким чином можна було спонукати до переходу і решту задунайців. Щодо конкретних пропозицій, то новоросійський і бессарабський генерал-губернатор передав міністру внутрішніх справ В.С.Ланському для погодження з Комітетом міністрів положення про надання козакам землі по тридцять десятин на родину, звільнення усть-дунайських козаків від недоїмок та надання пільг на десять років від сплати податків та військового постю, а для задунайських запорожців скасувати вимогу переїзду в колоністські округи. Комітет міністрів прийняв ці пропозиції М.С.Воронцова.¹³⁶

¹³⁵ Російський державний військово-історичний архів у м.Москва (далі – РДВІА). – Ф. 395. – Оп. 135. – Од. зб. 133. «Дело об формировании Дунайского казачьего войска и вступлении в его состав казенных крестьян. 1828г.». – Арк.54.

¹³⁶ Там само. – Арк.54-55.

Росія в умовах підготовки війни з Туреччиною намагалася різними засобами використати козаків. Прагнучи стимулювати подальший вихід задунайців, російський уряд у лютому 1827 р. дозволив їм селитися разом з усть-дунайцями, звільнивши обидві групи на десять років від сплати податків і виконання повинностей.

Перехід Задунайської Січі на чолі з кошовим отаманом Йосипом (Осипом) Михайловичем Гладким на російський бік став кульмінацією політичних зусиль російського уряду та місцевої влади по врегулюванню перманентного напруження, яке було пов'язане з існуванням на російсько-турецькому прикордонні військової сили, що ворожо ставилась до російської адміністрації та була центром устремління значних людських ресурсів: Січ приймала не тільки осіб козацького походження, а й значну кількість біглих державних та поміщицьких селян, дезертирів, політичних емігрантів і т. ін. Ліквідація Січі, безперечно, була одним із найважливіших наслідків Російсько-турецької війни 1828-1829 рр. Це було значне досягнення для Російської імперії і одна із найбільш суперечливих подій в історії українського козацтва, адже на російський бік перейшли не всі задунайці, і значна частина задунайського козацтва зазнала репресій турецького уряду. Загинуло багато слов'янського мирного населення Добруджі, яке раніше перебувало під юрисдикцією та охороною Задунайської Січі.

Повернення задунайських запорожців відбулося внаслідок злагоджених дій генерала С.О.Тучкова та генерал-губернатора М.С.Воронцова з проросійськи налаштованою частиною старшини на чолі з кошовим отаманом Й.М.Гладким. Кошові отамани, які були до нього, добре розуміли важливість, але і складність ситуації, в якій опинилось населення Січі. Обтяжлива військова повинність та активна агітація російських керівників ставила задунайське козацтво перед складним вибором. Кошовий отаман С.Мороз зазначав, якщо «кошовий тікатиме, турки знищать усіх запорожців, де тільки хто є».¹³⁷ Подібне

¹³⁷ Бачинська О.А Задунайські Січі та їхні керівники (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Народний рух України: місце в історії та політиці. – Одеса, 2011. – С. 30-31.

стверджував і кошовий отаман 1826-1827 рр. Василь Незамаївський (Головатий) у відношенні до переходу Коша на бік Російської імперії: «Тікати?.. Як його тікати! Багато народу запропастимо – турчин повірізує!.. Ні, нехай хто заводив, той і виводить, а я не буду виводити».¹³⁸ Зважився на це лише кошовий Й.М.Гладкий.

Місце і роль М.С.Воронцова у ліквідації Задунайської Січі важко переоцінити, але водночас і важко визначити. Новоросійський генерал-губернатор був своєрідним медіатором між російським урядом та ізмаїльським градоначальником С.О.Тучковим, який володів оперативною інформацією. Генерал-губернатор отримував цінні відомості про становище задунайського козацтва від військових та цивільних чиновників Бессарабії, наприклад, від полковника Генерального штабу Івана Петровича Ліпранді.¹³⁹ У 1826 р. І.П.Ліпранді зібрав важливі відомості про турецький берег Дунаю та козацьке населення регіону, він критично порівнював власні спостереження з розповідями перебіжчиків та відомостями агентів.¹⁴⁰ М.С.Воронцов в свою чергу порівнював ці відомості І.П.Ліпранді з іншими фактами, бо так само як і С.О.Тучков та І.П.Ліпранді генерал-губернатор мав мережу агентів та інформаторів на Січі. Про розмах його роботи ми можемо лише здогадуватися, особливо, якщо взяти до уваги обставини секретності та деякі особливості М.С.Воронцова як керівника. Як відмічав П.І.Бартенєв – редактор сорокаторного видання архіву Воронцових, князь Михайло Семенович залишив значно менше документів після себе, аніж родичі: батько, дядько. М.С.Воронцов мав слабкий зір та не відзначався поставленим почерком, тому писав не часто – відповіді на листи часто надиктовував, крім того «він вимагав від підлеглих та помічників – дій, а не лише писемної звітності і, загалом, не любив паперів, був завжди відмінно доступним, замінював листування

¹³⁸ Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі // Україна. – 1929. – № 36. – С. 48-71.

¹³⁹ РДІА. – Ф.673. – Оп.1. – Од.зб. 320 за 1826 р. «Некоторые сведения о правом берегу Дуная, собранные Иваном Петровичем Липранди». – Арк.1-56.

¹⁴⁰ РДІА. – Ф.673. – Оп.1. – Од.зб. 322 за 1827 р. «Письмо И.П.Липранди П.Д.Киселеву о мерах разведывания в Турции и о лицах, которых можно употребить для разведывания». – Арк.1-1 зв.

особистою бесідою і розпорядністю...».¹⁴¹ Отже, реальні масштаби діяльності новоросійського і бессарабського генерал-губернатора у справі повернення задунайських запорожців на бік російської імперії важко оцінювати.

Не забував М.С.Воронцов і про некрасовських козаків, які теж активно переселялись в Бессарабію. Але уряд вважав недоцільним утворення іррегулярного формування з козаків-старообрядців і переселенці часто записувались у різні групи оподаткованого населення. Хоча трохи пізніше, влітку 1833 р., уряд надав певні пільги та звільнив некрасовців Бессарабії, переселенців 1828 р. з Бабадазької області, від сплати казенних податків та рекрутської повинності на двадцять років.¹⁴²

Поступовий вихід козацьких родин з території Османської імперії до, під час і після Російсько-турецької війни 1828-1829 рр. вимагав реакції від керівництва Південної України. Повернення Січі мало широкий резонанс не лише за кордоном, а й у самому Новоросійському краї. Це активізувало зусилля козацтва у боротьбі за створення козацьких військ. Крім того, продовжувався вихід козацтва з території Туреччини невеликими групами і місцеве керівництво робило всі можливі зусилля, щоб підтримати подібні процеси.¹⁴³ І хоча уряд не мав нагальної військової потреби у нових іррегулярних формуваннях, але політичні фактори і позиція новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, який був зацікавлений у знятті соціального напруження та економічному освоєнні підвідомчої території, викликали появу на півдні України нових військових формувань – Азовського та Дунайського козацьких військ.

З початком подій війни 1828-1829 рр. козацьке населення Бессарабської області звернулось до керівництва Другої російської армії з проханням про вступ до діючої армії. Генерал С.О.Тучков довів доцільність утворення

¹⁴¹ Архив князя Воронцова. – М., 1889. – Т. 35. – С.5.

¹⁴² ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Од. зб. 2954. «Об освобождении перешедших из Бабадагской области в Россию некрасовцов на 20 лет от платежа казенных податей и рекрутских повинностей». – Арк.1.

¹⁴³ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Од. зб. 48 за 1829 р. – Ч.2. «О некрасовцах, запорожцах и других лицах, перешедших из турецких владений». – Арк.1-6.

козацького війська Миколі І, який у травні 1828 р. перебував у російському військовому таборі й отримав від імператора доручення сформувати два дунайських козацьких полки з козацького населення Бессарабії, які перебували на цій території до 1828 р.¹⁴⁴

З середини червня 1828 р. загальний контроль і керівництво у справі створення нового козацького війська отримав новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С.Воронцов. Сам процес формування полків майбутнього Дунайського війська було доручено Чолобітчикову Семену Панасовичу.¹⁴⁵

Полковник С.П.Чолобітчиков був особисто знайомий з генерал-губернатором і обіймав посаду предводителя дворянства Херсонської губернії. Зацікавлений у швидкому й ефективному комплектуванні козацьких полків, С.П.Чолобітчиков залучив до цього процесу волонтерів з Балканських країн, які брали участь у попередніх російсько-турецьких війнах і мали помешкання в Бессарабії з невизначеним юридичним статусом. Така ініціатива була позитивно сприйнята і більшістю самих волонтерів. Адже вони, так само як і козацькі родини Бессарабії, в 20-х рр. ХІХ ст. активно домагалися від місцевої та центральної влади привілеїв в рахунок колишніх своїх заслуг шляхом написання різноманітних петицій та прохань.

Ми вже згадували про участь добровольців з числа греків, албанців, болгар, волохів у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. і значна частина з них, після приєднання Бессарабії до Російської імперії, оселилася в цьому прикордонному краї. Вони почали вимагати для себе земельних ділянок та різноманітних податкових пільг, але через війну з Наполеоном та потім через небажання місцевого керівництва статус вояків добровольчих частин російської армії був неврегульованим. Цей процес тривав кілька років, доки у 1819 р. волонтерам не надали права колоністів. Але статус іноземних поселенців не

¹⁴⁴ Зашук А.И. Военное обозрение Бессарабской области // Материалы для военной географии и военной статистики России. – СПб., 1863. – Ч. 2. – С.156.

¹⁴⁵ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Од. зб. 9 за 1828 р. «О прошении переселившихся в Бессарабскую область дунайских, буджацких и черноморских казаков выступить против турок». – Арк.18.

відповідав сподіванням волонтерів, бо вони вважали, що заслужили своєю військовою службою більшого. Незважаючи на тиск місцевої адміністрації, їх родини всіляко уникали сплати податків та виконання інших повинностей.

За часів генерал-губернатора М.С.Воронцова більшість нагальних питань волонтерів було вирішено. Так, на вимогу волонтерів щодо отримання землі та допомоги у придбанні сільськогосподарського реманенту, худоби та будівництві житла – були надані землі в Аккерманському повіті з розрахунку по тридцять десятин на кожну родину, але в свою чергу, генерал-губернатор наказав зараховувати волонтерів до складу «бессарабських корінних мешканців», від часу фактичного поселення на виділених ділянках з необхідністю виплати податків та виконання земських повинностей.¹⁴⁶

Та все одно волонтери чинили супротив до виконання повинностей та сплати податків. Тоді, вже у 1827 р. за ініціативою графа М.С.Воронцова російський уряд звільнив родини волонтерів від податків на десять років та надав низку інших пільг на той самий термін.¹⁴⁷ Зазначимо що цей статус волонтерів фактично був тотожним статусу задунайських запорожців та колишніх усть-дунайських буджацьких козаків і закріплювався одним положенням. У такому забюрократизованому державному утворенні, яким була Російська імперія ХІХ ст., це мало значні наслідки. Таким чином, ці групи населення Бессарабської області, яким зусиллями М.С.Воронцова були надані майже ідентичний юридичний статус, стали основою новоутвореного Дунайського козацького війська.

З початком чергової Російсько-турецької війни волонтери звернулися до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора з ініціативою про вступ до діючої російської армії, але питання участі їх у військових діях затягнулось. За таких умов полковник С.П.Чолобітчиков, після звернення до нього представників від волонтерів, подав рапорт М.С.Воронцову з пропозицією зарахувати їх до складу Дунайських полків. На користь балканських

¹⁴⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Од. зб. 22 за 1824 р. «О поселении в Бессарабию волонтеров бывших при российских войсках в последнюю турецкую кампанию». – Арк.1-7.

¹⁴⁷ ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1830. – Т.2: 1827 г. – Документ № 913. – С. 190-192.

добровольців свідчили чудове знання театру військових дій та вільне володіння багатьма з них мовами: турецькою та народів Балканського півострову.¹⁴⁸

Проте навіть разом задунайських і усть-дунайських козаків та волонтерів не вистачало для утворення нового козацького війська, тому і С.П.Чолобітчиков, і М.С.Воронцов почали крізь пальці дивитися на процес наповнення війська. Значну частину дунайських козаків становили не лише, як це планувалося,¹⁴⁹ вихідці з козацтва Бессарабії та Херсонської губернії, а й просто різні групи нелегального та напівлегального населення Південної України. Почастішали факти втечі казенних та поміщицьких селян «у дунайські козаки». Це викликало природне незадоволення поміщиків та місцевих чиновників. У подальшому багато з чиновників владних установ Бессарабської області зберігали тенденцію негативного ставлення до дунайського козацтва. Так, про резонанс щодо створення Дунайського козацтва неодноразово повідомляла Бессарабська казенна палата, яка відзначала, що чутки про формування в краї козацького війська негативно впливають на селян. Крім того, під чужими прізвищами до війська потрапило чимало селян Херсонської, Київської, Подільської, Харківської губерній.

Реакцією на ці повідомлення стала зміна ставлення новоросійського і бессарабського генерал-губернатора до формування Дунайського війська. Граф М.С.Воронцов почав контролювати цей процес. Тому на початку 30-х рр. ми бачимо, як за ініціативи місцевої влади та дозволу російського уряду припиняється потік нелегальних елементів і військо контролювано поповнюється за рахунок груп населення зі схожим до козацтва Бессарабії соціальним статусом. Вони мали небагато спільного з козацькою службою, але перебували у схожих умовах, в яких перебували дунайські козаки до 1828 р. Однією з груп такого населення були родини казенних переселенців та відставних солдатів, які теж отримували тридцять-сорок десятин землі та певні

¹⁴⁸ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Од. зб. 9 за 1828 р. «О прошении переселившихся в Бессарабскую область дунайских, буджацких и черноморских казаков выступить против турок». – Арк.54.

¹⁴⁹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Од. зб. 2 за 1831 р. «О поселении в Аккерманском цинуте 20 человек задунайских запорожцев в с. Акмангит». – Арк.43в.

податкові пільги. Ці поселяни були частково приєднані до Дунайського козацького війська. Отже, у 1836 р. землі та чисельність Дунайського війська збільшились за рахунок приєднання с. Петрівка (казенні поселенці) та поселень відставних солдатів: Михайлівка, Миколаївка, Костянтинівка та Ново-Троїцьке.¹⁵⁰

Ще однією особливістю, чи то навіть екзотикою, як для козацького війська, стало рішення уряду приєднати до складу Дунайського війська коронних циган Бессарабії. Ромське населення Бессарабії в першій половині ХІХ ст. було розподілене на дві основні групи – поміщицькі та коронні (тобто казенні, державні) цигани. Зважаючи на прикордонне становище краю та схильність ромів до міграцій, місцеве керівництво та уряд спробували реалізувати низку проектів з забезпечення циган землею та переходу до осілости. Але ефективність цих перших проектів була надто невисокою. Роми надто повільно привчалися до землеробства, спостерігались постійні сезонні міграції на заробітки у великі міста Молдавії та півдня України. Місцеві бессарабські цивільні чиновники та поліція не могли суттєво вплинути на ромів чи то просто контролювати циган. За таких умов уряд Російської імперії у 1838 р. спробував вирішити дві проблеми одночасно: нестачу землі та комплектацію особовим складом у Дунайському війську і контроль за циганськими міграціями шляхом приєднання коронних циган Бессарабії до складу війська.¹⁵¹

Дунайське козацьке військо було частиною іррегулярних військових сил Російської імперії, як і інші подібні формування функціонувало на основі розроблених правил. «Положення про Дунайське козацьке військо» було затверджено досить пізно – лише 13 грудня 1944 р.¹⁵² Таку затримку у часі від початку формування полків до затвердження Положення війська можна пояснити впливом низки факторів. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С.Воронцов, якому Положенням надавались головні функції

¹⁵⁰ ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1830. – Т.11: 1836 г. – Документ № 9459. – С. 865-866.

¹⁵¹ Анцупов И.А. Государственная деревня Бессарабии в ХІХ в. – Кишинев, 1966. – С.43.

¹⁵² ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1845. – Т.19: 1844 г. – Документ № 18526. – С. 847-868.

управління і контролю, спочатку не підтримував ідеї створення з козацтва Придунайського краю окремих військових одиниць. Урядовці Російської імперії планували оселити їх разом з задунайськими запорожцями Й.М.Гладкого на території Південної Бессарабії або, за бажанням, переселити на Кубань на землі Чорноморського козацького війська. Граф М.С.Воронцов деякий час пропонував їх перевести на оселення у район Анапи.¹⁵³ Невизначеність становища дунайських козаків у 1828-1832 рр. була поштовхом до листування між російським урядом та місцевими керівниками півдня України.

Від початку утворення Дунайського козацького війська загальне управління над ним виконував новоросійський і бессарабський генерал-губернатор, а військові й адміністративні питання вирішувались разом з відповідним (козацьким) відділом Головного штабу. Питання внутрішнього устрою вирішувались на основі «Положення про Донське козацьке військо» та нормами незатверджених проектів Дунайського війська: проект 1828 р. наказного отамана С.П.Чолобітчикова, проект 1833 р.¹⁵⁴ М.Немчикова – осавула Донського війська, який виконував обов'язки начальника Дунайського війська. Після призначення на керівну посаду війська в 1836 р. генерал-майора С.Т.Василевського, за пропозицією новоросійського і бессарабського генерал-губернатора у тому ж році у м. Аккерман розпочала роботу комісія для розробки Положення війська. Результати роботи комісії, яку очолював С.Т.Василевський, влітку 1836 р. були передані М.С.Воронцову і в цілому схвалені та підтримані генерал-губернатором.¹⁵⁵ Він у 1837 р. передав проект на розгляд Департаменту Військових поселень. Бюрократична тяганина зі збирання інформації про земельний фонд війська, уточнення та доповнення у Військовому міністерстві привели до того, що Положення Дунайського

¹⁵³ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Од. зб. 9 за 1828 р. «О прошении переселившихся в Бессарабскую область дунайских, буджацких и черноморских казаков выступить против турок». – Арк.1-1зв.

¹⁵⁴ КУГА. – Ф. 755. – Оп. 1. – Од. зб. 8. «Рапорт и проект положения командующего Дунайским казачьим пехотным полком сотника Немчикова...». – Арк.1-49.

¹⁵⁵ Бачинська О.А. Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. 1828-1868 рр. – Одеса, 1998. – С.44-45.

козацького війська було затверджене лише у 1844 р. Крім того, зазначимо, що призначення на посаду наказного отамана С.Т.Василевського – відповідального виконавця, дисциплінованого адміністратора, говорить про те, що місцеве керівництво усвідомило свої кадрові прорахунки минулого. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С.Воронцов, на відміну від керівників півдня України першої чверті XIX ст. херсонських військових губернаторів А.Г.Розенберга, А.Е.Рішельє та О.Ф.Ланжерона, не тільки змінив тон російської політики щодо місцевого козацтва, але й добирав достойних службовців для виконання своїх планів.

Наказний отаман Дунайського козацького війська С.Т.Василевський брав участь у Російсько-турецькій війні 1806-1812 рр., Закордонних походах 1813-1814 рр.¹⁵⁶ Протягом 1824-1833 рр. бездоганно відслужив на посаді одеського поліцмейстера, де вже з самого початку на практиці зрозумів тонкощі заходів генерал-губернатора у справі повернення задунайських і некрасовських козаків з турецької території. З архівних джерел відомо, як у травні 1824 р. поліцмейстер С.Т.Василевський брав участь у відборі свідчень¹⁵⁷ та подальшому влаштуванні в Херсонській губернії та Бессарабії, прибулих до Одеського порту на човнах семи некрасовських козаків та дев'ятнадцяти задунайських запорожців.¹⁵⁸ Більшість цих козаків у тому ж році за рішенням генерал-губернатора були оселені у с. Акмангіт – майбутній столиці Дунайського війська.¹⁵⁹ Таким чином, ще до свого призначення наказний отаман був не просто обізнаний зі справами козаків, а й особисто знав деяких своїх підлеглих.

Також до призначення наказним отаманом він встиг, починаючи з 1833 р., пройти службу на посаді чиновника з особливих доручень при новоросійському і бессарабському генерал-губернаторі. Цей клас чиновників, як і одеські

¹⁵⁶ Бачинська О.А. Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. – С.63-64.

¹⁵⁷ Бачинська О.А. Розповіді задунайських козаків з селищ Катирлезу та Сеймен, як джерело з історії козацтва на півдні України // Заповідна Хортиця. – Запоріжжя, 2010. – С.20-23.

¹⁵⁸ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 190. – Од. зб. 138 за 1824 р. «О перешедших из турецких владений нерасовцах и запорожцах». – Арк.1-394.

¹⁵⁹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Од. зб. 2 за 1831 р. «О поселении в Аккерманском цинуте 20 человек задунайских запорожцев в с. Акмангит». – Арк.2-5.

поліцмейстери, був для М.С.Воронцова своєрідним кадровим резервом, тому багаторічна бездоганна служба С.Т.Василевського підкреслила правильність вибору генерал-губернатора.

Щодо військової служби дунайців, то процес формування козацького війська закінчився вже після російсько-турецької війни 1828-1829 рр. Але не зважаючи на це, уряд і місцеве керівництво не залишило дунайське козацтво без справи й почали активно використовувати для розв'язання низки питань у рамках внутрішньої та кордонної служби.

У 1829-1830 рр. влада використовувала дунайців для боротьби з чумою в Бессарабії. Козаки тримали зовнішні та внутрішні карантини в містах і селищах краю, більше сотні козаків загинули від епідемії.¹⁶⁰ У ці ж роки кінний полк охороняв низку дунайських переправ, якими російські військові сили поверталися з театру бойових дій та переселялися групи болгарських колоністів.¹⁶¹

З 1832 р. дунайські козаки несли кордонну службу на дунайських островах Леті та Четал, Чорноморському узбережжі Бессарабії, Херсонської та Таврійської губерній, виконували обов'язки поліцейської служби у таких містах півдня України, як-от: Аккерман, Овідіополь, Херсон, Одеса. Під час служби козаків на відстані понад сто верст від рідних станиць, за тогочасними законодавчими нормами, витрати по утриманню козацьких команд несла держава або місцева громада. Так, після звернення генерал-губернатора М.С.Воронцова наприкінці березня 1838 р. до міністра внутрішніх справ був оприлюднений імператорський указ одеському військовому губернатору призначити сімдесяти двом дунайським козакам, які несли поліцейську службу в Одесі, грошове утримання в десять копійок на день за рахунок коштів міста.¹⁶²

¹⁶⁰ Бачинська О.А. Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. – С.80.

¹⁶¹ Коломойцев П.Т. Новороссийское казачье войско // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1913. - № 1. – С. 12.

¹⁶² ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1839. – Т.13: 1838 г. – Документ № 11522. – С. 113.

Отже, хоча центральне керівництво не мало нагальної військової потреби у створенні іррегулярного війська на території Південної Бессарабії і пішло на компроміс щодо бажань місцевих груп козацького населення краю, новоросійський і бессарабський генерал-губернатор і інші місцеві керівники в умовах мирного часу знайшли низку можливостей для служби дунайських козаків. Положення 1844 р. про Дунайське військо підтвердило обов'язки дунайців по внутрішній та кордонній службі. Внутрішня служба полягала у караулах, виконанні доручень при Військовому та станичному правліннях, церквах, шпиталі, училищі та судовій комісії.

Козацька служба тривала тридцять років (із них двадцять п'ять років – польова і п'ять років – внутрішня), офіцери перебували на службі двадцять п'ять років. За Положенням на службі мало перебувати не більше третини війська, але ця норма ніколи не виконувалась. Значний обсяг покладених на дунайців обов'язків по кордонній та поліцейській службі і недоукомплектованість полків приводили до того, що, як правило, на пільгах перебувало менше половини особового складу – решта несла службу.

Доля Азовського козацького війська теж тривалий час була невизначеною. Місцева влада Південної України шукала компромісний варіант і повинна була зважувати на бажання та устремління не тільки центральної влади, але й керівництва та рядового козацтва. Протягом усього 1828 р. близько двохсот козаків разом з кошовим отаманом брали активну участь у бойових діях на боці російської армії. Вони зберігали традиційний січовий поділ на курені, через що значно відрізнялися від усіх інших військових формувань російської армії. У той самий час Й.М.Гладкий починає клопотатися про створення із задунайців окремої бойової одиниці. Внаслідок цих зусиль іменним указом Миколи I був сформований піший Дунайський п'ятисотенний козачий полк 4 квітня 1829 р.

Полк відбував службу при Дунайській військовій флотилії до 24 листопада 1831 р.¹⁶³

Особливо гостро постало питання про подальшу долю неслужилого задунайського населення. Вирішено було, що після обсервації їм дозволялось залишатися у Добруджі з переходом у відомство головного попечителя колоністів Південного краю генерал-лейтенанта І.М.Інзова.

У той самий час новоросійський і бессарабський генерал-губернатор починає збирати всі необхідні відомості про чисельність, становище запорожців задля обрання оптимального рішення щодо їх подальшої долі. Так, вже 2 серпня 1828 р. М.С.Воронцов надіслав запит ізмаїльському поліцмейстеру з вимогою невідкладно доповісти про чисельність у місті та місце мешкання різних груп запорозького козацтва, крім тих, що нещодавно повернулись з-за Дунаю у межі Російської імперії та перебувають на правах, наданих іноземним колоністам.¹⁶⁴

Коли землі, які російська армія зайняла під час війни були повернені Туреччині, неслужилі козаки та сім'ї були переведені на тимчасові квартири в повіти Таврійської, а згодом – Катеринославської губерній. На тимчасові квартири в Катеринославську губернію в листопаді 1831 р. прибув і звільнений від служби Дунайський полк.

На початковому етапі найкращим варіантом для задунайських запорожців вважалось їх переселення на Кубань. Така ідея позитивно сприймалась не лише російськими урядовцями, а й більшістю задунайців. Оселення в прикордонному регіоні та ще й по сусідству з чорноморськими козаками, які мали спільне запорозьке коріння, обіцянки урядом надати необхідні вільні землі, все це ставало підтвердженням збереження у подальшому за задунайцями козацьких

¹⁶³ Гуйвик О.В. Місце Азовського козачого війська у військовій структурі Російської імперії // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1 – С. 127.

¹⁶⁴ КУІА. – Ф. 514. – Оп. 1. – Од. зб. 61. «Переписка с Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором, Главным попечителем колонистов Южного края России о вышедших из-за границы запорожцах». – Арк.30.

привілеїв.¹⁶⁵ Але позиція останнього кошового Й.М.Гладкого відрізнялась від позиції російських урядовців і рядових задунайських запорожців. Кошовий Й.М.Гладкий, вже у якості начальника Окремого Запорозького війська після відрядження за указом Миколи I влітку 1828 р. на Кубань зрозумів, що після оселення у цих місцевостях у зв'язку з малою чисельністю та невеликим військовим та господарським потенціалом задунайці ймовірно будуть приєднані до Чорноморського війська і не складатимуть окремої військової одиниці. Тому Й.М.Гладкий активно пропонував генерал-губернатору М.С.Воронцову віднайти вільні землі для оселення запорожців на теренах Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства, саме за таких умов він би залишався наказним отаманом не надто численного, але окремого іррегулярного формування.

Протягом п'яти років Окреме Запорозьке військо існувало без конкретно визначеного місця оселення, затверджених військових функцій та юридичного статусу.

У 1831 р. тривалі пошуки необхідної ділянки землі закінчились і було обрано землі Бердянської пустощі в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. З початком травня 1832 р. військо було оселене на цій території¹⁶⁶ й отримало назву Азовське козацьке військо. 27 травня 1832 р. згідно з затвердженням «Положенням про поселення Запорозьких козаків в Новоросійському краї» військо було реорганізовано на кшталт існуючих козацьких військ. Була розроблена та затверджена система устрою та управління військом, надавалась грошова позика.¹⁶⁷

До складу Азовського війська були включені міщани та селяни навколишніх населених пунктів – Петровського посаду та Новоспаського

¹⁶⁵ Маленко Л.М. Військова служба Азовського козачого війська // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя:, 1996. – Вип. I. - С. 118-126.

¹⁶⁶ Розанов В.Ф. (Архієпископ Гавриїл) Устный рассказ самого атамана казачьего Осипа Гладкого // Йосип Гладкий та Окреме Запорозьке (Азовське) козацьке військо в матеріалах та документах. – Запоріжжя, 2010. – С.58.

¹⁶⁷ ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1833. – Т.7: 1832 г. – Документ № 5395. – С. 336-338.

казенного селища разом з їх земельними ділянками.¹⁶⁸ Таким кроком уряд одночасно заощаджував кошти, які повинні були бути витрачені на створення нових адміністративних центрів війська, і збільшував чисельність служилого козацтва.

Азовське та Дунайське козацькі війська були приречені мати встановлену в Російській імперії систему підпорядкування вищій державній владі. У першій половині XIX ст. складається бюрократичний апарат Російської імперії. У системі управління затвердилась жорстка підпорядкованість різних ланок державної влади. Саме державна ієрархія окремої ланки визначала перелік питань, що входили до її компетенції.

За затвердженням «Положенням...» 1832 р. Азовське, як і Дунайське козацькі війська, безпосередньо підпорядковувалося новоросійському і бессарабському генерал-губернаторові як у цивільних, так і у військових справах. Через генерал-губернатора козацьке формування підлягало Військовому міністерству. До 1857 р. справи війська розглядав Департамент військових поселень Військового міністерства, а з 1857 р. Управління іррегулярних військ цього ж міністерства. На відміну від дунайців, де функціонувало Військове правління, у азовців була утворена Військова канцелярія також на чолі з наказним отаманом, яка була відкрита 23 жовтня 1832 р.¹⁶⁹ Начальник війська користувався в управлінні правами бригадного командира і призначався урядом. Його рішення щодо справ у війську було вирішальним. У свою чергу Військова канцелярія не могла приймати рішення без згоди наказного отамана. При незгоді з рішенням командувача військом, Військова канцелярія могла повідомляти про своє розуміння справ новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Однак до прийняття рішення генерал-губернатором, Військова канцелярія мала виконувати накази отамана.

¹⁶⁸ Там само. – СПб., 1834. – Т.8: 1833 г. – Документ № 5901. – С. 336-338.

¹⁶⁹ РДІА. – Ф.1341. – Оп.33. – Од.зб. 3083 за 1832 р. «По именному указу о водворении пришедших в пределы империи из турецких владений запорожцев в состав особого казачьего войска». – Арк.17.

Таким чином, управління козацьких військ Новоросійського краю за затвердженою формою повторювало в головних питаннях устрій інших козацьких формувань Російської імперії, а певні особливості були пов'язані з малою чисельністю цих військ.

Уряд постійно вживав заходи щодо збільшення кількості служивого козацтва як в Дунайському, так і Азовському козацьких військах. Відомо, що під час Російсько-турецької війни 1828-1829 рр. на російський бік перейшла лише незначна частина задунайських запорожців і райї,¹⁷⁰ а більшість залишилась у турецькому Подунав'ї. Навіть незважаючи на акції терору з боку турецької адміністрації після відкриття зради, значна частина козацького населення залишалась на підконтрольних Османській імперії землях. Крім того, на турецькому боці перебували ще інші групи колишніх російських підданих – старообрядці-липовани та нащадки некрасовських козаків. Центральна та місцева влада намагалися повернути усіх своїх колишніх підданих та їх нащадків.¹⁷¹

Показовою для ілюстрації подібних процесів стала справа про переселення турецьких вихідців в Азовське козацьке військо у 1837-1838 рр. Приводом стало прохання семисот вісімдесяти восьми мешканців чотирьох турецьких аянств (Ісакчинського, Мачинського, Тульчинського та Бабадазького) на адресу графа М.С.Воронцова про дозвіл перейти у підданство Російської імперії та оселитися на Георгіївському острові на Дунаї.¹⁷² Але через те, що за існуючими домовленостями між Російською та Османською імперіями Георгіївський острів мав бути вільним від заселення, М.С.Воронцов наказав бессарабському чиновнику Ригану – перекладачу ренійського карантину, через якого піддані

¹⁷⁰ Райя (райят, райет) – від тур. *Râya* – «піддані», широкі верстви не мусульманського населення Османської імперії в XVIII-XIX ст., які підлягали оподаткуванню, але не виконували військову повинність. В данному випадку мається на увазі некозацьке населення Задунайської Січі.

¹⁷¹ Маленко Л.М. Переселення колишніх «некрасовців» на землі Азовського козачого війська в 30-х роках XIX століття // Південна Україна XVIII – XIX ст.. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1997. – Вип. 2. – С. 115-124

¹⁷² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Од. зб. 4 за 1837-1842 рр. «По прошению жителей четырех аянств о переселении из турецкого владения и о принятии их в подданство России с причислением в состав Азовского казачьего войска». – Арк.1-3.

Туреччини подали звернення, запропонувати їм оселитися на землях Азовського козацького війська, яке складалось «... з колишніх їх товаришів, що мешкали за Дунаєм під назвою запорожців і, як відомо, повернулись на Батьківщину...» і де була «... достатня кількість землі... для землеробства та скотарства, а узбережжя Азовського моря, що омиває землі козаків, надасть засоби до рибних промислів, що відповідали би їх теперішнім заняттям...». Характерно, що новоросійський і бессарабський генерал-губернатор вимагав від перекладача ренійського карантину оповістити переселенців про вигоди «... усно, не увійшовши з ними в будь-яке листування, з тим, якщо вони зголосяться повернутися на Батьківщину на означених умовах...», тоді вже М.С.Воронцов розпочне з ними перемовини.¹⁷³

Наказний отаман Й.М.Гладкий з ентузіазмом сприйняв звістку про переселення в Азовське військо турецьких вихідців «малоросійської, болгарської та молдавської породи...» та всіляко допомагав генерал-губернатору у цій справі: розробив маршрути переселення, вніс низку пропозицій по проходженню карантину переселенцями та порадив для владнання усіх питань відправити в Османську імперію чиновника з особливих доручень при наказному отамані Азовського війська надвірного радника Семена Захаровича Писаренка. Цей чиновник мав необхідні знання про місцевість за Дунаєм, володів інформацією про становище козацтва, мав необхідні знайомства серед запорозьких та некрасовських козаків, був обізнаний у справах Азовського козацького війська. Віднайдені архівні документи підтверджують те, що С.З.Писаренко мав безперечний досвід у подібних справах. Наприклад, відомо, що в 1828-1831 рр. він, маючи чин титулярного радника та перебуваючи на посаді чиновника з особливих доручень при І.М.Інзові,¹⁷⁴ брав участь в облаштуванні задунайських козаків у с. Новопоровське, які перебували на той час у відомстві Опікунського комітету

¹⁷³ Там само. – Арк.4-5.

¹⁷⁴ РДІА. – Ф.1285. – Оп.6. – Од.зб.133 за 1828-1833 р. «О поселении в Екатеринославской губернии запорожских казаков, пришедших из-за Дуная и образовании из них Азовского казачьего войска». – Арк.10.

проколоністів півдня Росії.¹⁷⁵ Крім того, є всі підстави стверджувати, що отаман Й.М.Гладкий мав абсолютну довіру до С.З.Писаренка. Їх довірливі взаємини повні спільних таємниць, вірогідно, почались ще за часів підготовки переходу Задунайської Січі: С.З.Писаренко особисто доставляв таємну кореспонденцію з Ізмаїла на Січ та допомагав кошовому Й.М.Гладкому в проросійській агітації задунайських козаків.¹⁷⁶ Щоб закінчити опис характеру взаємин між наказним отаманом та чиновником з особливих доручень, додамо ще кілька фактів. За висновками дослідниці азовського козацтва Л.М.Маленко, С.З.Писаренко був освічений, добре знав діловодство та законодавство, вірогідно, готував тексти для наказного отамана, який потім лише ставив автограф під документами.¹⁷⁷ Крім того, надвірний радник С.З.Писаренко фактично став членом родини Й.М.Гладкого, адже одружився на старшій дочці наказного отамана – Олені Йосипівні.¹⁷⁸

У середині грудня 1837 р. С.З.Писаренко прибув до Одеси, де отримав усі необхідні інструкції та настанови від новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, 8 січня 1838 р. він відбув до Туреччини. І хоча рішення про вільне повернення православних Добруджі в Росію було врегульовано на вищому рівні, на місцях турецькі чиновники чинили перепони бажаним перейти кордон. Російський посланець доносив генерал-губернатору М.С.Воронцову про постійні затримки з боку турецьких комісарів, залякування православного населення і інші хитрощі місцевого турецького керівництва. С.З.Писаренко домогся продовження терміну переселення до кінця 1838 р., але незважаючи на всі його зусилля, до кінця зазначеного терміну до Російської імперії перейшло

¹⁷⁵ ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Од. зб. 2418. «О запорожцах, проживающих в колонии Новопоровской». – Арк.1.

¹⁷⁶ Новицкий Я. Рассказ 86-ти летнего полкового есаула бывшего Азовского казачьего войска Андрея Ивановича Матвеевко // Йосип Гладкий та Окреме Запорозьке (Азовське) козацьке військо в матеріалах та документах. – Запоріжжя, 2010. – С.71.

¹⁷⁷ Маленко Л.М. Азовське козацьке військо в документах і матеріалах українських та російських архівосховищ та музейних установ // Йосип Гладкий та Окреме Запорозьке (Азовське) козацьке військо в матеріалах та документах. – Запоріжжя, 2010. – С.136.

¹⁷⁸ Гаденко А.П. Азовское казачье войско.(1830-1865) // Йосип Гладкий та Окреме Запорозьке (Азовське) козацьке військо в матеріалах та документах. – Запоріжжя, 2010. – С.100.

та вступило до складу Азовського козацтва тільки двісті сімнадцять осіб обох статей.¹⁷⁹

Військова служба азовських козаків поділялася на внутрішню та польову. Польова служба козацьких військ Російської імперії полягала переважно в охороні кордонів держави. Так, дунайські козаки охороняли значні ділянки Чорноморського узбережжя, але, як відомо, поселення Азовського козацького формування на віддаленій від кордонів і осередків бойових дій території дуже ускладнювало виконання азовцями такого роду служби. Російський уряд знайшов можливість використання військового досвіду колишніх задунайських козаків. Із азовців для охорони східного узбережжя Чорного моря та задля припинення контактів контрабандистів з гірськими народами Кавказу було сформовано десять патрульних морських команд по двадцять чоловік у кожній. Для виконання азовськими морськими командами патрульних функцій були збудовані баркаси особливої конструкції – на зразок мальтійських човнів. Вони будувалися спочатку в Миколаєві, а з 1844 р. – в Редут-Кале.¹⁸⁰

З часом кількість азовських баркасів та відповідно команд зростала. Кількість азовських човнів збільшилася до сорока двох і військо виставило двадцять шість команд. Козаки несли службу позмінно: кожна сотня, прослуживши два роки, поверталась у військо на пільги, а її місце займала інша сотня. За відомою нормою, яка існувала у більшості козацьких військ Російської імперії, на зовнішній службі азовський козак мав відслужити двадцять п'ять років. Морські команди несли свою службу на східному узбережжі Чорного моря аж до ліквідації війська.

Обмеженість військових функцій через малу чисельність служилого козацтва та невідповідне розташування зумовили те, що Азовське козацьке військо не повною мірою виправдовувало себе як окреме іррегулярне військове

¹⁷⁹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Од. зб. 4 за 1837-1842 рр. «По прошению жителей четырех аяств о переселении из турецкого владения и о принятии их в подданство России с причислением в состав Азовского казачьего войска». – Арк.398-411.

¹⁸⁰ Маленко Л.М. Військова служба Азовського козацького війська // Південна Україна XVIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1996. – Вип. I. – С. 120-126.

з'єднання і за період свого існування набуло військово-резервного та господарського відтінку.¹⁸¹ Для війська були характерними значна віддаленість від кордонів, поселення на внутрішній, обжитій території серед мирного населення, переважання у війську «обивательського» елементу над козацьким. Окрім значної частини козаків селянського та міщанського походження на території війська постійно мешкали різні групи тогочасного суспільства: різночинці, дворові люди та селяни-кріпаки – власність офіцерських сімей; відставні солдати та матроси; державні селяни та міщани – родичі азовських козаків. Крім того, сприятливі кліматичні та географічні умови, наближеність до сухопутних та морських торговельних шляхів визначили господарські пріоритети у повсякденному житті азовських козаків.

Такий соціальний склад багато в чому був спричинений діяльністю наказних отаманів, які використовували будь-яку можливість, щоб збільшити чисельність цього іррегулярного формування. Намагання Й.М.Гладкого і його наступників підтримувалися і генерал-губернатором М.С.Воронцовим та урядом. Протягом 30-40-х рр. XIX ст. козацьке військо поповнювалося за рахунок приєднаних до війська петровських міщан, новоспаських державних селян, задунайських козаків, які поступово поверталися в межі російської держави із турецьких володінь, липовансько-некрасовського населення із чотирьох турецьких аянств, колишніх запорозьких та задунайських козаків з Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній, малоросійських козаків із Чернігівської губернії та природного приросту. Але ці процеси мали межу. Одним зі стримуючих факторів був постійний земельний голод у козацьких військах Новоросійського краю. Азовські козаки доволі вдало вели господарство в середньому на ділянках в чотирнадцять десятин, хоча за нормою нижні чини козацьких військ мали отримувати тридцять десятин землі.

Характерно, що генерал-губернатор не лише володів необхідною інформацією про сучасний стан південноукраїнського козацтва, а й активно

¹⁸¹ Маленко Л.М. Питання господарського устрою Азовського козачого війська // Підприємництво Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XX століття. – Запоріжжя, 1995. – С. 18-33.

цікавився минулим як козацтва, так і всього регіону. М.С.Воронцов створив необхідні умови для роботи та забезпечив доступ до архівних джерел для чиновника канцелярії генерал-губернатора А.О.Скальковського, який в 30-х рр. XIX ст. розпочав систематичні дослідження історії Південної України.¹⁸² Генерал-губернатор особисто читав звіти та деякі чорнові записи А.О.Скальковського, розуміючи важливість козацького питання на попередніх етапах історичного розвитку та усвідомлюючи, що значна територія керованого ним краю, це землі, які колись належали запорозькому козацтву, що це козацький край.

У 1844 р. Михайло Семенович Воронцов був призначений головнокомандувачем військ та повноважним намісником на Кавказі. Як писав сам М.С.Воронцов у листі до О.П.Єрмолова, це стало для нього справжньою несподіванкою.¹⁸³ Вже у березні 1845 р. він прибув до Тифліса. І хоча формально М.С.Воронцов зберігав за собою посаду новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, фактично він вже не впливав на життя Південної України. Діяльність М.С.Воронцова за часів управління Новоросійським краєм мало значний вплив на долю козацтва Південної України. Багато в чому, завдяки позиції та діяльності генерал-губернатора відбулось повернення із-за Дунаю Запорозької Січі та були створені Дунайське та Азовське козацькі війська. Цей відомий діяч відзначався зваженими та в цілому позитивними діями по відношенню до козацького населення. Мотиви прокозацьких рішень М.С.Воронцова слід шукати в бажаннях облаштування керованої території та у підтриманні соціальної стабільності на півдні України. І хоча в перші роки свого перебування на посаді новоросійського і бессарабського генерал-губернатора граф М.С.Воронцов продовжував діяти у руслі козацької політики своїх попередників, досить швидко він зрозумів цілі і зумів віднайти методи впливу на основні групи південноукраїнського козацтва.

¹⁸² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 200. – Од. зб. 30 за 1835 р. «Об отправлении Коллежского ассессора Скальковского для собрания сведений и документов, относящихся к истории и статистике Новороссийского края». – Арк.10-16.

¹⁸³ Воронцов М.С. Переписка с А.П.Ермоловым. 1845-1846 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://fershal.narod.ru/Memories/Texts/Vorontzov_M_S/Vorontzov_1.htm. – Назва з екрана.

Надавши місцевим козакам та їх родинам низку економічних стимулів та пільг, підтримавши прагнення козацького населення до утворення іррегулярних формувань, М.С.Воронцов значно підвищив рівень лояльності козацтва до російського уряду. Генерал-губернатор сприймав південноукраїнське козацтво (у тому числі і задунайських запорожців та некрасовських козаків) як частину російського народу. Тому його особлива увага до козацтва пояснюється намаганням використати козацьку верству, як фундамент міцності влади імперії та поширення російської культури у багатонаціональному регіоні. В Огляді Новоросійського краю 1837 р., наданого М.С.Воронцовим імператору Миколі I, генерал-губернатор прямо вказує, що завжди робив усе, «щоб скільки можливо зблизити край цей (Південну Україну – А.Х.) з внутрішньою Росією».¹⁸⁴ Козацька політика була одним із дієвих інструментів задля досягнення цієї мети генерал-губернатора.

Як показав час, за досить короткий проміжок південноукраїнське козацтво перестало бути нестабільним елементом і навпаки, навіть почало активно використовуватись місцевим керівництвом для кордонної та поліцейської служби.

КОМЕНДАНТ ІЗМАЇЛУ: С.О.Тучков та південноукраїнське козацтво

Одним із найважливіших і значних наслідків Російсько-турецької війни 1828-1829 рр., а також своєрідною політичною перемогою Російської імперії стала ліквідація Задунайської Січі. Перехід на російський бік кошового отамана Й.М.Гладкого та його прибічників з бунчуками, військовими клейнодами та султанськими грамотами був справедливо розцінений урядом Османської імперії як зрада, і Січ на Дунаї була зруйнована. Росія у свою чергу вирішила одне з найболючіших питань, яке постало ще за часів імператриці Катерини II після розгрому Запорозької Січі. Зусилля урядових кіл по поверненню

¹⁸⁴ ДАОО. – Ф. 270. – Оп. 1. – Од. зб. 16. «Обозрение Новороссийского края, представленного графом Воронцовым императору Николаю I в Одессе». – Арк.бзв.

запорозьких козаків на терени Російської імперії, які активно застосовувалися починаючи з кінця 70-х рр. XVIII ст. й особливо активізувалися в 20-ті рр. XIX ст., досягли мети.

Факти свідчать про визначну роль у цих подіях російського коменданта в Ізмаїлі генерала Сергія Олексійовича Тучкова.¹⁸⁵ Завдяки яким особистим якостям, знанням та діям С.О.Тучкову (у тогочасних документах відомий також як Тучков 2-й, а після смерті у 1812 р. старшого брата Миколи – Тучков 1-й) вдалося залучати на російський бік козаків?

Коріння прокозацьких симпатій С.О.Тучкова слід шукати в юних роках чи то навіть дитинстві. Дитячі роки він провів у Києві і це, судячи за власними спогадами, мало значний вплив на характер. Спомини С.О.Тучкова насичені образами відвертої симпатії до української природи, людей, культури, особливо пісень, традицій. Він цікавився минулим українського козацтва і хоча його історичні знання повні фактичних помилок, але показовим є те, що, описуючи минулі події з історії українських земель, російський генерал С.О.Тучков часто ставав на бік саме українського козацтва і інших верств населення, а не російського уряду.¹⁸⁶

Надалі, перебуваючи на різних високих військових посадах, він неодноразово командував козацькими загонами. У 1802 р. був призначений головою цивільної адміністрації щойно приєднаної до Російської імперії Грузії. Проїжджаючи землями донських та чорноморських козаків, С.О.Тучков ретельно збирав інформацію про минуле та тогочасний стан цих козацьких військ.¹⁸⁷

Не можна оминати увагою спомини про те, як С.О.Тучков, вірогідно близько 1796 р., за ініціативи генерала М.М.Філософова та згоди імператора Павла I, займався розробкою проекту створення іррегулярного війська із

¹⁸⁵ Див.: Бачинський А.Д. Січ Задунайська. – С.55-59; Ф. 1. – Оп. 214. – Од. зб. 15 за 1817 р. «О турецких запорожцах, изъявивших желание перейти из владений Оттоманской Порты и водворится в Бессарабской области». – Арк.199.; Хромов А.В. Політика С.О.Тучкова щодо козацтва півдня України в 1-й третині XIX століття // Інтелігенція і влада. – Одеса, 2011. – Вип.22. – С.57-64.

¹⁸⁶ Тучков С.А. Записки. 1766-1808. – СПб., 1908. – С.6-12.

¹⁸⁷ Там само. – С.160-171.

західних татар (татари-липки),¹⁸⁸ які проживали в Білорусії, на Волині та Поділлі. Планувалось утворити полк на правах чугуївських козаків, шефство над ним С.О.Тучков і планував отримати в майбутньому. Але через мінливу позицію з цього питання російського імператора, який досить скоро відмовився від реалізації цієї ідеї, козацький полк із західних татар не був утворений.¹⁸⁹

Безпосереднє знайомство С.О.Тучкова з різними групами південноукраїнського козацтва відбулося під час Російсько-турецької війни 1806-1812 рр., до того ж ця війна багато в чому визначила його власну долю. Він брав участь у війні з 1808 р., займав посаду чергового генерала при головнокомандуючих генерал-фельдмаршалі О.О.Прозоровському та адміралі П.В.Чичагові, відзначився тим, що у 1812 р. взяв у полон турецького пашу. Але разом з тим граф О.Ф.Ланжерон у своїх записках звинувачував С.О.Тучкова у зловживаннях та корумпованості,¹⁹⁰ а з 1810 р. він знаходився під слідством за начебто навмисний відхід від Сілістрії, обвинувачення були зняті лише у 1814 р. А під час участі у війні з Наполеоном у складі Молдавської армії П.В.Чичагова в 1812 р. С.О.Тучков був звільнений з посади і несправедливо звинувачений у грабунках в родових маєтках князів Радзивіллів.¹⁹¹ Звинувачення по цій справі остаточно були зняті лише в 1826 р. Всі ці роки, поки тривало слідство, він провів на турецько-російському прикордонні в Ізмаїлі.

Опала зблизила С.О.Тучкова з різними групами козаків Подунав'я, які теж свого часу постраждали від російського самодержавства. Він спрямував свої зусилля на налагодження зв'язків з козацтвом Османської імперії та розбудову нового міста, будівництво якого започаткував власним коштом ще у 1810 р. на околиці Ізмаїльської фортеці і з 1812 р. за рішенням Сенату це місто дістало

¹⁸⁸ Татари-липки (литовські татари, білоруські татари чи західні татари) – етнографічна група татар, що в XIV–XV ст. оселилися на землях сучасних Литви, Білорусі, Польщі, України та Молдови. Назва походить імовірно від тюркського «лубка татарлар» – «литовські татари».

¹⁸⁹ Тучков С.А. Записки. 1766-1808. – С. 142-145.

¹⁹⁰ Ланжерон А.Ф. Записки графа Ланжерона. Война России с Турцией. 1806-1812 гг. // Русская старина. – 1907. – Т. 131. – № 7. – С. 571.

¹⁹¹ Веремейчик А.Е. Несвижский замок в судьбе трёх российских военачальников // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 10. – С. 40.

назву – Тучков¹⁹² (потім увійшло в межі Ізмаїла). Це був надзвичайно рідкісний випадок, коли місто отримало назву на честь засновника, який не належав до імператорської фамілії. За деякими даними, значну частину перших мешканців нового міста становили поселені С.О.Тучковим задунайські козаки.¹⁹³

Ще за часів Російсько-турецької війни 1806-1812 рр. С.О.Тучков був добре обізнаним зі становищем некрасовсько-липованського населення придунайських земель, які переживали міжусобиці і підтримували різні ворогуючі сторони. До того ж в останні роки війни і в перші повоєнні роки задунайські запорожці скористалися внутрішньою незгодою у середовищі козаків-некрасовців та липован і за мовчазної згоди турецької влади активно завойовували землі старообрядців. У 1814 р. запорожці на місці відвойованого головного поселення некрасовців у с. Дунавець заснували Задунайську Січ, яка і проіснувала до 1828 р. Доля старообрядницького населення на Дунаї склалася по-різному: частина переселилася на внутрішні турецькі території, інші залишилися на підконтрольних Задунайській Січі землях, чимала кількість некрасовців і липован почали повертатися в межі Російської імперії.

Ще під час Російсько-турецької війни 1806-1812 рр. генерал-майор С.О.Тучков звернув увагу на бабадазьких некрасовців та запропонував головнокомандуючому армією М.І.Кутузову схилити їх до повернення на російські території. Його переговори з некрасовцями, з одного боку, та з Російським урядом, з іншого, закінчилися успішно. С.О.Тучков від імені імператора Олександра І та за дорученням головнокомандуючого М.І.Кутузова оголосив, що всі некрасовці, які побажають переселитися під владу Росії, отримають «вічне прощення в минулих їх провинах проти государя та вітчизни».¹⁹⁴ Крім того, їм дарувалися пільги на три роки зі звільненням від будь-яких податків, надавалося право обирати собі спосіб життя та становище, а також «кондиції», тобто підстави, на

¹⁹² Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака с приложением генерального плана сего края, составленное при гражданской съемке Бессарабии производившей по Высочайшему повелению 1828 год. – Аккерман., 1899. – С.374.

¹⁹³ Маленко Л.М. Азовське козацьке військо (1828-1866). – Запоріжжя, 2000. – С.19.

¹⁹⁴ Прігарін О.А. Козаки-некрасівці на Дунаї. Кінець XVIII - перша третина XIX ст. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX ст. – Одеса, 2000. – С. 33.

яких вони побажали бути поселені; відводилися землі та дачі, давався ліс на побудову ста будинків без оплати; дарувалася свобода від рекрутських наборів, якщо вони побажали вступити до козацтва. Це один з найвідоміших випадків оселення С.О.Тучковим старообрядців в околиці Ізмаїла, сталося воно у 1811р.¹⁹⁵

Крім того, у чернетці формулярного списку ізмаїльського градоначальника С.О.Тучкова датованого 1835 р. зазначено, що за дорученням І.І.Дібіча та М.С.Воронцова у 1826 р. він організував переселення з турецьких володінь у місто Тучков двадцяти п'яти некрасовських козаків.¹⁹⁶ І хоча російський уряд не планував створення на своїх територіях козацького війська із некрасовців, повернення колишніх своїх підданих було одним із найвідповідальніших питань, вирішенню якого мав сприяти своїми діями С.О.Тучков.

Стимулюючи і підтримуючи розкол у середовищі старообрядців за Дунаєм, досягши певних успіхів у переселенні некрасовських козаків, уряд все більше зусиль концентрував на задунайських запорожцях.

Наприкінці серпня 1814 р. російський уряд оголосив маніфест, яким гарантувалася амністія тим, хто повернеться з-за кордону до Росії. Ця акція мала вплив на задунайських козаків і тому через два роки, в 1816 р., дія цього маніфесту була продовжена. І хоча в березні 1815 р. консул у Яссах повідомляв намісника Бессарабії, що завдяки цьому маніфесту кошовий має намір разом з козаками перейти на бік Росії, виходу всього Коша не сталося, але задунайські козаки одноосібно чи невеликими партіями, посилаючись на дію маніфесту, переходили на російський бік кордону, часто в районі Ізмаїла. Таким чином, С.О.Тучков діставав інформацію про стан Задунайської Січі безпосередньо від задунайських запорожців. До того ж ізмаїльський градоначальник крім цінної інформації мав часто в особі цих козаків надійних помічників і використовував їх у якості російських агентів. Так, коли у 1817 р. до Ізмаїла прибув отаман Поповичівського куреня Задунайської Січі Давид Добровольський, С.О.Тучков

¹⁹⁵ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. – С.30-31.

¹⁹⁶ КУІА. – Ф. 56. – Оп. 1. – Од. зб. 385. «Формулярный список Измайловского градоначальника генерал-лейтенанта С.А.Тучкова о службе за 1789-1835 годы». – Арк.17зв.

вислухавши його пропозиції щодо заходів, потрібних для переходу задунайського козацтва, направив його знов за Дунай для вербування запорожців, крім того, обіцяв поклопотатися перед керівництвом для реалізації цих вимог. Незабаром Д.Добровольський вивів з собою групу із сімдесяти запорожців. Характерно, що після переходу на бік Росії він оселився в Ізмаїлі, де крім помешкання мав виноградний сад та інші земельні володіння.¹⁹⁷ Цілком ймовірно, що ізмаїльський градоначальник С.О.Тучков допоміг задунайському отаману облаштуватися у місті в якості подяки за старанність у розв'язанні козацького питання.

Події 20-х рр. XIX ст. фактично визначили долю задунайських запорожців: стали очевидними кризові явища серед населення Задунайської Січі і одночасно ще більш активізувалась пропаганда та агітація російського уряду щодо переходу задунайців на російські території.¹⁹⁸ Серед задунайського козацтва збільшувалась у своїй чисельності та впливі та група козаків, яка виступала за можливість компромісу з російським урядом. Крім того, певної політичної ваги набирала райя – некозацьке населення території підконтрольної Січі, для них війни були важким ментальним та економічним стресом, всі свої зусилля вони спрямовували на облаштування господарств. Додамо, що російські агенти активно використовували небажання задунайців брати участь у військових акціях по заспокоєнню православного населення Османської держави. В умовах загострення протиріч між двома імперіями, коли факт початку нової Російсько-турецької війни був лише питанням часу, тиск на Задунайську Січ зростав. За таких умов ізмаїльському градоначальнику С.О.Тучкову у справі повернення задунайських козаків надавалась одна із ключових ролей.

1826 р. у зв'язку з підготовкою до нової війни з османами новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С.Воронцов інформував начальника

¹⁹⁷ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Од. зб. 15 за 1817 р. «О турецких запорожцах, изъявивших желание перейти из владений Оттоманской Порты и водворится в Бессарабской области». – Арк.199зв.

¹⁹⁸ Маленко Л.М. Соціальне становище Задунайської Січі на початку XIX ст. та повернення задунайців у межі Російської держави в 1828 р. // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. IV. – С. 30-38.

штабу російської армії І.І.Дібіча про становище Задунайської Січі і відмічав, що має у своєму розпорядженні людей, які вплинуть на турецьких запорожців і якщо буде згода уряду Російської імперії, то їх авторитет буде використаний.¹⁹⁹ Безперечно одним із цих людей був генерал-майор С.О.Тучков.

У жовтні 1827 р. новим кошовим був обраний Йосип Гладкий. Прямі докази відсутні, але безперечно, що опосередковано С.О.Тучков впливав на вибори кошового. Історик Л.М.Маленко стверджує,²⁰⁰ що новообраний кошовий отаман ще до того як обійняв цю посаду мав тісні контакти з ізмаїльським градоначальником С.О.Тучковим. Про факти таємного листування між С.О.Тучковим та Й.М.Гладким згадують і нащадки останнього.²⁰¹ Не виключено, що Й.М.Гладкий став головною людиною на Задунайській Січі при активному сприянні місцевого керівництва Південної України, яке через своїх агентів за Дунаєм забезпечила йому підтримку більшості задунайського населення.

Як би там не було, але зрозуміло, що Й.М.Гладкий був ставлеником проросійськи налаштованої частини задунайського козацтва та райї. Приготування до переходу задунайців проходило в умовах таємності, лише невелике коло людей з найближчого оточення кошового отамана Й.М.Гладкого знали про характер його листування з комендантом Ізмаїла. Такі заходи приймалися з оглядкою на постійну небезпеку бути страченими за зраду антиросійськи налаштованою частиною задунайського козацтва – в основному старими запорожцями, а також турецьким урядом. Адже кошовий отаман був під наглядом у сілістринського або тульчинського паші, останній навіть отримав звання козак-баші. Не зважаючи на таємність, кошовий отаман, користуючись підтримкою С.О.Тучкова, почав збільшувати кількість охочих перенесення Коша до Росії, бо перехід великих та малих груп козацтва через Дунай відбувався постійно, причому в обох напрямках. Уряд Російської імперії

¹⁹⁹ Яцюк М.М. До історії організації Азовського козацького війська // Українська козацька держава. – К.-Черкаси, 1993. – С. 192.

²⁰⁰ Маленко Л.М. Азовське козацьке військо (1828-1866). – Запоріжжя, 2000. – С.30-31.

²⁰¹ Гладкий В.О. Осип Михайлович Гладкий // Русская старина. – 1881. – №2. – С.383.

потребував остаточного розв'язання наболілого козацького питання на Дунаї, а це могло б статися лише при переході Коша Задунайської Січі з усіма регаліями на російський бік. В іншому разі це виглядало б як чергова втеча через кордон групи змовників.

Формальним приводом для переходу став лист С.О.Тучкова, який на Задунайську Січ у 1828 р. передав австрійський консул у Галаці.²⁰² Ізмаїльський градоначальник повідомляв задунайців про невідворотне наближення війни і закликав їх обрати російський бік в майбутньому протистоянні. Офіційно Російсько-турецька війна розпочалась 14 квітня 1828 р.

На початку травня 1828 р. російська армія готувалася до форсування Дунаю. В цей самий час, 9 травня кошовий Й.М.Гладкий та його нечисленні прихильники, узявши з собою військові клейноди і документи, здійснили на човнах перехід під Ізмаїл. Фактично це була зрада кошовим отаманом і групою однодумців своїх побратимів-козаків та населення, яке перебувало під юрисдикцією Січі. Більшість залишилася за Дунаєм і була піддана жорстоким репресіям з боку турецького уряду. Це все дало змогу С.О.Тучкову у своєму донесенні генерал-ад'ютанту, командуючому російським військовим контингентом в Дунайських князівствах, наміснику Молдавії та Волощини Павлу Дмитровичу Кисельову від 12 травня 1828 р. повідомити, що Запорозька Січ на Дунаї цілком знищена і Кіш перейшов на російський бік.²⁰³

При детальному аналізі документів відомо, що 10 травня 1828 р. базарчуцька карантинна застава в Південній Бессарабії рапортувала, що вночі прибув кошовий отаман Й.М.Гладкий на човні з десятком козаків, а наступного дня ще шістдесят один човен, в яких було від п'ятисот до семисот чоловіків та жінок.²⁰⁴ У той самий час, у найближчі чотири-п'ять днів місцева турецька адміністрація дізналась про перехід задунайського козацтва на чолі з кошовим отаманом на російський бік. Перехід і збір козаків Й.М.Гладкий замаскував під

²⁰² Бачинський А.Д. Січ Задунайська. – С.59.

²⁰³ Яцюк М.М. До історії організації Азовського козацького війська. – С.198.

²⁰⁴ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Од. зб. 7 за 1828 р. «О запорожцах, вышедших к нам из-за Дуная с Кошевым и другими чинами с изъявлением покорности российскому престолу». – Арк.5-9зв.

виглядом підготовки задунайців до переселення та подальшого з'єднання з основними силами, які вже вийшли маршем зі Стамбула.²⁰⁵ Тобто незважаючи на тривалу і ретельну підготовку, перехід задунайського козацтва був запланований, але здійснився спонтанно. Влада Османської імперії тиснула на керівників, час переселення у внутрішні території наближався з початком війни і очікуваним наступом російських військ. Січ опинилась в складній ситуації, коли слід було залишати територію пониззя Дунаю внаслідок військових дій і через розташування турецької армії, або російських сил, які мали намір щонайскоріше перейти Дунай. Загроза скорого приходу турецьких військ вплинула на остаточний вибір кошового отамана. Перехід був завчасно спланований. Але в останній момент кошовий отаман взяв ініціативу у свої руки і перехід саме 9 травня 1828 р. став для російського уряду несподіванкою. Можливо, Й.М.Гладкий не до кінця довіряв гарантіям С.О.Тучкова та М.С.Воронцова, невідомо на яких умовах відбувався би перехід Коша на російський бік у ситуації, коли територія Задунайської Січі була б зайнята російськими військами. Задунайська старшина вирішила поставити російське командування перед фактом: перехід здійснений.

Й.М.Гладкий зі старшиною мав зустріч з царем Миколою І, незабаром отримавши нагороди, дворянський титул і через чотири роки у званні генерал-майора був призначений наказним отаманом створеного на основі задунайських козаків Азовського війська.

Крім того, значна роль С.О.Тучкова полягала й у створенні ще одного козацького формування Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства – Дунайського війська.

Депутати від козацьких поселень Бессарабії на початку Російсько-турецької війни 1828-1829 рр. звернулись до керівництва Другої російської армії з пропозицією вступити в діючу армію. Козацьке населення Буджаку постійно мало надію й активно використовувало кожну можливість для

²⁰⁵ Бачинська О. Спроваковані чи сплановані дії: перехід задунайського козацтва до Росії в світлі османо-турецьких документів // Покликання: зб. праць на пошану професора о. Юрія Мицика. – К., 2010. – С. 159-161.

створення козацького війська. Начальник Бабадазької області С.О.Тучков використав сприятливий момент довкола переходу Задунайської Січі на російський бік та перебування імператора Миколи I у військовому таборі у м. Сатунові, зумів переконати царя у доцільності формування двох Дунайських полків. Допомога генерал-майора С.О.Тучкова була значною для дунайських козаків – саме йому вони завдячували у справі позитивного розгляду клопотання. Пізніше у 1858 р., коли від зазначених подій минуло тридцять років, наказний отаман Іван Гангардт на прохання «Геродота історії півдня Росії» – Аполлона Скальковського зібрав свідчення з історії Новоросійського (до 1856 р. Дунайського) козацького війська, то в тому варіанті козаки зазначили, що їх делегація з проханням про утворення війська зверталась уже безпосередньо до Сергія Тучкова.²⁰⁶

Очевидно, що С.О.Тучков мав тісні зв'язки з різними групами південноукраїнського козацтва та користувався серед козаків певним авторитетом. Наприклад, племінник ізмаїльського градоначальника С.О.Тучкова – Петро Олексійович Тучков з гордістю відзначав, що козаки Придунайського краю визнавали його дядька за головного покровителя та віддавали шану на рівні імператорської.²⁰⁷ Тому різні уповноважені від козаків часто звертались до нього для врегулювання різних питань. Наприклад, 27 червня 1828 р. начальник Бабадазької області С.О.Тучков рапортував М.С.Воронцову про звернення до нього чорноморських козаків, які залишились на помешканні в Тираспольському та Одеських повітах, та про їх бажання служити в Дунайських полках.²⁰⁸ У даному випадку, як і в більшості інших, остаточне рішення ухвалював все-таки генерал-губернатор, хоча, як правило, позиції С.О.Тучкова і М.С.Воронцова збігалися.

С.О.Тучков перебував на посаді ізмаїльського градоначальника до 1835р., після чого пішов у відставку.

²⁰⁶ ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од. зб. 55. «О Новороссийском казачьем войске с 1828 по 1858 гг.». – Арк.4-4зв.

²⁰⁷ Гаденко А.П. Азовское казачье войско.(1830-1865) . – С.95.

²⁰⁸ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Од. зб. 9 за 1828 р. «О приходящих в российские владения из заграницы выходцах». – Арк.3.

Постать ізмаїльського градоначальника С.О.Тучкова безперечно є однією з ключових в історії козацтва Південної України у XIX ст. Досить ліберальні погляди, певні прокозацькі симпатії, а також добре засвоєний ним ще за часів служби на Кавказі принцип про те, що управління недавно приєднаними землями й особливо прикордонням потребують особливого підходу, сприяли реалізації його політики.

Зрозуміло, що процеси повернення задунайських і некрасовських козаків на територію Російської імперії мали під собою низку об'єктивних причин. Основні зусилля С.О.Тучкова були спрямовані на прискорення цих процесів: він мав вплив на козаків у Туреччині, постійно збирав інформацію і знаходив прихильників у козацькому середовищі.

ПОМІЧНИКИ ЧИ ПРОТИВНИКИ КОЗАЦТВА: роль чиновників в інтеграції козацтва у соціальну структуру Південної України

Служба чиновництва Південної України в зазначений період мала свою специфіку, порівняно з ситуацією в центральних губерніях Російської імперії. Прикордонне становище краю, швидкі темпи колонізації, поліетнічність населення вимагали від цивільних та військових службовців більш зважено ставитися до місцевих реалій. Численні архівні матеріали дозволяють стверджувати, що проблема органічного входження місцевого козацтва до соціальної структури регіону хвилювала не лише центральне керівництво та генерал-губернаторів Новоросійського краю, а й багатьох чиновників середньої та нижньої ланки.²⁰⁹

Мобільність, постійні міграції козаків у межах однієї губернії, чи у сусідні регіони, через Дунай на територію Османської імперії і назад, устремління широких верств населення на південь у пошуках волі, одним із варіантів яких було «покозачення», боротьба козацьких мас за свої вольності, що

²⁰⁹ Хромов А.В. Позиція чиновництва Південної України щодо інтеграції місцевого козацтва у регіональні суспільства в II чв. XIX ст. // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії. – К., 2011. – С. 238-241.

уособлювалось у створенні іррегулярного формування – на всі ці процеси місцеві представники влади не могли не реагувати. В бюрократичній системі Російської імперії XIX ст. прийняттям рішень щодо різних груп козацтва займалось керівництво Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства з подальшим затвердженням уряду, але доля окремого представника південноукраїнського козацтва суттєво залежала від місцевого чиновника.

До початку Російсько-турецької війни 1828-1829 рр. основні зусилля козацтва півдня України були спрямовані на полегшення свого становища. Багато питань політичного, соціального та економічного характеру, статус різних груп козацтва залишалися неврегульованими. Козаки шукали кращої долі в південноукраїнських містах, за Дунаєм, а ті, що повертались у кордони Російської імперії оселялись разом, відмовлялись від виконання повинностей та домагались утворення козацького війська – тим самим ускладнюючи життя місцевим чиновникам. Але через те, що уряд, генерал-губернатори й інші керівники були зацікавлені у поверненні своїх колишніх підданих одновірців: задунайських запорожців, некрасовських козаків та інших нелегальних та напівлегальних елементів, які жили разом із зазначеними групами козацтва, влада постійно вимагала від державних службовців лояльного та приязного ставлення до козаків.

Швидкий розвиток міст Південної України приваблював ініціативних людей. Значна кількість козаків оселялась у містах та менших містечках. Так, в 1826 р. в одеський порт на човнах прибули задунайські запорожці і після проходження карантину прийняли російське підданство. За дорученням новоросійського і бессарабського генерал-губернатора їм дозволялось вільно обрати місце оселення, завдяки чому частина з них вирішила залишитися в Одесі, а інші у Херсоні. Проте інкорпорація козаків в міське населення

проходила не завжди просто, часто колишні запорожці писали запити в міську думу про видачу свідоцтва на виїзд у Бессарабську область на заробітки.²¹⁰

Також привабливим для задунайських запорожців був Аккерман (тепер Білгород-Дністровський Одеської області). Так, задунайських козаків Олександра Соколова, Єгора Єрмакова та Степана Соколова наказом Бессарабського обласного правління від 30 листопада 1827 р. зарахували до числа аккерманських мешканців.²¹¹

Відомо, що все-таки більшість задунайських запорожців переселялась не в міста і займалась традиційним для них землеробством, рибальством та іншими промислами. Уряд Російської імперії надавав їм права іноземних поселенців, але задунайські козаки все одно не погоджувались на оселення в колоністських округах та, як правило, обирали для оселення місцевості усть-дунайських козаків. Таке небажання козаків викликало постійне невдоволення чиновників Опікунського комітету колоністів півдня Росії. Хоча архівні документи свідчать і про окремі винятки. Так, у 1825 р. дев'ять задунайських запорожців висловили добровільне бажання бути оселеними в болгарській колонії Болград. Можливим поясненням цьому є те, що два із них мали болгарське походження і переконали решту.²¹²

До початку Російсько-турецької війни 1828-1829 рр. основний масив офіційного листування між чиновниками державних установ Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства щодо козацького питання присвячений питанням виходу різних груп козацтва з-за Дунаю, проходження ними карантину, видачу необхідних свідоцтв, білетів і подальше оселення у колоніях, селах, містах та містечках краю. Після того ситуація кардинально змінюється. Зі стартом процесу формування нових козацьких полків, які дали початок Дунайському та Азовському козацьким військам, представники

²¹⁰ ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 2. – Од. зб. 459. «По отношению одесской градской полиции о причислении в одесские мещане запорожцев». – Арк.1-70.

²¹¹ КУІА. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 322. «О приписке к числу жителей города Аккермана запорожцев Александра Соколова, Егора Ермакова и Степана Соколова». – Арк.1-4.

²¹² ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Од. зб. 1792. «...О девяти челоовеках запорожских казаках перешедших из-за Дуная и пожелавших водвориться в колонии Болград». – Арк.1-3.

південноукраїнського козацтва створюють лавину діловодства у владних установах південних губерній, надсилаючи запити та офіційні прохання про вступ до полків, що формуються. Отже, цілі томи архівних справ присвячені листуванню між губернаторами, казенною палатою, градоначальникам та міськими думами з приводу виключення козаків з ревізії, видачі свідоцтв, листів-посвідок, білетів та інших супровідних документів на групи чи окремих представників козацтва.²¹³

Так, наприклад, у 1828 р., коли житель м. Аккерман Ігнат Ососков висловив добровільне бажання вступити в дунайські полки, які почали формуватися, він звернувся в міську думу. Установа видала йому свідоцтво і направила запит у вищу інстанцію – Бессарабське обласне правління про означене бажання козака та повідомила, що І.Ососков не має боргів у виплаті податків.²¹⁴

У свідоцтві Аккерманської міської думи 1830 р. для Павла та Василя Лужанських, які проживали у селищі Шабо (передмістя Аккермана) і виявили бажання вступити до Дунайського козацького війська, члени думи надали позитивну характеристику братам і до того ще список осіб, які можуть підтвердити «що вони вели себе достойно, доброчесно і в жодних найменших вадах не були помічені».²¹⁵

Ще одним прикладом надзвичайно лояльного ставлення до козаків-жителів Аккермана з боку членів міської думи може слугувати приклад надання посвідчення Івану Шепельову, пасинку аккерманського міщанина Дениса Помазана. Документ стверджує, що І.Шепельов втратив документи про своє козацьке походження, але члени думи добровільно погодились письмово

²¹³ ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 7. – Од. зб. 129. «По людям поступившим в сословие Дунайского казачьего войска из разных мест Херсонской губернии кои подлежат исключению из ревизии». – Арк.1-222.

²¹⁴ КУИА. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 321. «Увольнительное свидетельство выданное Игнату Ососкову для поступления в дунайские казаки». – Арк.1-3.

²¹⁵ КУИА. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 787. «Увольнительный лист и увольнительное свидетельство данные жителям предместья Шабо Павлу и Василию Лужанским на поступление в военную службу». – Арк.1-13в.

підтвердити, що він дійсно син покійного «кубанського запорожця Дмитра Шепельова».²¹⁶

І хоча, як відомо з джерел, козацтво півдня України, як правило, було представлено сільськими жителями, історія козацтва тісно пов'язана з історією низки міст Південної України. Козацькі команди дунайців протягом декількох років перебували у ключових містах Новоросійського краю, виконуючи поліцейські функції.

Кінні роз'їзди, патрулі козаків істотно впливали на підтримання порядку в місті, оскільки служба міської поліції була малоефективною. За спогадами жителя Одеси 30-х рр. XIX століття, місцева поліція була вкрай корумпована і мало сил витрачала на профілактику та запобігання злочинам. Вартові по двоє несли службу в круглих або шестикутних критих сторожках, які розташовувалися на розі вулиць через кожних три-чотири квартали. «Вся їх служба полягала лише в тому, щоб віддавати честь офіцерові, які проходили повз них. Вартовим заборонялося відходити від «будки», тому в народі їх прозвали «будочниками».²¹⁷

Метричні книги другої третини XIX століття різних церков м.Одеси мають записи про народження, вінчання і смерть, де фігурують і дунайські козаки, і офіцери, а також члени родин дунайців. Так, 6 квітня 1837 р. Агафія Грогорівна – дружина Трохима Федоровича Бригаренка, козака Першого Дунайського козацького полку народила доньку Марію в Одесі. Про це є відповідний запис у метричній книзі храму Різдва. Хрещеним батьком виступив урядник Дунайського війська, який також перебував на службі в Одесі – Кирило Соколов.²¹⁸

Аналіз збережених метричних книг одеських церков за 1843-1844 рр. дає такі цікаві дані. У 1843 р. народилися: 1 січня дочка Марія у хорунжого

²¹⁶ КУІА. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 663. «Дело об увольнении пасынка Аккерманского жителя Дениса Помазана Ивана Шепелева в формируемые в Бессарабии казачьи полки». – Арк.1.

²¹⁷ Бориневич С. Кое-что о старой Одессе в 30-х годах // Из прошлого Одессы. Сб. статей. – Одесса, 1894. – С.100-102.

²¹⁸ ДАОО. – Ф. 37. – Оп. 3. – Од. зб. 474. «Метрическая книга города Одессы больницы Рождества Христова церкви». – Арк.5.

Гаврила Павловича Крижановського,²¹⁹ 17 січня – син Іван у дунайського козака Тимофія Матвійовича Дубченка,²²⁰ 6 березня – дочка Євдокія в родині дунайського козака Тимофія Олексійовича Вороняка,²²¹ 22 грудня син Павло в родині урядника Івана Тимофійовича Козловського.²²² А 9 березня 1844 р. в передмісті Одеси, селищі Дальник, Анастасія Григорівна, дружина козака П'ятої сотні Першого Дунайського полку Антона Назаровича Білого, народила сина Терентія.²²³

Для неодружених дунайських козаків роки поліцейської служби в Одесі часто були часом пошуку майбутніх дружин. Цьому є численні підтвердження в архівних джерелах.²²⁴ Так, в 1843-1844 рр. в Одесі та передмістях (Усатове, Дальник, Татарка, Куяльник) одружилися дунайські козаки: Євстафій Сергієнко (тридцять років), Аврам Вареник (двадцять п'ять років), Дмитро Сотниченко (двадцять років), зауряд-хорунжий Олександр Самарупа (двадцять сім років), Кирило Буц (двадцять п'ять років). У чотирьох з п'яти випадків поручителями (свідками) на вінчанні з боку нареченого були дунайські козаки. Як правило, дунайські козаки виступали свідками на весіллях один у одного, тобто коло їхнього спілкування становили друзі, товариші по службі. Така поведінка молодих козаків відрізняється від соціальних зв'язків одружених дунайських козаків. У шістьох дітей, які з'явилися в сім'ях дунайців в 1843-1844 р. в Одесі, жоден з хрещених батьків не був представником Дунайського війська. У свою чергу дунайські козаки в цей період стали чотири рази хрещеними батьками для дітей одеських міщан. Показовим є навіть той випадок, коли в грудні 1843 р. наказний отаман Дунайського козачого війська, він же командувач

²¹⁹ ДАОО. – Ф.37. – Оп.3. – Од. зб. 696 «Метрическая книга Кафедрального Преображенского собора г. Одессы за 1843 год». – Арк. 1 зв.

²²⁰ ДАОО. – Ф.37. – Оп.3. – Од. зб. 693 «Метрическая книга Покровской церкви г. Одессы за 1843 год». – Арк. 65 зв.

²²¹ ДАОО. – Ф.37. – Оп.3. – Од. зб. 690 «Метрическая книга церкви при Архангело-Михайловской женской обители г. Одессы за 1843 год». – Арк. 18 зв.

²²² ДАОО. – Ф.37. – Оп.3. – Од. зб. 696 «Метрическая книга Кафедрального Преображенского собора г. Одессы за 1843 год». – Арк. 300 зв.- 301.

²²³ ДАОО. – Ф.37. – Оп.3. – Од. зб. 747 «Метрическая книга Георгиевской церкви с. Дальник, предместья г. Одессы за 1844 год». – Арк. 18 зв.

²²⁴ Відомості згідно матеріалів метричних книг Одеських церков: ДАОО. – Ф.37. – Оп.3. – Од. зб. 650, 645, 690, 693, 696, 732, 743, 747.

донськими козацькими полками в Бессарабії, генерал-майор Станіслав Тимофійович Василевський і його дочка Марія стали хрещеними батьками для дівчинки Надії, яка народилася в Одесі у військового старшини Донського козачого полку Олександра Васильовича Ханоненкова.²²⁵ Отже, статус офіцерів Дунайського козачого війська в Одесі був досить високий, і вони вступали в родинні зв'язки з офіцерами інших військ, одеськими купцями.

Що стосується даних про смерть, то вони не зовсім коректні. На відміну від записів про народження або вінчання, коли священнослужителі записували повну інформацію (ім'я, по батькові, прізвище, соціальний статус, посаду і т.ін.), записи про смерть дуже короткі. Як правило, зустрічаються записи про померлих, де одним словом вказано «козак», «козачка» без уточнення якого війська, рідше можна чітко говорити про належність небіжчика до дунайського козацтва. Зрозуміло, що виконання поліцейських функцій несло певні ризики для козаків: загроза життю з боку злочинців і ризик бути інфікованим при охороні карантинів. Не всі дунайські козаки повернулися в рідні станиці.

У метричних книгах одеських церков за 1843-1845 р. нами знайдено одинадцять чітких згадок про смерть дунайських козаків або членів їх сімей. З них, один випадок – це запис про смерть сина дунайського козака і також одного разу йдеться про дружину-козачку. Все інше – записи про смерть дунайських козаків під час несення поліцейської служби в Одесі. Наймолодшому з них було шістнадцять років і він тільки заступив на козацьку службу (за джерелами «малолетка» або «малолітній козак»). Найпоширеніша причина смерті – «сухоти» (туберкульоз), двічі причиною смерті вказані «запалення голови», також двічі – венеричне захворювання. А козак Василь Іванченко загинув 28 квітня 1845 р., ймовірно, при виконанні службових обов'язків, тому що причиною смерті названо «прострілену рану».²²⁶ Ось такі цікаві факти про життя та службу дунайських козаків можна відстежити

²²⁵ ДАОО. – Ф.37. – Оп.3. – Од. зб. 690 «Метрическая книга Одесской Архангело-Михайловской женской обители за 1843 год». – Арк. 71 зв. – 72.

²²⁶ ДАОО. – Ф.37. – Оп.3. – Од. зб. 774 «Метрические книги Одесских церквей за 1845 год». – Арк. 247 зв. – 248.

завдяки історичним пошукам на базі масових джерел, зокрема при поверхневому аналізі одеських метричних книг декількох років середини XIX ст.

Крім фактів співпраці козацтва та чиновництва, документально підтвердженні численні факти конфліктних ситуацій. Показовим може бути земельна суперечка між дунайськими козаками хутора Новотроїцького та кілійським поліцмейстером у 1836 р.

Місцеве керівництво та чиновництво Бессарабії, особливо в першій половині XIX ст., формувалося з місцевих землевласників, торговців та захищало, в першу чергу, особисті інтереси. Крім того, помітне їх негативне ставлення до перебування козацьких верств у регіоні, що приваблювало сюди людей нелегального та напівлегального стану (поміщицьких та казенних селян, солдатів, які втекли, різних авантюристів та інших) – це шкодило торгівлі та при створенні або, в даному випадку, розширенні війська потребувало виділення земель, на які претендували місцеві землевласники.

В 1836 р. Дунайське козацьке військо розширило свій земельний фонд. За рішенням уряду Російської імперії до війська серед інших було приєднане селище Новотроїцьке (тепер не існує), яке додало до війська тисячу вісімсот вісімдесят десятин землі. Вже 20 листопада до військового губернатора Бессарабії та керуючого цивільною частиною П.І.Федорова звернувся з рапортом кілійський поліцмейстер.²²⁷ Конфлікт стався навколо неврегульованих кордонів земельних ділянок дунайських козаків та міських жителів Кілії. Ці землі мали певну особливість, бо не використовувалися як рілля чи сінокоси – це були плавні. Очерет з цих плавнів у Південній Бессарабії при дефіциті деревини був дуже цінним для опалення домівок. Крім того, був важливою складовою місцевої торгівлі жителів Кілії.

Командувач Дунайським військом С.Т.Василевський звернувся до кілійського поліцмейстера та «вимагав... розпорядження про дозвіл відставним

²²⁷ КУІА. – Ф. 56. – Оп. 1. – Од. зб. 456. «Переписка с Бессарабской казенной палатой, килийским полицмейстером о разрешении косить камыш казакам станицы Новотроицкой в плавнях, принадлежащих городу Килие». – Арк.1-4.

військовослужбовцям та козакам селища косити в плавнях очерет...». Виходячи з цього, поліцмейстер був впевнений, що ці землі належать місту, але й розумів, що потрібно в той самий час забезпечити мешканців козацького селища Новотроїцьке паливом. Тому він звернувся з рапортом до губернатора, в якому описав вимоги командування Дунайського війська та звітував про нестачу очерету самим міщанам. До того ж кілійський поліцмейстер вирішив «допомогти» бессарабському військовому губернатору П.І.Федорову у пошуку палива для козаків та повідомив, що «... у відомстві чиновника, завідувача поселеннями ізмаїльського градоначальства, Шведова достатньо є очерету, яким мешканці селища Новотроїцького безпосередньо можуть користуватись...». ²²⁸

Щодо особи кілійського поліцмейстера вірогідних даних немає, а підписи на архівних документах нерозбірливі. Як один із варіантів можемо назвати людину з прізвищем Валянський. Відомо, що він ще в жовтні 1835 р. служив приставом в Одесі і згадується у листі чиновника Одеського відділу Комерційної ради до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Начебто граф М.С.Воронцов обіцяв Валянському посаду в Бессарабії і у зв'язку з вакантним місцем кілійського поліцмейстера, той міг отримати саме це призначення. До того ж цей Валянський (на жаль, ім'я не відоме) мав конфлікт з кимось на прізвище Шостак і це, на думку автора листа, ще більше спонукало до відрядження першого з Одеси до Кілії. ²²⁹ Щодо згадуваного Шостака, то ним міг бути Олександр Андрійович Шостак, який в 1839-1841 рр. перебував на посаді одеського поліцмейстера, а в 1847-1854 рр. був наказним отаманом Дунайського козацького війська. Але ці припущення хоч і виглядають логічними та хронологічно допустимими, ще потребують для свого підтвердження більш ґрунтовних досліджень та фактичних матеріалів.

А в означеному земельному конфлікті вирішальним голосом володів губернатор. Військовий губернатор Бессарабії П.І.Федоров направив 16 грудня

²²⁸ Там само. – Арк.4.

²²⁹ Архив князя Воронцова. – М., 1893. – Т. 39. – С.112.

1836 р. запит у Бессарабську казенну палату для розгляду кордонів та пошуку місцевостей для заготівлі палива дунайськими козаками. Чиновники казенної палати встановили, що жителі козацького селища Новотроїцьке не можуть користуватися плавнями, які все ж таки належать містянам Кілії. За основу такого рішення, судячи з документа,²³⁰ було обрано «Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака...».²³¹ На відміну від Дністровських плавнів, де очерет міг бути вільно використаний кожним охочим, на Дунайських плавнях козаки могли косити його лише за добровільною згодою власників, тобто кілійських жителів. Таким чином, чиновники казенної палати проігнорували другу частину запиту губернатора П.І.Федорова: вони підтвердили належність ділянки плавнів до земель міста Кілії, але ж не знайшли альтернативного місця для заготівлі палива козаками Новотроїцького. Відомо, що це був не єдиний випадок упередженого ставлення чиновників цієї установи щодо вирішення земельного питання в Дунайському козацькому війську. Додамо тут ще той факт, що у тому ж 1836 р. при передачі земель іншого селища, а саме Петрівки, до складу зазначеного війська, Бессарабська казенна палата, використовуючи різні бюрократичні приводи, утримала частину земель, але до кінця року все ж таки повернула тисячу вісімдесят дві десятини до військового фонду.²³²

Позиція Бессарабської казенної палати підштовхнула П.І.Федорова у відповіді на рапорт поліцмейстера запропонувати йому пояснити жителям Кілії про необхідність добровільного дозволу дунайським козакам користування очеретом.

Таким чином, ми можемо простежити перебіг рядового, але показового конфлікту між дунайськими козаками та місцевим чиновництвом Бессарабії. Очевидним є важливість наявності симпатій чи антипатій серед чиновників у прийнятті рішень щодо козаків. Зрозуміло, що доля козацького формування

²³⁰ КУІА. – Ф. 56. – Оп. 1. – Од. зб. 456. «Переписка с Бессарабской казенной палатой, килийским полицмейстером о разрешении косить камыш казакам станицы Новотроицкой в плавнях, принадлежащих городу Килие». – Арк.5зв.

²³¹ Статистическое описание Бессарабии... – С.1-52.

²³² Бачинська О.А. Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. 1828-1868 рр. – Одеса, 1998. – С.99.

вирішувалась у центрі, але місцеві керівники мали багато важелів впливу на впровадження в життя цих рішень.

Зрозуміла позиція кілійського поліцмейстера, який відстоював господарські інтереси міста. Можна відмітити доволі лояльне ставлення до Дунайського війська бессарабського губернатора П.І.Федорова, але й очевидне його намагання придати своїм рішенням по можливості найбільшої переконливості. Крім козацтва у ввіреній йому області проживала значна кількість інших верств населення. Позиція чиновників Бессарабської казенної палати простежується у їх рішеннях, які не враховують інтереси козацького війська.

Кілька років після створення Азовського та Дунайського козацьких військ тривав період лояльного ставлення центральної влади до прийому в іррегулярні військові формування вояків некозацького походження,²³³ дещо пізніше уряд Російської імперії звертає увагу місцевих службовців на необхідності жорсткого контролю за напівлегальними категоріями людей, які шукали кращої долі та переховувались серед дунайців та азовців, записувались під чужими іменами в козаки. Кінець 30-х та початок 40-х рр. XIX ст. відзначились низкою перевірок в іррегулярних козацьких формуваннях Південної України. Ці перевірки, а також різні зловживання з боку офіцерів щодо рядового козацтва, призвели до збільшення втеч нижніх чинів з козацьких військ. Особливо важко було призвичаїтися до військової служби козакам, які походили з невійськових категорій населення і чи то за рішенням уряду, чи то під впливом розповсюдженого устремління до «пошуку волі у козацтві» опинилися у складі козацьких військ: колишні міщани, державні селяни і поміщицькі селяни-утікачі, коронні цигани Бессарабії. Були задокументовані численні випадки

²³³ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1830. – Т.4: 1829 г. – Документ № 2736. – С. 161; Документ № 2859. – С. 303.

втеч навіть досвідчених козаків через обставини важкого соціального становища чи через конфлікти з начальством.²³⁴

Друга чверть XIX ст. стала переламним періодом в історії південноукраїнського козацтва, адже більшість козацького населення отримали офіційно затвердженні права та обов'язки в обмін на вступ до іррегулярних військових формувань. Поступово відбуваються характерні світоглядні зміни. Козацьке життя перестає асоціюватися з вольницею і замінюється службою. Іррегулярні війська Новоросійського краю проходять перетворення на кшталт інших козацьких військ Російської імперії. Розробляються положення, вводяться однострійні мундири, затверджується система освіти і медичного обслуговування у козацьких військах.²³⁵ Іррегулярні військові формування стають опорою російського самодержавства на півдні України, виконують поліцейські функції у містах, відстежують контрабанду і відшуковують бродячих людей, несуть службу в караулах місцевих установ.

²³⁴ КУІА. – Ф. 56. – Оп. 1. – Од. зб. 534. «Переписка с начальником Измаильского таможенного округа о розыске и поимки бежавших за границу казаков Дунайского войска и крепостных крестьян из Тульской губернии». – Арк.1-13в.

²³⁵ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 218. – Од. зб. 3 за 1837-1839 рр. «О назначении из Дунайского и Азовского казачьих войск молодых казаков для обучения фельдшерской науке». – Арк.1-16.

Ваше Сятецтво.

Милостивый Государь!

Дворянство Енаперинославное, пріемля нѣ совершен-
ному удовольствію, потѣ пріятнѣйшій случай, въ который
получило оно совершѣніе, что Ваше Сятецтво по Высочай-
шему соизволенію, соудѣлался нагабниномъ и Енаперино-
славной Губерніи. — и будучи движимо тою лестнымъ и
восхитительнымъ для него соудѣствіемъ, долготѣ поставило
принести чрезъ меня, досподожное поощреніе прібытію
Вашего Сятецтва въ таковыя нѣстѣ, которое нѣматѣ
будетъ на всегда благоудное сословіе. — А я ласная себя
особеннымъ поправительствомъ Вашего Сятецтва, и
немогуши лично предстатѣ нѣ особѣ Вашего Сятецтва
въ проездъ чрезъ Енаперинославъ по близости моей, имѣю тѣств
отнестисѣ силѣ нѣ Вашему Сятецству. Пробывая съ
совершеннымъ высокопочитаніемъ, и таковыюже преданностію.

Милостивый Государь!

Вашего Сятецтва.

№ 49.

Марта 30-го дня

1805 года

Енаперинославъ

всепокорнѣйшій слуга

Вашаго Мостѣ.

Губернскій предводитель Дворянства

1а

Формулярный Списокъ

О

Службы Генерала отъ Инфантерій.

Графа Меншерева.

1го Января 1830 года.

Указъ Правительствующему Сенату.

По принесенной Намъ просьбѣ Новорос-
сійскимъ Генералъ Губернаторомъ, Генера-
ломъ отъ Инфантеріи Графомъ Анжеро-
номъ, увольняя его, для поправленія здоровья,
за границу къ водамъ, поручая въ управленіи
Новороссійскими Губерніями, исправляюще-
му должность Намѣстника Бессарабской
Области Генералъ Лейтенанту Мизову.

На подлинномъ собственною

Съ Императорскаго Вели-

чества рукою написано:

Александръ.

Второй Графъ В. Курбиенъ

Въ Царскомъ селѣ.

Указъ №. 1022.

Господину Генералу Квитенскому икавалтеру,
2гоку Дершине

Наказного Атамана Станого Воина
Покровишиа Князя Кайтамурина

Рассорто.

На повеление Высшего Служения от
9го числа сего месяца за № 1054, имать
Честно довести: что построена новая Доля,
для Вознесенского училища. по инициативе
Общественности будетъ Личный, потому
что большая часть Военного Дома, в котором
ныне находится Военная Канцелярия, остае-
тся безвременно занятой, таковое отделение
Дома, составляющее одну часть, имеетъ Комнаты
при Столешной кухне и переделано таковы под
Кухню, Печку, Зубы, и прочее весьма можетъ
быть удобнымъ и полезнымъ для
занятий Вознесенского училища, изгнанных
на предпринятое преобразование, при первомъ
заведении сего училища пожелать во всемъ
свершилось Службы, потребной на содержание
и жителей нижнего Станого Служения 1го класса,
А полагая достаточно будетъ отъ училища
изъ Военного Дохода ежегодно по триста рубль,
сего назначенъ Службы, приравненъ съ
Дали, какъ по обществу въ образовании
материала, отъ сего полезного заведения
должно, не можетъ государству Военному
Покровишиа Князя Кайтамурина

А 853

когда 10. дня

1810 года

9784
2719

1. Июня, 1824.

5.

2

Его Величеству

Господному Императору Мейтенанту Генералу
Адъютанту Новороссійскому Генералу Губернатору
и полномочному наместнику Бессараб-
ской области и кавалеру Графу Михайлу
Андреевичу Воронцову

Одесская Губер-
нская Полиция:

Депортъ

Объясненіи
показаній отобран-
ного отъ нѣмцовъ
изъясненіи въ
равно истинности.

30. Маія 1824^г

№ 6458.

Имѣетъ

какъ въ

вѣдом.

нашего Директора
и Губернатора
и Графа М. В. Дит-
та М. А. Бичева,

Зримая курьезная кантора при-
проводимъ въ сію полицію прибывшихъ къ
Зримому порту Т. Мкресовцова и Ю. Чго-
вѣкъ Запорожцовъ, отобранномъ отъ нѣм-
цовой жизни монашескимъ орденомъ воева-
вшимъ росіи подданствомъ показаніи -
Вашему Величеству, въ шестъ въ спи-
скомъ въ кто поименованъ остался на-
местомъ, полиция имѣетъ истъ припро-
вить набагоразмѣстурій, и спрещиваеъ
разрѣшнія какъ Поступитъ въ По-
лициею иными.

Въ Должности Полициистра Величества

4. и
1^е колѣно.

Формулярный списокъ
о
Службѣ и Достоинствахъ
Вессарадскаго Военнаго Губернатора
Управляющаго Гражданскою Тайною
и Измашевскимъ Градоначаль-
ствомъ Петра Ивановича
Рёдорова
1839 года.

Его сиятельства

Готова Новороссійскому и Венгравскому Губернатору Губернатору отъ Инфрактурш и кавалера
Графа Михайла Викентіево Воронцова.

Александровича Полициястера

отъ Графа. Михайла Викентіево Воронцова

Репортъ!

В. С. Воронцовъ

Восполненіе предшаниа Вашего
Сіятельства отъ 2. августа 1828, 293. по коему
и Ватравъ Сашовторкойше сведокіе, о чинъ бѣд
Жатикихъ Козаковъ въ городъ аккерманъ инитавъ
стоящихъ. коймъ составивъ подробный списокъ
приславъ Вашему Сіятельству представитъ кинъ
интъ. Докладываю притомъ что Козаковъ
натуральныхъ поселенныхъ колонистовъ въ городъ
аккерманъ не имѣетъ.

Полициястера

8311

августа 18 года
1828-го года

Синъ.

565.
71

8
10 Января 1831
12

Его Превосходительству
Господиному Неправляющему Должностей Новорос-
сийского и Бессарабского Генералу Губернатору
Генералу Лейтенанту и Кавалеру Красовскому

Командующему Дунайскими
Козаками Войска.

На Деле

Данного.

На основании повеления Вашего Превосходи-
тельства отъ 22 декабря № 20403. Отпущено изъ
командирскихъ Много полковъ, нижнихъ типовъ Кер-
сонской Губернии въ Городъ Одессу, урядникъ 1. ко-
закъ 1. въ 5^е по 20^е урядникъ 1. козакъ 4. въ 5^е по 15^е
въ разныя Места Одесского уезда (Козаковъ 8, 15. въ
5^е по 15^е); въ разныя Места Николаевского уезда
въ 5^е по 20^е урядникъ 1. козакъ 3. въ 5^е по 15^е ко-
закъ 12. и въ Ольвипольскій уездъ Одикъ ^{Козакъ} въ 5^е
по 15^е (цмю Его Мѣа).

О чемъ Вашему Превосходительству шлю
сейю Подписанный Данности.

№ 39-

Войска Кош. Мейстер Гарт

7^е Января 1831го

4. С. 1

ТЕЛЕГРАФЪ

ОДЕССКОЙ ЖЕЛѢЗНОЙ ДОРОГИ.

Сентября мѣсяца 1868 года.

Карамзинъ изъ *Управления* № 24

Разрядъ	Счетъ словъ.	ПОДАНА			ПРИНЯТА			СЛУЖЕБНЫЯ ЗАМѢТКИ.	
		число	часъ	мин.	число	часъ	мин.		
6.	24.	3.	10.	5.	3.	10.	15.	4	

Карамзинъ.

Присутствительному Станционному Советнику
г. Отмаринскому.

Одобренный посылъ г. Генерала
Губернатора отъидетъ изъ Мирасно-
ма въ 2 часа по полудни изъ
Одессы сре анъ Жушкова утрамъ
5²⁰ въ 9 ч. 30 м. прошу нѣ въ
пользователѣ. Климентъ

Принялъ

Бай

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

«ПІВДЕННЕ НАДВЕЧІР'Я» КОЗАЦТВА:

реалізація керівництвом Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства у 1844-1868 рр. державної політики щодо козацтва

Протягом 1844-1868 рр. життя іррегулярних козацьких військ півдня України було відзначено низкою процесів, які, зрештою, призвели до їхньої ліквідації. Що ж стало тому причиною?

На середину XIX ст. іррегулярні формування краю завершили процес внутрішнього перетворення, реорганізації та офіційного затвердження устрою та функцій. Азовські та дунайські козаки, кримськотатарські лейб-гвардійці, греки Балаклавського батальйону призвичаїлись до умов козацької служби. Тому своїм заступникам, а потім і наступникам граф М.С.Воронцов передавав у спадок лише необхідність контролю за козацькими, іррегулярними формуваннями та розв'язання поточних питань внутрішньої служби південноукраїнського козацтва.

Водночас подальша перспектива розвитку козацтва півдня України була невизначена, бо російський уряд не відчував гострої військової потреби під час створення цих військ і, як наслідок, довгострокової концепції їх служби. Генерал-губернатори П.І.Федоров, О.Г.Строганов та П.Є.Коцебу мали постійно своїми рішеннями ліквідовувати прояви хронічних проблем у козацьких формуваннях, запобігати зростанню соціального напруження серед козацтва краю. Це був період зменшення владних повноважень новоросійських і бессарабських генерал-губернаторів та занепаду козацьких формувань півдня України. Козацьке питання на півдні України поступово втрачає свою актуальність для російського уряду і переходить у розряд другорядних проблем. Це все, врешті, призводить до поступового занепаду козацьких військ і ліквідації іррегулярних військових формувань в Новоросійському і бессарабському генерал-губернаторстві. Третя чверть XIX ст. стала своєрідним «надвечір'ям» в історії південноукраїнського козацтва.

НАСТУПНИКИ М.С.ВОРОНЦОВА: генерал-губернатори П.І.Федоров та М.М.Анненков. Розв'язання питань внутрішньої служби та участь козацьких військ Південної України у Східній (Кримській) війні

Виконуючим обов'язки новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, замість відрядженого М.С.Воронцова, був призначений Павло Іванович Федоров. Це була людина дворянського, але не надто заможного походження, який народився у 1791 р.²³⁶ Як і у багатьох інших керівників півдня України знайомство з різними групами козацтва регіону у нього відбулося за часів Російсько-турецької війни 1806-1812 рр. П.І.Федоров у сімнадцять років 14 січня 1808 р. вступив прапорщиком у Старооскольський піхотний полк і в тому ж році виступив у похід до Туреччини, де залишався на театрі війни до 30 серпня 1812 р., перебуваючи, між іншим, у 1809 р. на флотилії у Сулінських гирлах і в десанті при фортеці Ізмаїл. Перебував на поліцейській службі у Миколаєві і був відзначений орденом Святої Анни II ст. за розкриття вбивств і благоустрій міста. П.І.Федоров, як і низка інших керівників при М.С.Воронцові, здобув кар'єру через успіхи на поліцейській службі. Так, з 1820 р. П.І.Федоров виконував обов'язки миколаївського поліцмейстера. Саме серед поліцмейстерів південноукраїнських міст новоросійський генерал-губернатор М.С.Воронцов часто обирав людей, які могли в подальшому обійняти керівні посади в губерніях краю. Отже, спочатку у 1834 р. П.І.Федоров був призначений тимчасовим військовим губернатором Миколаєва та Севастополя, а з осені 1835 р. одночасно на посадах бессарабського цивільного губернатора та ізмаїльського градоначальника. З січня 1836 р. він вже бессарабський військовий губернатор і управляючий з цивільної частини.²³⁷

Таким чином, П.І.Федоров в 1835-1844 рр. був керівником Бессарабської області, обійнявши декілька інших ключових посад. Все це свідчило про його

²³⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 249. – Од. зб. 771 за 1838 р. «Формулярный список генерал-губернатора Федорова Павла Ивановича». – Арк.13в.

²³⁷ Там само. – Арк.3-9.

адміністративні здібності. Бессарабія була прикордонним, поліетнічним, стратегічно важливим регіоном, який активно розвивався. Низка урядових нагород у цей час підкреслила те, що уряд та генерал-губернатор були задоволені виконанням П.І.Федоровим своїх обов'язків. Крім того, в Південній Бессарабії було оселене Дунайське козацьке військо і військовий губернатор напряму отримував інформацію про службу та становище дунайських козаків. За відомими архівними матеріалами, діяльність П.І.Федорова щодо дунайського козацтва відрізнялась зваженими і продуманими рішеннями.²³⁸ Тому призначення П.І.Федорова в.о. генерал-губернатора після від'їзду М.С.Воронцова на Кавказ, вбачається очікуваним і передбачуваним. Крім того, до 1844 р. бессарабський військовий губернатор мав досвід тимчасового виконання обов'язків новоросійського і бессарабського генерал-губернатора: з 18 вересня 1838 по 14 жовтня 1839 р., з 22 липня по 22 вересня 1840 р., з 3 липня 1843 по 26 жовтня 1844 р. і, нарешті, у 1844 р.

Реформи російського уряду у військовій сфері у 40-х рр. ХІХ ст. не принесли іррегулярним формуванням Південної України кардинальних змін. Головна увага урядових посадовців була спрямована на уніфікацію обмундирування, зброї та прапорів армії, у тому числі козацьких військ.²³⁹ Замість розв'язання наболілих питань, як то подолання технічного відставання російської армії чи нерівномірний господарський розвиток іррегулярних військ, уряд вимагав у генерал-губернаторів звітів про кількість та кольори мундирів, труб, прапорів, штандартів.

Грецький Балаклавський батальйон був одним з найстаріших іррегулярних формувань Південної України. На час призначення П.І.Федорова на посаду в.о. новоросійського і бессарабського генерал-губернатора у Балаклаві та навколишніх семи селах, які належали батальйону, мешкало вісімсот дев'яносто

²³⁸ КУІА. – Ф. 56. – Оп. 1. – Од. зб. 456. «Переписка с Бессарабской казенной палатой, килийским полицмейстером о разрешении косить камыш казакам станицы Новотроицкой в плавнях, принадлежащих городу Килие». – Арк.1-10.

²³⁹ Бачинська О.А. Прапори козацьких військ Південної України у фондах Державного архіву Одеської області // Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАНУ. – Вип.3. – Одеса, 2008. – С.164-171.

осіб чоловічої статі та шістсот сімдесят п'ять жіночої і мали земельний фонд трохи більше одинадцяти тисяч десятин.²⁴⁰ Батальйон зберіг низку привілеїв, які мали козацькі війська Російської імперії. Так, влада майже не втручалась у внутрішній устрій іррегулярного військового формування, усі поліцейські функції були у руках командувача батальйоном та чергових офіцерів, які вирішували незначні суперечки. За дотриманням моралі та для розбору незначних порушень існували традиційні ради старійшин. Кримінальні справи над вояками передавались у військові суди, а справи над жінками розглядались звичайними цивільними судами. Рівень матеріального достатку серед офіцерів та навіть нижніх чинів батальйону був значно вищим за показники інших іррегулярних військ Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства. Балаклавські греки не тільки володіли достатніми наділами землі, а й могли собі дозволити купівлю додаткових землеволодінь. Показовою у цьому плані є справа про купівлю відставними чинами у 1849 р. ділянок у сусідньому м. Севастополь. На початку року, 7 січня, канцелярія головного командувача Чорноморського флоту та портів повідомила миколаївського і севастопольського військового губернатора про бажання відставного унтер-офіцера грека Михайла Макропліо, сина прапорщика Балаклавського піхотного батальйону, придбати ділянку під влаштування виноградних садів на землях, які належали Севастопольському адміралтейству.²⁴¹ Внаслідок п'ятимісячного листування з місцевою поліцією було з'ясовано, що ще у 1847 р. тимчасовий севастопольський військовий губернатор дозволив грекам з числа як офіцерів, так і нижніх чинів, які вже не перебували на службі, вільно оселятися у місті та

²⁴⁰ Кибовский А.В. «Их форма, оружие и строевая подготовка были более чем удовлетворительны.» Балканские славяне на службе в Российской армии и флоте. 1803-1859 гг. // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 8. – С. 79.

²⁴¹ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 230. – Оп. 1. – Од. зб. 331. «Переписка канцелярии Главного командира Черноморского флота и портов и Севастопольской городской полиции с канцелярией военного губернатора о выяснении, имеют ли право отставные нижние чины Балаклавского греческого батальона селиться в г.Севастополе или его округе». – Арк.1-3зв.

його окрузі. А щодо самого М.Макропліо було встановлено, що він вже законно володів двома будинками у Севастополі.²⁴²

Уряд з кінця XVIII ст. доволі приязно та підкреслено лояльно ставився до представників балканських народів, які перебували на російській військовій службі. Це була традиційна та важлива складова політики імперії, дотримання образу захисника християнських народів, що надавало змогу втручатися у внутрішнє життя мусульманської Османської імперії для реалізації зовнішньополітичних планів на Балканах.

Грецький Балаклавський батальйон також використовувався і місцевою владою як стримуючий військовий фактор проти можливого заколоту мусульманського кримськотатарського населення. Взагалі відносини греків та татар на півострові Крим були напруженими. Це особливо яскраво проявилось під час Східної війни.

Дунайське козацьке військо у 1844 р. отримало затверджене імператором Положення. Військо, незважаючи на нестачу земельного фонду та занепад господарств більшості дунайських козаків, поступово стало на рейки козацької служби. Все більше дунайців отримувало офіцерські чини та обіймали посади у зазначеному іррегулярному формуванні, замінюючи офіцерів з Донського та Чорноморського козацьких військ спеціально відряджених урядом в Бессарабію на початкових етапах формування та перших роках служби війська.²⁴³

З 1842 р. для збереження бойових навичок командного складу вийшла постанова, затверджена імператорським указом про відправку щороку двох обер-офіцерів з Дунайського козацького війська на Кавказ для участі у бойових діях проти горців. А з лютого 1847 р. на Кавказ почали відправляти по дві дунайські козацькі сотні до складу Окремого Кавказького корпусу зі зміною через кожні три роки.²⁴⁴ Козаків у відрядження на Кавказ мали набирати серед добровольців. Але за свідченнями у 1848 р. колишнього наказного отамана

²⁴² Там само. – Арк.4-9.

²⁴³ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Од. зб. 8 за 1831 р. «О формировании двух полков из Усть-дунайских буджакских и Черноморских казаков». – Арк.22-22зв.

²⁴⁴ ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1843. – Т.17, отд.1: 1842 г. – Документ № 15571. – С. 339.

Дунайського війська генерал-майора Миколи Миколайовича Тухачевського, не завжди знаходилися добровольці серед офіцерів і отаман вимушений був вдаватися до наказового призначення.²⁴⁵

М.М.Тухачевський, який був призначений наказним отаманом Дунайського війська у 1846 р. за часів керівництва краєм П.І.Федоровим, за трохи більше річний термін керівництва формуванням, вдався до низки заходів по покращенню служби козацького війська. Розпочав він з внутрішньої дисципліни. Результати огляду війська 17 вересня 1846 р. були невтішними. М.М.Тухачевський констатував, що «...вишкіл козаків взагалі у занедбаному стані..., при зустрічі з начальством не вміють навіть належної почесі віддати». Ці свідчення є вірогідними, особливо, якщо пригадати про волелюбність і демократизм на грані анархії, які були так характерні для запорожців та ромів (коронні цигани Бессарабії) – основних категорій населення дунайського козацтва. Але водночас наказний отаман відзначав, що і офіцери також дозволяли собі відступати від дисципліни та однострою.²⁴⁶

Питання зовнішнього вигляду дунайських козаків не було найголовнішим і командування це прекрасно розуміло. Наказні отамани розуміли негативні наслідки постійної нестачі земельного фонду в Дунайському війську і намагались переконати керівництво приєднати до війська сусідні села разом із землями та державними селянами. Ці спроби не приносили результату. Ще за часів обговорення та редагування урядом і новоросійським та бессарабським генерал-губернатором М.С.Воронцовим у 1843 р. проекту Положення війська влада погодилась, що не знає методів розв'язання земельного питання в Дунайському козацькому війську. Обговорюючи неможливість надати відставним військовим чиновникам цього козацького війська позитивних ділянок, було вирішено надати їм право користуватися загальновійськовим

²⁴⁵ Центральний державний історичний архів України у м.Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 245. – Оп. 1. – Од. зб. 24. «Ордера и сношения по вопросу оформления казачьих полков». – Арк.102-103.

²⁴⁶ Там само. – Арк.35-36.

юртом, бо фактично уся земля в Бессарабії вже «...отримала своє призначення».²⁴⁷

У 1847 р. наказний отаман М.М.Тухачевський все одно подав проект, в якому пропонував додати до складу війська села Аккерманського та Ізмаїльського повітів: Рошу, Ганкишлу, Паланку, Тудорово, Коркмази, Каплани, Іванівку, Царичанку, Василівку, Покровку, Кислицю, Вилкове, а також Карамахмет та Жебрієни (тепер села Шевченкове та Приморське Кілійського району Одеської області²⁴⁸). Також пропонувалось передати війську дунайські острови Леті і Четал та дозволити соляні промисли на озерах Бессарабії.²⁴⁹ Справа в тому, що станиці Дунайського козацького війська були віддалені одна від одної і знаходилися далеко від значних річок. Наступний наказний отаман О.А.Шостак у 1850 р. констатував, що «...жодна частина господарства... війська не може бути покращена, бо дунайці окрім нестачі землі ще й не мають необхідних угідь: лісу та рибних ловів».²⁵⁰ Якби був реалізований проект М.М.Тухачевського, тоді наказний отаман очікував, що Дунайське козацьке військо могло б укомплектувати чотири полки та надіслати один для служби на Кавказі. Проте уряд Російської імперії в середині XIX ст. не вважав доречним подібне розширення козацького війська в Бессарабії.

У рік призначення П.І.Федорова в.о. генерал-губернатора у листопаді 1844 була проведена незначна реорганізація служби ще одного іррегулярного формування Новоросійського краю – Азовського козацького війська. Азовські команди, які патрулювали Чорноморське узбережжя та боролися з турецькими контрабандистами, були розподілені на два відділення. Перше відділення повинне було патрулювати східний берег від Анапи до Навагінського укріплення, а друге – від укріплення Святого Духа до укріплення Святого Миколи. Крім того, з цього року платня офіцерам Азовського війська

²⁴⁷ РДВІА. – Ф. 4л. – Оп. 138. – Од. зб. 87. «Положение об управлении Дунайским казачьим войском и материалы к его составлению. 1839 г.». – Арк.76.

²⁴⁸ Довідник адміністративно-територіального поділу Одеської області. – Одеса, 1960. – С.91-99.

²⁴⁹ КУІА. – Ф. 755. – Оп. 1. – Од. зб. 157. «Журнал входящих документов за 1856 год». – Арк.28-30.

²⁵⁰ КУІА. – Ф. 755. – Оп. 1. – Од. зб. 145. «Дело о подготовке к переселению войска в военные поселения Херсонской губернии на случай занятия врагом территории Бессарабии». – Арк.17.

зрівнювалась з платнею офіцерів чорноморських лінійних батальйонів. Ці нововведення були затверджені іменним указом 14 січня 1845 р.²⁵¹

У 1844 р. також було вирішене питання про недоцільність переводу циган півдня України до складу Азовського війська. Ця ініціатива російського уряду, яка з'явилась напевно під впливом доволі позитивного досвіду приєднання у 1838 р. до Дунайського козацького війська коронних циган Бессарабії, була підкріплена 29 травня 1839 р. височайшим повелінням, внаслідок чого до азовського козацтва мала приєднатися двісті п'ятдесят одна родина кочових циган за умови, що вони при такому приєднанні не будуть позбавлені прав, які надаються особам вільного походження при переході до козацького стану, і не будуть піддаватися жодним утискам. Планувалося, що цигани остаточно осядуть на військових землях Азовського війська, заведуть власні господарства, займуться землеробством та скотарством. Однак остаточно оселити циган на військових землях не вдалося. Керівництво Азовського козацького війська на даному етапі вже не було зацікавлене у збільшенні чисельності азовського козацтва без відповідного збільшення земельного фонду війська, а керівництво новоросійського і бессарабського генерал-губернаторства не мало вільних територій, які б могло передати азовцям. Внаслідок чого у 1844 р. ромів було передано у відання Міністерства державного майна.²⁵²

В 40-50-х рр. XIX ст. значно покращилось економічне становище азовського козацтва. Головними факторами були не зовнішні (пільги чи ініціативи уряду та місцевого керівництва), а внутрішні зміни у свідомості азовців. Якщо ще у 30-х рр. значна частина козаків розглядали факт оселення в Приазов'ї як тимчасову акцію керівництва Новоросійського краю і чекали рішення уряду Російської імперії про переселення колишніх запорожців на Кубань, то з плином часу, завдяки діям керівництва війська, вони зрозуміли усі вигоди мирного життя та почали використовувати потенціал земельних

²⁵¹ Маленко Л.М. Військова служба Азовського козацького війська // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1996. – Вип. I. – С. 123-124.

²⁵² Маленко Л.М. Азовське козацьке військо (1828-1866). – Запоріжжя, 2000. – С.69.

ресурсів військових територій. Ефективність землеробства значно зросла, хоча земельні ділянки азовців були вдвічі меншими за установлену законодавством норму для козацьких військ імперії. Але азовські козаки довели, що й чотирнадцять-п'ятнадцять десятин плодючої землі досить для здібного та відповідального господаря, щоб отримати значні прибутки. Розповсюдженою стала практика оренди землі під різні види сільськогосподарських робіт. Наявність поблизу станиць війська бердянського та маріупольського портів підвищувала ціни на землю і стимулювала розвиток товарного виробництва на землях Азовського війська. В першу чергу це стосувалося розвитку хліборобства. Воно стало у війську головним заняттям. Зернові культури були основним продуктом споживання азовців, їх худоби, а також одним із головних предметів експорту. Господарські успіхи²⁵³ азовських козаків у зерновому землеробстві були підтверджені численними нагородами, одна з них навіть з Лондонської всесвітньої виставки виробів сільського господарства 1851 р.

Важливою подією в житті Азовського козацького війська стала відставка у 1851 р. наказного отамана Й.М.Гладкого.²⁵⁴ Як не дивно, але це не викликало негайних змін у житті азовського козацтва. Насправді, це був політичний сигнал від центру. Коли Й.М.Гладкому запропонували піти у відставку – це було сприйнято ним як приниження. Адже нічого не передбачало цього: він мав чудові відносини з центральним та місцевим керівництвом, не зважаючи на особові зміни керівництва Південної України, азовські козаки ставилися до нього з повагою та певною покорою, його авторитет не підлягав сумніву і в свої шістдесят два роки він добре себе почував.²⁵⁵ Не зважаючи на амбіції та гонор, Й.М.Гладкий доволі тихо відійшов від справ і новим керівником війська став Яків Герасимович Кухаренко. Відставка авторитетного наказного отамана Й.М.Гладкого демонструвала зміну ставлення уряду Російської імперії до

²⁵³ Бойко А.М., Маленко Л.М. Матеріали до історії Азовського козачого війська. – Запоріжжя, 1995. – С.114.

²⁵⁴ Маленко Л.М. Йосип Гладкий: штрихи до портрету // Музеї України. – 2006. – № 2 (14). – С. 30-33.

²⁵⁵ Маленко Л.М. Йосип Гладкий: людина і діяч // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 248-251.

колишніх задунайських козаків – поступово забувалися колишні їх заслуги і центральне керівництво імперії готувалось до оселення азовських козаків на Кубані, за таких умов усунення отамана Й.М.Гладкого (на почесних умовах, з повним пенсійним забезпеченням і грошовими компенсаціями) було просто необхідним.

На рубежі 40-50-х рр. XIX ст. особливих змін у службі іррегулярних формувань Південної України не відбулося. Виконувач обов'язків новоросійського і бессарабського генерал-губернатора П.І.Федоров вчасно реагував на поточні питання, які виникали в житті козацтва і продовжував користуватися повною довірою уряду Російської імперії. Підтвердженням тому є те, що у 1852 р. він отримав черговий чин генерала від інфантерії. А ті проблеми, які існували в козацьких військах, були відкладені на потім і могли бути вирішені лише за ініціативи зверху. Керівництво козацьких формувань розуміло, що нові привілеї чи пільги від імперського уряду слід очікувати лише за великі військові заслуги. А це за умов мирного часу і за стабільною формою польової служби південноукраїнського козацтва було малоімовірним.

Східна (Кримська) війна 1853-1856 рр. між Російською імперією та коаліцією Туреччини, Франції, Великобританії та Сардинії викликала серед південноукраїнського козацтва окрім загальноімперського підйому патріотизму ще й надію на те, що уряд потім оцінить військові заслуги козаків та вирішить низку наболілих питань, які переслідували військо: збільшення земельного фонду, підтримка для розвитку господарства козаків, дотримання затверджених термінів служби і відпусток.

На початок Східної війни виконував обов'язки новоросійського і бессарабського генерал-губернатора П.І.Федоров. Але 20 березня 1854 р. через важку хворобу за імператорським указом він відправився у відпустку для лікування старих ран та поліпшення зору і замість нього обов'язки керівника

краю виконував генерал-ад'ютант Микола Миколайович Анненков.²⁵⁶ М.М.Анненков перебував на цій посаді трохи більше року і його наступником з квітня 1855 р. став граф О.Г.Строганов.

Козацька служба кримських татар у Російській імперії в цей час була представлена Лейб-гвардії кримськотатарським ескадроном. І хоча головним театром військових дій був Крим, через що війна отримала також назву Кримської, військове протистояння розгорталось на Кавказі, в Дунайських князівствах, на Балтійському, Чорному, Білому і Баренцовому морях, а також на Камчатці. Тому ескадрон, який знаходився на службі в Петербурзі під командою полковника Батир Челебі Муфтізаде був відправлений в район фортеці Кронштадт для охорони Балтійського узбережжя. Та частина ескадрону, яка перебувала на кримському півострові на пільгах була змобілізована та під командою ротмістра Омера бея Балатукова брала активну участь у боях за Севастополь та при Чорній річці. Крім того, у вересні 1854 р. кримськотатарські лейб-гвардійці відзначилися та отримали нагороди з рук головнокомандувача військами та флотом у Криму князя О.С.Меншикова за зняття пікету англійських гвардійських драгунів та взяття у полон ворожого офіцера і п'яти драгунів.²⁵⁷

Щодо більш численнішого невійськового кримськотатарського населення півострова, то воно у своїй більшості стало на бік мусульманської Османської імперії. Татари озброювались та всіляко допомагали військам антиросійської коаліції. Сил грецького Балаклавського батальйону, який традиційно виступав головним стримуючим фактором для татар у Криму, було недостатньо. Навпаки десятилітнє залякування російським урядом та місцевою владою кримських татар козацькими військами дало протилежний ефект. Турецькі агенти і мусульманські духовні лідери постійно нагадували татарам про повернення козаків і неминучу помсту, тим самими підштовхували їх до більш активних

²⁵⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 193. – Од. зб. 25 за 1854 р. «О увольнении генерала от инфантерии Федорова в отпуск по болезни и назначении к исправлению его должности Генерал-адъютанта Анненкова». – Арк.19-19зв.

²⁵⁷ Муфтизаде И.М. Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 год. – С. 17.

дій, а після війни до переселення в Османську імперію. Достовірно відомо, що про таку діяльність татарського духовенства в 1855 р. свідчили генерал-губернатору О.Г.Строганову біженці з Євпаторії, які тимчасово, на час війни, перебували в Одесі.²⁵⁸

Участь Балаклавського батальйону у Східній війні була останньою військовою сторінкою для грецького іррегулярного формування. І ця війна залишила неоднозначний слід в історії батальйону. Так, невдало склалась доля двох рот греків під командуванням Васильєва, які на початку війни перебували в Новоросійську. Ще весною 1853 р. одна рота балаклавців брала участь у військовій експедиції проти повсталих гірських народів: шапсугів, нутхайців та убихів. Через недостатність військових сил для утримання Чорноморської берегової лінії проти спільної атаки горців та флоту коаліції через рік наказним отаманом Донського війська генералом М.Г.Хомутовим, який відповідав за оборону Азовського моря, було вирішено переправити роти греків до Керчі. За його задумом дві роти балаклавців і мобілізовані керченські греки могли б утворити батальйон. 28 квітня 1854 р. човни греків, які у тумані збилися з курсу в штиль, були взяті у полон паровими фрегатами союзників. Вже у травні вони опинились в стамбульській в'язниці. Та вони не довго перебували у неволі і за ініціативою самого російського імператора було вирішено обміняти греків на англійську команду захопленого під Одесою англійського фрегату «Тигр». Так що вже наприкінці червня дві роти Балаклавського батальйону були доставлені в Одесу. Виконувач обов'язків новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М.М.Анненков, мотивуючи свої рішення спекою і далекою відстанню до Криму, вирішив залишити греків при собі. До осені 1854 р. роти несли службу в Одесі разом з іншими резервними військами.²⁵⁹

²⁵⁸ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 173. – Од. зб. 41 за 1855 р. «Дело с сведениями собранными Новороссийским и Бессарабским Генерал-губернатором при поездке в октябре 1855 г. в Николаев для представления Государю Императору». – Арк.13-13зв.

²⁵⁹ Кибовский А.В. «Их форма, оружие и строевая подготовка были более чем удовлетворительны.» Балканские славяне на службе в Российской армии и флоте. 1803-1859 гг. // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 8. – С. 80.

Дві інші роти греків у Криму в 1854 р. під командуванням полковника М.П.Манто відзначились відвагою у військових справах на півострові. Після заколоту кримських татар в Євпаторії на початку вересня 1854 р. одна рота греків супроводжувала евакуйованих мешканців Балаклави вглиб Криму. Під час цього переходу відбили численний напад татар. На чолі іншої роти, а також разом з тридцятьма відставними чинами, полковник М.П.Манто захищав Балаклаву, зайнявши руїни генуезької фортеці. У нерівному бою проти значних сил англійців та підтримки флоту коаліції близько сімдесяти поранених вояків були взяті у полон.

Уціліла рота разом з двома відправленими М.М.Анненковим з Одеси до Криму, за розпорядженням О.С.Меншикова, несли службу по охороні узбережжя поблизу Ялти та Алушти. Хоча деякі з вояків взяли участь у відомих обороні Севастополя та битві при Чорній річці.²⁶⁰

Крім того, у 1854 р. з частини грецького батальйону і представників інших балканських народів у Севастополі створили «Легіон імператора Миколи І», який перебував на службі по 1856 р. За затвердженням 24 грудня 1855 р. проектом Положення цього легіону до його складу з чотирьох рот волонтерів та однієї стрілецької роти приймали греків, болгар, молдован, волохів (румун), сербів та чорногорців. Дозволявся прийом не лише підданих Російської імперії. В це військове формування могли вступити також і відставні російські офіцери. А для налагодження дієвої комунікації з російськими військовими частинами особливим пунктом затверджувалось відрядження у кожен роту «Легіону імператора Миколи І» одного рядового та одного унтер-офіцера з Балаклавського батальйону, які знають на відповідному рівні російську і грецьку мови.²⁶¹

Дунайське козацьке військо під час Східної війни, виставило усі можливі резерви. Чисельність дунайських козаків, які перебували на службі за рішенням

²⁶⁰ Греки в истории Крыма. Краткий биографический справочник. – Симферополь, 2000. – С.212, 245.

²⁶¹ ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1856. – Т. 30, отд.1: 1855 г. – Документ № 29982. – С. 749-754.

уряду, зросла більше ніж на дві тисячі осіб і досягла рівня одного службовця на 2,2 осіб всього населення війська чоловічої статі.²⁶²

У захисті Одеси брали участь козацькі сотні Другого Дунайського полку. Починаючи з листопада 1853 р., вони охороняли узбережжя від Карантинної балки і аж до Дністра.²⁶³ Крім того, загальним керівництвом по обороні Одеси до прибуття барона Д.Є.Остен-Сакена керувала комісія на чолі з наказним отаманом Дунайського війська полковником І.Є.Гангардтом. А в квітні 1854 р. дунайські козаки взяли безпосередню участь у захопленні екіпажу відомого британського фрегату «Тигр», який сів на мілину неподалік Одеси.²⁶⁴ Саме полонені дунайцями англійські моряки були влітку обмінені на дві роти греків з Балаклавського батальйону, яких утримували в полоні у Стамбулі.

Перший Дунайський козацький полк у роки війни виконував різні військові доручення на Дунаї: тримав охорону на аванпостах дунайських островів, патрулював кордони біля Ізмаїла, Тульчі та Ісакчі, допомагав переправі військ Російської імперії. Крім того, за Дунаєм перебувала команда козаків з восьми ракетними установками.²⁶⁵

Виконувач обов'язків новоросійського і бессарабського генерал-губернатора М.М.Анненков запропонував, як тимчасовий захід дозволити приймати в Дунайське козацьке військо волонтерів. Уряд погодився на дану пропозицію, але вніс низку обов'язкових вимог. Волонтери не зараховувались до козацької верстви населення, але мали відслужити шість років і вийти у відставку раніше лише через хворобу або за не дотримання дисципліни. Вони не мали будь-яких привілеїв, більших ніж у дунайських козаків і просування по службі йшло на загальних умовах, крім того розмір платні на польовій службі був такого ж розміру як і у дунайців. Волонтер мав власним коштом забезпечити для себе мундир, як у дунайського козака, та відповідну зброю і

²⁶² Бачинська О.А. Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. – С.85.

²⁶³ Ленц. Н.И. Бомбардирование Одессы // Записки Одесского общества истории и древностей (Далі – ЗООИД). – 1906. – Т. 27. – С. 18-20.

²⁶⁴ Бачинська О.А. Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. 1828-1868 рр.: До 170-річчя заснування. – С.86-87.

²⁶⁵ Богданович М.И. Восточная война 1853-1856 гг. – СПб., 1877. – Т. 2. – С.26-32.

коня зі збруєю. Мав походити з осіб вільного стану або, у випадку походження з оподатковуваних верст населення, мати свідоцтво про звільнення з відповідних громад.²⁶⁶ Значну частину волонтерів у Дунайському козацькому війську за часів Східної війни 1853-1856 рр. складали греки, які мешкали під Одесою у с. Олександрівка. Це були колишні вояки ще одного іррегулярного формування півдня України – Одеського грецького батальйону, а також члени їх родин.

У 1855 р. був сформований з ополченців Третій Дунайський козацький полк. В його обов'язки під час Східної війни входило: оборона берега Дністровського лиману, а також Чорноморського узбережжя в районі Бугазу, захист Аккермана від можливого нападу союзників по антиросійській коаліції. А сотні, які перебували на поліцейській службі в Херсоні та Миколаєві, були задіяні у захисті цих міст. У самих станицях Дунайського війська були сформовані команди самозахисту.²⁶⁷

Під час Східної війни можливим був варіант повної втрати дунайськими козаками усіх козацьких привілеїв. За одним із розроблених керівництвом Новоросійського і бессарабського генерал-губернаторства проектів, дунайські козаки могли бути перетворені на військових поселенців – найбільше зло і жах для південноукраїнського козацтва. У 1855 р. урядом Російської імперії передбачалась можливість входження Австрії до складу антиросійської коаліції і, як наслідок, введення австрійських військ у Бессарабську область, де знаходилися станиці Дунайського козацького війська. Військовому правлінню було наказано розпочати заходи до підготовки евакуації козацьких родин за Буг. Оселити дунайців планувалося в селах Херсонського військового поселення.²⁶⁸

Всі приготування проводилися без зайвого розголосу, адже очікуваним було небажання дунайських козаків переходити у становище військових

²⁶⁶ ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1856. – Т. 30, отд. 1: 1855 г. – Документ № 29360. – С. 381.

²⁶⁷ ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Од. зб. 55. «О Новороссийском казачьем войске с 1828 по 1858 гг.». – Арк. 6-7зв.

²⁶⁸ Бачинська О.А. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – Одеса, 2009. – С. 157.

поселенців. Уряд ще пам'ятав ускладнення і виступи бузького козацтва у 1817 р. під час перетворення Бузького війська на військові поселення улан. В умовах війни подібні явища були для вищого та місцевого керівництва вкрай небажаними. Наказному отаману І.Є.Гангардту вдалося переконати головнокомандувача Південної армії М.Д.Горчакова у недоцільності і фактичній неможливості подібного переселення. І.Є.Гангардт наголошував на тому, що більше дванадцяти відсотків родин дунайських козаків незаможні, фактично перебувають у злиднях, інші не надто заможні і тому більшість переселенців не була б забезпечена возами та худобою. Перехід пішки з дітьми і крамом на руках з Бессарабії за Буг міг зменшити чисельність війська через прогнозовані втрати від хвороб та смертей частини дунайського козацтва.²⁶⁹

Віддана служба дунайських козаків була відзначена їх воєначальниками й урядом імперії. В 1855 р. Дунайські полки були російським імператором відзначені штандартами «За хоробрість».²⁷⁰ Майже сотня чинів отримали підвищення в званнях, п'ятнадцять козаків були нагороджені орденами. А після війни всі чини Дунайського козацького війська, а також Азовського козацького війська, що також віддано служили у Східну війну, отримали від Олександра II привілеї по зрівнянню в правах та пільгах з регулярними кавалерійськими частинами.²⁷¹

У роки Східної війни баркаси азовських козаків, на яких вони несли службу, були переведені до Новоросійська, а самі команди азовців зараховані до гарнізону міста. Після ліквідації Новоросійського укріплення азовські команди були у складі діючого військового підрозділу регулярної армії. Водночас із козаків Азовського війська було сформовано ще морський батальйон, піший батальйон і кінну сотню загальною чисельністю тисяча

²⁶⁹ КУІА. – Ф. 755. – Оп. 1. – Од. зб. 145. «Дело о подготовке к переселению войска в военные поселения Херсонской губернии на случай занятия врагом территории Бессарабии». – Арк.889.

²⁷⁰ ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1856. – Т. 30, отд.1: 1855 г. – Документ № 29679. – С. 607.

²⁷¹ Там само. – СПб., 1857. – Т. 31, отд.1: 1856 г. – Документ № 30192. – С. 92.

вісімсот двадцять чоловік – це було майже все доросле чоловіче населення війська.²⁷²

Азовські козаки героїчно та головне ефективно охороняли узбережжя Азовського моря. Цей регіон за рішенням російського вищого командування був у зоні відповідальності азовського та донського козацтва. На початку 1855 р. війська антиросійської коаліції готували експедицію в Азовське море, плануючи взяти під контроль вихід у Чорне море та порушити комунікацію півострова Крим з іншими губерніями Російської імперії через суходіл Арабатської стрілки. 4 травня 1855 р. вийшов указ про евакуацію владних установ Таганрозького градоначальства.²⁷³ А вже 12 травня ескадра з п'ятдесяти семи французьких та англійських кораблів з десантом у майже п'ятнадцять тисяч вояків підійшла до Керчі і, не зустрівши опору, увійшла в Азовське море. Кораблі обстріляли Маріуполь, Бердянськ, Петровську станицю азовських козаків. Обстріл спричинив в населених пунктах страшні пожежі. Біля Петровського посаду союзники Туреччини вирішили висадити десант і запропонували захисникам Петровська – азовським козакам, зважаючи на чисельну перевагу, здатися без бою. Після відмови азовців сто човнів військ коаліції направились у бік берега, але були відкинуті назад у море азовськими загонами.²⁷⁴

За участь у військових діях під час Східної війни азовське козацтво було нагороджене георгіївським прапором з надписом «За храбрость и примерную службу в войну против французов, англичан и турок в 1853, 1854, 1855, 1856 годах». Після закінчення Східної війни всі новоутворені підрозділи азовців були розформовані.

²⁷² ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 173. – Од. зб. 41 за 1855 р. «Дело с сведениями собранными Новороссийским и Бессарабским Генерал-губернатором при поездке в октябре 1855 г. в Николаев для представления Государю Императору». – Арк.21.

²⁷³ РДІА. – Ф.200. – Оп.1. – Од.зб. 1041 за 1855 р. «О принятых мерах по случаю появления неприятеля в Азовском море». – Арк.4-4зв.

²⁷⁴ Маленко Л.М. Південноукраїнське козацтво і Кримська війна // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя, 2005 – Вип. XIX. – С. 105.

СУВОРИЙ ГРАФ: діяльність новоросійського і бессарабського генерал-губернатора О.Г.Строганова щодо козацьких військових формувань

17 квітня (за старим стилем) 1855 р. за «височайшим повелінням» граф, генерал-ад'ютант Олександр Григорович Строганов був затверджений новоросійським та бессарабським генерал-губернатором.²⁷⁵ Призначеному наприкінці Східної війни 1853-1856 рр., О.Г.Строганову необхідно було вирішувати значний обсяг проблем, які постали під час війни та у повоєнні роки. Такими були: хронічна нестача земельного фонду в Азовському та Дунайському козацьких військах, повоєнне відновлення господарства іррегулярних формувань краю – найбільше постраждали вояки грецького Балаклавського батальйону, розробка перспектив розвитку і служби південноукраїнського козацтва.

Віддана, а часом і героїчна служба вояків Азовського і Дунайського (в 1856 р. перейменоване²⁷⁶ на Новоросійське) козацьких військ, Балаклавського грецького батальйону та Лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону у перше повоєнне п'ятиріччя привела до того, що місцева влада Південної України і уряд Російської імперії приділяли особливу увагу благоустрою козацтва.

23 жовтня 1859 р. О.Г.Строганову надійшов лист від Управління козацьких військ Військового міністерства про необхідність утворення комісії при генерал-губернаторі для створення проектів положень для іррегулярних військ Новоросійського краю.²⁷⁷ Дійсно, з часів затвердження положень іррегулярних формувань минули десятки років і відбулися доповнення, зміни і були видані привілеї, затвердженні імператорськими указами, але не прийняті в Положеннях.

²⁷⁵ Хромов А.В. Політика О.Г. Строганова щодо вирішення земельного питання в козацьких військах Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства // Науковий вісник ОДЕУ. – 2009. – № 7 (85). – С. 92.

²⁷⁶ ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1857. – Т. 31, отд.1: 1856 г. – Документ № 30711. – С. 564.

²⁷⁷ ЦДІАУК. – Ф. 245. – Оп. 2. – Од. зб. 63. «О составлении проектов положений о Новороссийском и Азовском казачьих войсках и Лейб-Гвардии Крымско-татарском эскадроне». – Арк.1-6.

Російський уряд в кінці 50-х рр. XIX ст. ще розраховував на південноукраїнське козацтво і хотів провести реорганізацію. Генерал-губернатор О.Г.Строганов призначив головою комісії наказного отамана Новоросійського війська І.Є.Гангардта.

Нове Положення для Новоросійського козацького війська було складено вже у січні 1860 р. І.Є.Гангардт запропонував для скорочення витрат на управлінський апарат, поліпшення адміністративного управління та спрощення бюрократичних форм замінити існуюче Військове правління на Військове чергування. Очікувалась щорічна економія коштів для війська у розмірі тисячі п'ятисот рублів, які можна було б витратити на нагальні потреби. Чисельність апарату скоротилась би до шістнадцяти осіб.²⁷⁸ Але нововведення І.Є.Гангардта не були затверджені. У 1862 р. він отримав нове доручення і був відряджений на Кавказ для огляду місць та організації переселення бажаючих з козаків Азовського і Новоросійського військ.

Початкові ініціативи уряду Російської імперії з поліпшення справ у козацьких військах також підтримав своїми ініціативами новоросійський і бессарабський генерал-губернатор. Так, наприклад, О.Г.Строганов домагався пільг для постраждалих азовських козаків, а також написав у серпні 1858 р. до Військового міністерства листа з низкою пропозицій по Новоросійському козацькому війську. Серед іншого, генерал-губернатор пропонував надати дев'ять безкоштовних вакансій у Московському, Полтавському та Київському кадетських корпусах для дітей офіцерів війська і три вакансії в Одеському інституті шляхетних дівчат. Крім того, О.Г.Строганов наполягав на доцільності доступу козацтва до чинів, тому що деякі офіцери відрізнялись закостенілістю та аморальністю. Для полегшення економічного становища господарств дунайського козацтва пропонувалось розподілити станиці на дві полкові округи, взявши за правило ведення рівних черг для того, щоб на службі перебувала не одна третина, але й не більше половини службового складу війська. Кожний козацький полк мав утримувати на кордоні три (замість п'яти

²⁷⁸ Там само.

чи шести як було раніше) комплектні сотні, а для створення команд для поліцейської служби у містах за необхідності брати тих козаків, які перебували на пільгах.²⁷⁹

Уряд практично проігнорував пропозиції новоросійського генерал-губернатора, бо центральна влада досить швидко змінила ставлення щодо подальшої долі козацтва на півдні України. Лише через два роки Військове міністерство відписалось, що всі пропозиції генерал-ад'ютанта О.Г.Строганова треба передати у комісію, яка займається новими Положеннями для козацьких військ і після закінчення роботи уряд Російської імперії прийме рішення про доцільність запропонованих змін.

Єдине, що затвердило міністерське керівництво – клопотання графа О.Г.Строганова щодо врегулювання строків служби зарахованих нижніх чинів Дунайського (Новоросійського) козацького війська. Відповідним указом від 25 березня 1857 р. вносилися зміни в «Положення про Дунайське козацьке військо». Відтепер двадцятип'ятирічна польова служба і п'ять років внутрішньої були обов'язковими лише для козаків, які на службі з дев'ятнадцяти років. Прийняття на службу пізніше пропорційно скорочувало її термін, тобто, якщо козак на службі з двадцяти років, то мав відслужити двадцять чотири роки польової і п'ять внутрішньої і так далі. Ті дунайські козаки, хто був віком від сорока п'яти до п'ятдесяти років, мали перебувати лише на внутрішній службі.²⁸⁰ Це було з боку новоросійського і бессарабського генерал-губернатора незначне, але все-таки очікуване полегшення для рядового козацтва та їх родин.

Щодо проблем з дисципліною серед офіцерів Дунайського козацького війська – пияцтво, невідповідна поведінка, то особливим дорученням Військового міністра від 27 березня 1859 р. було дозволено наказному отаману війська з дозволу новоросійського і бессарабського генерал-губернатора аморальних козацьких офіцерів, тих, що вже відслужили термін військової

²⁷⁹ ЦДІАУК. – Ф. 245. – Оп. 2. – Од. зб. 63. «О составлении проектов положений о Новороссийском и Азовском казачьих войсках и Лейб-Гвардии Крымско-татарском эскадроне». – Арк.118-119зв.

²⁸⁰ ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1858. – Т. 32, отд.1: 1857 г. – Документ № 31661. – С. 259-260.

служби, відправляти у відставку навіть без процедури подання ними прохання до звільнення.²⁸¹

Російська імперія потребувала радикальних реформ. Не оминули реформи і військову систему і значні зміни розпочались відразу після Східної війни. Загальним змістом реформи було переозброєння за новими стандартами, скорочення армії в мирний час та можливість швидкої мобілізації при військовій загрозі.

Першим був ліквідований Грецький батальйон у Балаклаві. Після війни за пропозицією новоросійського і бессарабського генерал-губернатора О.Г.Строганова чисельність цього іррегулярного формування скоротили до мирного традиційного чотирисотенного складу. У повоєнні роки вояки були зайняті захистом місцевого населення від бродяг та груп різної національності, які залишились в Криму після евакуації військ коаліції. Не забували греки і про помсту татарам.

Крім того, Балаклавському батальйону було доручено охорону п'ятдесяти двох цвинтарів, які залишили війська коаліції на їх землях. Але останнє доручення не надто подобалось грекам. Батальйон не мав достатньої кількості людей, коштів і головне великого бажання оберігати військові поховання від мародерів та місцевого населення. Характерною рисою ментальності вояків цього іррегулярного військового формування була схильність до помсти, греки ще зберігали образу навіть на мертвих воїнів союзницьких сил за зруйнування під час війни однієї з церков на землях батальйону. Тому вони не особливо ретельно слідкували за згаданими цвинтарями, а місцеве мусульманське татарське населення не відчувало особливої поваги до християнських поховань. Цвинтарі поступово занепадали. Влітку 1857 р. розгорівся міжнародний скандал, коли французькі купці отримали від командира батальйону полковника М.П.Манто дозвіл на розкоп могили англійського капітана. Це стало відомо британській стороні і внаслідок чого М.П.Манто отримав

²⁸¹ Там само. – Т. 34, отд.1: 1859 г. – Документ № 34288. – С. 227.

зауваження, а прапорщик Ксиріхі, який був присутній при пошкодженні могили, сувору догану.²⁸²

Незважаючи на лояльне ставлення до балаклавців з боку центрального російського уряду, відносини керівництва батальйону зі О.Г.Строгановим не склалися. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор рапортував імператору, що нормальне існування та військова служба балаклавських греків просто не можливі за умови керівництва ними офіцерів грецького походження.²⁸³ Граф О.Г.Строганов справедливо дорікав керівництву іррегулярного формування низькою дисципліною та невідповідними відносинами між офіцерами та нижніми чинами, відсутністю субординації. Та навряд би російський уряд зважився на заміну грецьких офіцерів росіянами, навпаки вся історія військової служби різних іррегулярних військових формувань греків та албанців у Російській імперії, починаючи з кінця XVIII ст., відзначена надзвичайно високим відсотком місцевих офіцерів у цих військах. Тому звільнення місцевого офіцерства – означало би фактичну ліквідацію батальйону. Уряд вирішив не вдаватися до експериментів і, враховуючи попередні заслуги балаклавських греків, 21 жовтня 1859 р. імператор Олександр II наказав ліквідувати Балаклавський батальйон на прийнятних для грецьких вояків умовах. Так офіцери та нижні чини отримували землю у приватну власність. Частина офіцерів скористалась правом переходу в регулярні війська.²⁸⁴

Після закінчення Східної війни, а особливо в 1860-1861 рр. відбувся процес масового переселення татар з Криму в кордони Османської імперії. Як наслідок, комплектація й утримання Лейб-гвардійського ескадрону для кримських татар, які залишились мешкати на півострові, стало майже неможливим, бо це іррегулярне військове формування утримувалось за рахунок

²⁸² Кибовский А.В. «Их форма, оружие и строевая подготовка были более чем удовлетворительны.» Балканские славяне на службе в Российской армии и флоте. 1803-1859 гг. – С. 80-81.

²⁸³ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 173. – Од. зб. 41 за 1855 р. «Дело с сведениями собранными Новороссийским и Бессарабским Генерал-губернатором при поездке в октябре 1855 г. в Николаев для представления Государю Императору». – Арк.18-19зв.

²⁸⁴ Кибовский А.В. «Их форма, оружие и строевая подготовка были более чем удовлетворительны.» Балканские славяне на службе в Российской армии и флоте. 1803-1859 гг. – С.81.

спеціального податку з мусульманського населення Криму. Зрозумілою стала недоцільність подальшого існування Кримськотатарського козацького ескадрону. Це було очевидно вже наприкінці 1860 р., підтвердженням цьому є лист Військового міністерства до генерал-губернатора О.Г.Строганова. В ньому йшлося про те, що комісія І.Є.Гангардта з розробки нових проектів Положень козацьких військ Новоросійського краю має зупинити заняття, пов'язані з Лейб-гвардії кримськотатарським ескадроном. Не було сенсу розробляти проект положення іррегулярного формування, якщо воно найближчим часом мало бути ліквідоване. У 1863 р. російський уряд вирішив з 1 травня 1864 р. виключити ескадрон зі складу гвардійського корпусу. Цим фактично завершилась історія козацької служби кримських татар в Російській імперії.²⁸⁵ При ліквідації ескадрону з його числа було обрано три офіцери і двадцять один гвардієць з нижніх чинів, які утворили Команду Лейб-гвардії кримських татар Власного Його Величності конвою. І хоча ця Команда служила разом з кубанськими та терськими козаками, говорити про козацьку службу кримських татар важко, адже служба Команди йшла зі зміною через кожні три роки – таким чином в Петербурзі на службі перебували один офіцер та сім нижніх чинів, інші залишались на пільгах вдома у Криму. Звісно, що перебування восьми представників кримськотатарського народу на козацькій службі в гвардії мало на меті не військові цілі. Це була ідеологічна акція, підтвердження того, що імператорська фамілія продовжує довіряти мусульманському народу і допустила їх представників на таку престижну службу. Гвардійські кримські татари навзаєм відповідали уряду Російської імперії відданістю, брали участь в Російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. і постійно перебували при головній квартирі Олександра II, відзначились при взятті Ловчі та Плевни. У складі Власного Його Імператорської Величності конвою Команда кримських татар проіснувала до 18 травня 1890 р.²⁸⁶

²⁸⁵ Муфтизаде И.М. Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 год. – С.17.

²⁸⁶ Казачьи войска: По 1-е апреля 1912 г. – М., 1992. – С.24.

Навіть після введення в Російській імперії загальної військової повинності, для кримських татар, зважаючи на попередній позитивний досвід служби в іррегулярних військах на кшталт козацьких, були передбачені спеціальні пільги. Кримці не виставляли рекрутів, а на відміну тому іменним указом від 12 червня 1874 р. Олександра II було утворено іррегулярний Кримський ескадрон.²⁸⁷ Де за штатом були ще й посади мули та муедзина. Через рік, 22 червня 1875 р., ескадрон переформували в дивізіон.²⁸⁸ Далі у різному складі військоове формування кримських татар пережило російську монархію і перебувало на службі до 1920 р. Але службу нового кримськотатарського ескадрону (дивізіону, а потім і полку) важко назвати козацькою. І справа не в тому, що вояки цього формування не були в козацькій гвардії. Сам факт ідеї створення ескадрону згори кардинально відрізняється від реалій кінця XVIII ст. і початку XIX ст., коли місцева кримськотатарська еліта виступала ініціаторами й авторами проектів утворення іррегулярних військових формувань. Характерною прикметою було й те, що усі унтер-офіцери Кримського ескадрону (дивізіону) у перше двадцятиріччя існування були виключно російські військові кадровики, спеціально відряджені з різних кавалерійських полків. Уряд Російської імперії пішов на поступки для мусульманського населення Криму і дозволив утворення національного військового формування, за що отримав віддану військову службу кримськотатарського населення протягом десяти років.

Два козацькі формування Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства – Азовське і Дунайське (Новоросійське) війська, крім спільного походження та служби, мали низку схожих проблем, які мав вирішувати їх начальник – генерал-губернатор О.Г.Строганов.

Одним із найгостріших проблем південноукраїнського козацтва було земельне питання. Під час оформлення адміністративного поділу та управління військ російським урядом за основу було взято «Положення Донського

²⁸⁷ ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1876. – Т. 49, отд.3: 1874 г. – Документ № 53634. – С. 175-177.

²⁸⁸ Там само. – СПб., 1877. – Т. 50, отд.3: 1875 г. – Документ № 54927. – С.296-297.

козацького війська». У земельному питанні це означало наступне: усі землі Азовського і Дунайського (Новоросійського) козацьких формувань повинні були бути поділені на землі станичного юрту та запасні військові землі. Станичний юрт мав складатися з ділянок по тридцять десятин на кожного козака, по двісті десятин на обер-офіцера та по чотириста десятин на штаб-офіцерів. Земля, яка залишалася після розподілу між станицями, оголошувалася військовою запасною землею і використовувалася для військових потреб та отримання прибутків. В умовах гострої нестачі землі в Азовському та Дунайському військах задекларований тридцяти-десятинний козацький пай землі був просто нереальним. На практиці ж були такі дані: азовські козаки отримували ділянки по чотирнадцять-п'ятнадцять десятин на кожну душу чоловічої статі,²⁸⁹ а дунайські козаки мали ділянки в вісім-одинадцять десятин залежно від щільності населення окремої станиці.

Особливо гостро після закінчення Східної війни постала проблема належного забезпечення козаків землею в Дунайському війську. У відповідності з положеннями укладеного Паризького мирного трактату південна частина Бессарабської області, зокрема Ізмаїльський та значна частина Аккерманського і Кагульського повітів з населенням приблизно в сто двадцять сім тисяч осіб відходила до Молдавського князівства.²⁹⁰ Це були території, які прилягали до Дунаю, а також нижньої течії річки Прут та частини бессарабського Чорноморського узбережжя, на цих землях знаходилися серед іншого і станиці Дунайського козацького війська. Територія навколо гирла Дунаю з населенням в вісімсот двадцять шість чоловік опинилися під владою Османської імперії.²⁹¹ Згодом 1859 р. територія Молдавського князівства разом із приєднаними землями Південної Бессарабії увійшло до складу новоствореної держави Румунії, яка офіційно іменувалася Об'єднані князівства Молдавія і Валахія. Трохи більше ніж через двадцять років, у 1878 р., за умовами

²⁸⁹ Маленко Л.М. Азовське козацьке військо (1828-1866). – С.92-99.

²⁹⁰ Балицький О.Ю. Міграційні процеси в Південній Бессарабії у другій половині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXIX. – С. 33.

²⁹¹ Там само – С.34.

Берлінського трактату південні бессарабські землі були повернені до складу Російської імперії.

Таким чином, у повоєнні роки земельне питання у війську ще більше загострилося, тому що земельний фонд цього іррегулярного, козацького формування скоротився на дев'ять тисяч десятин.²⁹² Втративши території станиці Миколаївки та декількох хуторів, дунайські козаки, за рішенням генерал-губернатора О.Г.Строганова, були відправлені ще й нести службу до демаркаційної комісії для допомоги у визначенні й охороні нового кордону разом з донськими козаками²⁹³ охороняти той кордон, який відрізав частину їх земель.

Дещо виправити ситуацію мала купівля урядом Російської імперії у поміщика Зіро містечка Байрамча з землями довкола, де утворювалась нова станиця Новоросійського козацького війська. За пропозицією новоросійського і бессарабського генерал-губернатора графа О.Г.Строганова, указом імператора містечко Байрамча було перейменовано в станицю Миколаївку-Новоросійську.²⁹⁴ Саме тут збудували усі необхідні адміністративні приміщення. Військове правління козацького війська за рішенням керівництва краю переїхало з Аккермана в Миколаївку-Новоросійську. Пізніше розпорядження генерал-губернатора було затверджене указом Військової ради Російської імперії.²⁹⁵

Генерал-ад'ютант О.Г.Строганов знав про ситуацію в козацьких формуваннях як через звернення керівництва військ, так і зі свого власного досвіду. Влітку 1856 р. він оглядав Крим і Приазов'я та доповідав у рапорті імператору про тяжкий стан господарства Азовського війська. Трирічний неврожай, господарство, під час війни залишене на літніх людей та дітей, підірвали добробут азовських козаків. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор писав, що військо потребує значних позик грошима та хлібом, і

²⁹² Бачинська О.А. Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. 1828-1868 рр. – Одеса, 1998. – С.109.

²⁹³ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 215. – Од. зб. 35 за 1856 р. «Об устройстве новой границы в Бессарабии. 1856 г.». – Арк.228-231.

²⁹⁴ ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1857. – Т. 31, отд.1: 1856 г. – Документ № 31262. – С. 1064.

²⁹⁵ Там само. – СПб., 1861. – Т. 34, отд.1: 1859 г. – Документ № 34535. – С. 494.

звільнення від служби протягом як мінімум двох років більшості козацтва, щоб на пільгах залишилось не менше двох третин особового складу.²⁹⁶ Отже, покращити стан господарств азовських козаків О.Г.Строганов вирішив наданням пільг та поставками збіжжя, а проблема доведення земельних ділянок до належних розмірів не була поміченою. Крім того, таке доволі приязне ставлення до Азовського війська пояснювалося його задоволенням від наполегливої служби азовців та сумлінного виконання службових обов'язків керівництвом війська.

У червні 1858 р. О.Г.Строганов під час особистого огляду Дунайського козацького війська вже не міг не помітити наболілої проблеми нестачі земельного фонду у цьому іррегулярному військовому формуванні. Тим паче, що дунайські козаки декількох станиць звернулися до генерал-губернатора особисто. Головним було питання недоотримання «землі в тій пропорції, яка має бути у Війську Донському (на основі Положення якого й формувалося Дунайське козацьке військо), тобто по тридцять десятин на кожного козака і що... виділення офіцерам пожиттєвих ділянок ...зменшили ...паї нижніх чинів.» Скарги козаків були розглянуті графом і визнані «безпідставними та такими, що не заслуговують уваги».²⁹⁷ На думку генерал-губернатора О.Г.Строганова такий стан речей пояснювалося тим, що в Донському козацькому війську був великий надлишок земельного фонду. Донське військо, на його думку, складалось зі «справжніх козаків», які жили з військових трофеїв та скотарства на відміну від Дунайського, яке було сформоване з торговців і землеробів, до того ж не вся виділена земля дунайцями використовувалася. Це було справедливе зауваження з боку генерал-губернатора, але реальною причиною наявності необроблених територій у Дунайському козацькому війську була гостра нестача у господарствах козаків худоби та сільськогосподарського реманенту.

²⁹⁶ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 173. – Од. зб. 41 за 1855 р. «Дело с сведениями собранными Новороссийским и Бессарабским Генерал-губернатором при поездке в октябре 1855 г. в Николаев для представления Государю Императору». – Арк.19.

²⁹⁷ КУИА. – Ф. 755. – Оп. 1. – Од. зб. 167. «Дело об осмотре войска Новороссийским и Бессарабским генерал-губернатором». – Арк.11.

Таким чином, новоросійський та бессарабський генерал-губернатор вирішив, що розподіл земель серед офіцерів був виконаний справедливо і законно, згідно з Військовим положенням.

Саму перспективу розширення земельного фонду Дунайського війська О.Г.Строганов не відкидав, але для цього, на думку генерал-губернатора, потрібне виконання багатьох умов: монарше повеління, наявність «особливих» заслуг у війська та й по таку нагороду може звертатися лише керівництво і ні в якому разі не самі станичники.²⁹⁸

Проігнорувавши зміст, О.Г.Строганов спрямував всю свою активність на приведення до норми самої форми скарги, бо був вкрай незадоволений тим, що скарга мала колективний характер і рядові дунайські козаки не обрали свого представника, який би відстоював їх інтереси. Генерал-губернатор О.Г.Строганов погрожував в подальшому карати тих козаків, які будуть писати подібні скарги за невстановленою формою та в обхід свого безпосереднього керівництва.

Чіткому дотриманню встановлених норм офіційного листування між службовцями граф О.Г.Строганов консервативно приділяв особливу увагу: показовими є листи керівникам губерній та градоначальникам краю про порядок звернень до генерал-губернатора, які були ним надіслані наприкінці березня 1859 р.²⁹⁹

Проте генерал-губернатор О.Г.Строганов, як відповідальний керівник, спробував виправити ситуацію. Разом з бессарабським військовим губернатором генерал-майором Михайлом Львовичем Фантон-де-Веррайоном порушили питання перед військовим міністерством про укрупнення Дунайського козацького війська та збільшення його земельного фонду. Пропонувалось приєднати до війська близько одинадцяти тисяч державних селян, а також сформувати з болгарських колоністів – Болгарський прикордонний округ, який у подальшому теж приєднати до Дунайського

²⁹⁸ Там само. – Арк.12.

²⁹⁹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 197. – Од. зб. 102. «О порядке сношений Начальников губерний с Генерал-Губернатором». – Арк.1-3.

війська. Для забезпечення матеріального благополуччя дунайських козаків, автори проекту пропонували викупити за кошти державної казни у приватних власників землі площею до сорока семи тисяч десятин.³⁰⁰

Але начальник канцелярії військового міністра генерал-ад'ютант князь Віктор Іларіонович Васильчиков переконав міністра, що Новоросійське козацьке військо ніколи саме не зможе охороняти Бессарабський кордон, а перетворення болгар на козаків не відповідає зовнішньополітичним планам Російської імперії. І доречніше буде взагалі ліквідувати це військо, бо дунайські козаки під час війни, «... або втечуть, через недостатню войовничість, або перейдуть на бік ворога, через нестачу чеснот, а у мирний час, безперечно, будуть займатися контрабандою».³⁰¹ Судячи зі всього, аргументи та авторитет В.І.Васильчикова важили для уряду більше, ніж ініціативи та пояснення місцевої влади Південної України.

Незважаючи на таку позицію уряду, наказний отаман Дунайського козацького війська І.Є.Гангардт через декілька років звернувся до О.Г.Строганова з проханням підтримати новий проект розширення земельного фонду війська перед урядом. Планувалося передати козацькому формуванню території іноземних колоністів, селища яких за Паризьким миром опинились безпосередньо у складі Молдавського князівства.³⁰² Генерал-губернатор декілька разів наприкінці 1860 р. та на початку 1861 р. повторно просив уряд розглянути різні варіанти цього проекту.³⁰³ Але проект не був схвалений. Жодних позитивних змін для Дунайського (Новоросійського) війська не відбулось і земельний фонд іррегулярного формування залишався незмінним аж до ліквідації війська у 1868 р. Але й сама ліквідація не принесла полегшення

³⁰⁰ РДІА. – Ф.565. – Оп.1. – Од.зб.2359 за 1858 р. «По предложению об усилении и наделении землею Новороссийского казачьего войска и об изменении положения болгар, поселенных в Бессарабии» . – Арк.1-2зв.

³⁰¹ Там само. – Арк.6-8зв.

³⁰² Бачинська О.А. Дунайське козацьке військо. 1828-1868 рр. – С. 103.; Хромов А.В. Політика О.Г Строганова щодо вирішення земельного питання в козацьких військах Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства. – С. 97.

³⁰³ РДІА. – Ф.383. – Оп.24. – Од.зб. 607 за 1861 р. «По отношению Военного министра о наделении Новороссийского казачьего войска землей». – Арк.1-1зв, 8-9.

нижнім чинам. Навпаки, колишні козаки війська успадкували ці проблеми і продовжували потерпати від нестачі земель уже перебуваючи у стані селян-землевласників, до того ж їх ділянки в результаті перерозподілу ще більше зменшилися. Несправедливий розподіл земельного юрту офіцерами війська був використаний ними й при їх переході у стан дворян Бессарабської губернії.

Для Азовського війська, так само як і для Дунайського, в часи генерал-губернаторства графа О.Г.Строганова не залишилося вільних сусідніх земель для приєднання до території козацького війська. Але керівництво Азовського війська до останнього намагалось поліпшити ситуацію довкола земельного фонду війська.

8 вересня 1860 р. наказний отаман Костянтин Федорович Решетілов надіслав новоросійському і бессарабському генерал-губернатору О.Г.Строганову листа. В документі К.Ф.Решетілов спочатку нагадав про нестачу земельного фонду у війську, про прохання та пропозиції з цього приводу його попередників і потім, досить обережно та дипломатично, сповістив, що на кордоні з військом є вільна ділянка в шість тисяч десятин колишнього поселення ногайських татар селища Кенігес (аул Роботай).³⁰⁴ Наказний отаман К.Ф.Решетілов «обережно доповідав» про вільні землі, чекаючи на позитивну реакцію керівництва. Але вирішення земельного питання цього козацького формування півдня України найбільш простим та радикальним шляхом – збільшенням земельного фонду, було насправді найскладнішим. Усі ці заходи потрібно було впроваджувати за рахунок державної казни, а фінансова й загальноекономічна ситуація в Російській імперії після Східної війни була вкрай несприятливою. Виходом могло б стати зменшення земельного голоду шляхом переселення війська. Ця ідея час від часу активно обговорювалася вищим російським керівництвом. Протягом 1837, 1843, 1844, 1851 рр. створювались проекти, які передбачали переселення козаків Азовського війська у західну частину Кавказького хребта.³⁰⁵

³⁰⁴ Бойко А.М., Л.М.Маленко. Матеріали до історії Азовського козачого війська. – С.173-174.

³⁰⁵ Маленко Л.М. Азовське козацьке військо (1828-1866). – С.123-124.

Реальні перспективи переселення Азовського козацького війська на Кубань почали з'являтися після закінчення Східної війни. Керівництво Новоросійського і бессарабського генерал-губернаторства не мало впливу на дані процеси, тому що рішення приймалось на найвищому рівні. У травні 1857 р. військовий міністр сповістив головнокомандувача Кавказькою армією князя Олександра Івановича Барятинського про бажання імператора переселити азовців на Кубань. Тільки так, на думку уряду Російської імперії, азовські козаки нарешті зможуть бути використанні за своїм прямим військовим призначенням: нести козацьку службу на неспокійному прикордонні, крім того, місцеве керівництво півдня України полишиться надокучливої проблеми небажаного для російської влади впливу козацтва на місцеве населення. Цей вплив, на думку чиновників, створював напруження в регіоні. Головнокомандувач Кавказькою армією О.І.Барятинський у свою чергу відповів, що не має змоги виділити окремих територій для поселення Азовського козацького війська як окремої бойової одиниці, і єдиним можливим варіантом є розселення азовських козаків в існуючих станицях для поповнення останніх населенням.³⁰⁶ Одним із головних мотивів такої відповіді був економічний фактор – командування позбавлялось від необхідності витрат на забудову нових станиць. З поступовим просуванням російської армії на Кавказі виникла можливість для реалізації попередніх задумів щодо долі азовських козаків.

З літа 1861 р., після рішення імператора Олександра II про поступове переселення всього Азовського війська на Кубань, почалась розробка проекту. Під час опрацювання проекту новоросійський і бессарабський генерал-губернатор відстоював право козаків самим обирати свою долю. Розуміючи відмінність між різними групами азовців, випереджаючи можливі соціальні виступи, він підкреслював, що і для козаків і для держави найбільш корисним буде добровільне переселення, особливо це стосувалось азовських козаків тих

³⁰⁶ Маленко Л.М. Причини ліквідації Азовського козацького війська та переселення азовців на Кубань // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VI. – С.10-15.

станцій, населення яких було природними торговцями, землеробами і за тридцять років перебування в війську так і не стали справжніми козаками, та чернігівських переселенців, які недавно були приєднані до війська і ще на новому місці не облаштувалися як слід.³⁰⁷ Генерал-губернатор вважав доречним переселяти лише добровольців і рахував, що охочих переселитися буде не надто багато. Бо молоді козаки більше схильні до мирної праці, а справжні запорожці, ті, що вийшли з-за Дунаю, померли вже або надто старі.³⁰⁸ Також граф О.Г.Строганов на самому початку 1862 р., коли стало відомо про неминучість переселення, завчасно попередив Військову канцелярію війська про необхідність провести агітаційну та роз'яснювальну роботу серед рядового козацтва і довести переваги добровільного переселення.

За дорученням генерал-губернатора О.Г.Строганова наказний отаман К.Ф.Решетілов зібрав термінову нараду офіцерів і закликав їх подати собою приклад щирої готовності до виконання волі російського монарха. Офіцерський склад Азовського війська з ентузіазмом зустрів цю новину, адже при переселенні вони очікували покращити своє матеріальне становище, отримати землю у приватну власність та використати шанси для просування по сходах кар'єри.³⁰⁹

10 травня 1862 р. було оголошено імператорський указ Військовому міністерству з затвердженням «Положення про заселення передгір'я західної частини Кавказького хребта кубанськими козаками та іншими переселенцями з Росії». У цьому документі виказані плани уряду Російської імперії утворити нові козацькі станиці для захисту кордону від нападів гірських народів. Головну частину переселенців, близько дванадцяти з половиною тисяч козацьких родин мало бути переселено з Кубанського війська, більше тисячі двохсот козаків було з Донського війська, дві тисячі державних селян (в тому числі малоросійські козаки), переселенці з регулярної армії, а також за

³⁰⁷ Короленко П.П. Азовцы // Киевская старина. – 1891. – № 8. – С. 183.

³⁰⁸ Гаденко А.П. Азовское казачье войско.(1830-1865) . – С.90.

³⁰⁹ Маленко Л.М. Причини ліквідації Азовського козацького війська та переселення азовців на Кубань. – С.12-17.

бажанням з приєднанням до Кубанського війська чинів з Новоросійського, Донського та Уральського козацьких військ. Що стосується азовських козаків, то планували переселити на Кавказ вісім родин офіцерів і вісімсот родин рядового козацтва. Крім того, вже тоді зазначалось, що кількість переселенців з Азовського війська можна було б значно збільшити, а при потребі переселити усе іррегулярне військове формування.³¹⁰ Уряд планував завершити заселення нових кубанських станиць за шість років.

З початку 1862 р. розпочалося поступове переселення азовських козаків. Важливим аргументом для азовців щодо добровільного переселення була можливість офіцерів та козаків війська отримати давно призначений, але так ніколи й не реалізований в житті розподіл земель. Азовським козакам на Кубані відводилися ділянки від двадцяти-тридцяти десятин землі. Потомствени дворяни і відставні козаки отримували право придбати ділянки землі в двісті десятин для офіцерів і тридцять десятин для козаків. Придбана земля була б у їх абсолютній власності.³¹¹ Незважаючи на всі ці заходи, керівництву Азовського козацького війська, як і передбачалось «Положенням про заселення...» при відсутності необхідної кількості бажаючих, прийшлося вдатися до жеребкування для визначення черги і козацьких родин переселенців.

У наступному 1863 р. граф, генерал-ад'ютант О.Г.Строганов залишив посаду новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, але його наступник генерал-губернатор П.Є.Коцебу продовжував відстоювати позицію О.Г.Строганова про добровільність переселення козаків. Процес переселення азовців на Кавказ тривав аж до 1866 р. Переселивши майже половину війська на Кубань, уряд ліквідував його.

Азовське та Дунайське козацькі війська, створені в 1828 р., були мало потрібними в військових планах Росії. Уряд імперії погоджувався з фактом існування цих південноукраїнських іррегулярних формувань, беручи до уваги фактор політичної доцільності, і вже за можливістю використовував їх

³¹⁰ ПСЗРИ: Собр. 2. – СПб., 1865. – Т. 37, отд.1: 1862 г. – Документ № 38256. – С. 406-407.

³¹¹ Бойко А.М., Л.М.Маленко. Матеріали до історії Азовського козачого війська. – С.59-67.

військовий потенціал. Таке явище розглядалось як тимчасове. Це було однією з головних причин хронічного ігнорування владою земельного питання в цих військах.

Генерал-губернатор О.Г.Строганов досить швидко усвідомив факт недовготривалості існування на півдні України козацьких формувань. До того ж важкий економічний стан як Новоросійського краю, так і всієї імперії після Східної війни не дозволяли вирішити низку наболілих питань, які існували в іррегулярних військах Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства. За часів управління Південною Україною О.Г.Строгановим, керівництво Російської імперії взяло курс на широкі реформи. Однією з найголовніших була реформа військової системи. Після кількох спроб по удосконаленню структури та служби південноукраїнського козацтва уряд поступово прийшов до ідеї ліквідувати на півдні України іррегулярні війська.

Після ліквідації грецького батальйону у Балаклаві і перетворення Лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону на нечислену Команду, розпочався процес переселення Азовського козацького війська у західне передгір'я Кавказу. Після кількох нереалізованих проектів по реорганізації козацьких військ, позиція новоросійського і бессарабського генерал-губернатора О.Г.Строганова в козацькому питанні в подальшому полягала у впровадженні на місці політики уряду Російської імперії щодо південноукраїнського козацтва, його особистий внесок полягав у локалізації та ліквідації лише проявів наболілих питань (дисципліна, освіта, діловодство, формальні питання служби тощо) в цих іррегулярних військах.

ОСТАННІЙ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР: роль П.Є.Коцебу у ліквідації козацьких військ Південної України та адаптації козаків до нових умов життя

12 грудня 1862 р. Павло Євстафійович Коцебу був призначений на посаду новоросійського і бессарабського генерал-губернатора та командуючого військами новоутвореного Одеського військового округу. Протягом його

перебування на зазначених посадах на півдні України припинили існувати останні іррегулярні формування: Азовське та Дунайське (Новоросійське) козацькі війська.³¹²

В цілому, генерал-губернатор П.Є.Коцебу протягом всіх років своєї служби намагався провадити політику у загальноімперському руслі і тому в повному обсязі підтримував курс військових реформ, які впроваджувалися в Російській імперії військовим міністром Д.О.Мілютиним. Відомо, що в жовтні 1881 р. він був обраний за рішенням імператора головою спеціальної комісії для перегляду всієї «мілютинської» системи військового управління і ця комісія в повному обсязі схвалила діючі норми, маючи лише декілька пропозицій у сфері військової освіти. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор П.Є.Коцебу ще до свого призначення володів необхідними знаннями про становище козацтва Південної України, неодноразово командував загонами різних козацьких формувань Російської імперії: під час Східної війни він був начальником штабу армії на Дунайському театрі військових дій, а з лютого 1855 р. – начальником штабу Південної армії та всіх сухопутних і морських військових сил у Криму. Таким чином, ще до свого перебування на посаді генерал-губернатора Новоросійського краю П.Є.Коцебу мав достовірні відомості не тільки про боєздатність південноукраїнського козацтва, а й про проблеми, які існували у військах.

Так, після закінчення Східної війни за нормами Паризького мирного договору 1856 р. від Російської імперії відійшла придунайська частина Бессарабії на користь Молдавського князівства.³¹³ Облаштуванням нового кордону займалась міжнародна комісія, яку очолював з російського боку генерал-лейтенант генерального штабу, військовий губернатор Бессарабії М.Л.Фантон-де-Веррайон. У його розпорядження були відправленні декілька загонів дунайських і донських козаків. У рапорті до новоросійського і

³¹² Хромов А.В. Політика Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора П.Є.Коцебу щодо козацьких військ Південної України // Записки історичного факультету. – Одеса, 2009. – Вип.20. – С.188-189.

³¹³ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 215. – Од. зб. 35 за 1856 р. «Об устройстве новой границы в Бессарабии.1856 г.». – Арк.228-231.

бессарабського генерал-губернатора О.Г.Строганова в.о. наказного отамана Дунайського козацького війська полковник І.Є.Гангардт відмічав, що генерал-ад'ютант П.Є.Коцебу вимагав надати у розпорядження М.Л.Фантон-де-Веррайона «... команду з одного офіцера, чотирьох урядників і п'ятдесяти козаків, обравши найкращих..., чепурно вдягнутих, на доглянутих конях. Команду цю, після огляду в Аккермані, відправити в Татарбунар...».³¹⁴ Огляд козацьких дунайських загонів не був зайвим. Таким чином, можна констатувати той факт, що П.Є.Коцебу добре знав про реальне становище у цьому козацькому формуванні, адже огляди Дунайських полків протягом 1855-1857 рр. в інспектуючих викликали незадовільні відгуки, були претензії командування до зовнішнього вигляду козаків та дотримання правил використання одностройних мундирів.

Дунайське (Новоросійське) та Азовське війська були останніми козацькими формуваннями на півдні України. Процес реформування військових сил Російської імперії після поразки у Східній війні та її внутрішній стан цих іррегулярних військових формувань об'єктивно вимагали або значного реформування і збільшення самих військ та їхнього земельного фонду, що в свою чергу було надто складно для державної казни та уряду, або ж повної ліквідації цих військ.

Доля Азовського козацького війська була вирішена урядом ще за часів генерал-губернаторства графа О.Г.Строганова – з початком 1862 р. азовських козаків почали переселяти на Кубань. П.Є.Коцебу фактично продовжив курс свого попередника, намагався проводити переселення Азовського козацького війська на Кубань за принципами добровільності та методами агітації. Реалізуючи широкомасштабну кампанію з переселення козацьких формувань із внутрішніх губерній на Кавказ, уряд Російської імперії не міг одразу виселити Азовське козацьке військо повним складом. Був розроблений відповідний механізм. Головнокомандуючий Кавказькою армією мав завчасно

³¹⁴ ЦДІАУК. – Ф. 245. – Оп. 2. – Од. зб. 62. «О переселении Дунайских казаков во внутрь Бессарабии из-за новой пограничной черты и о водворении их на других землях». – Арк.4-4зв.

повідомляти новоросійського і бессарабського генерал-губернатора про кількість сімей офіцерів і козаків, які мають переселитися. З кожною сотнею козацьких сімей азовців мала йти одна офіцерська сім'я, яка погоджувалась на це за власним бажанням або обиралася жеребкуванням. Відзначимо, що від обов'язкового переселення звільнялися сім'ї відставних офіцерів; відставних козаків, які не мали синів, козаки віком від сорока п'яти років, сини яких не досягли сімнадцятирічного віку; вдови, які мали лише дочок; сироти, які не досягли двадцятирічного віку.³¹⁵

Генерал-губернатор П.Є.Коцебу робив всі необхідні розпорядження щодо збору переселенців у Бердянську (в разі слідування морським шляхом) і в Керчі (якщо переселення йшло через Кримський півострів). У 1862 р. перші двісті шість сімей переселенців продали за заниженими цінами або здали в оренду свої землі, були перевезені морем та, незважаючи на їх невдоволення та бажання оселитися разом, були розпорошені по декілька сімей по різних станицях чорноморців на Кубані. Азовські козаки не мали інформації про конфлікти переселенців з місцевим керівництвом на Кубані, тому нова група у складі п'ятисот чотирьох козацьких і п'яти офіцерських сімей без особливих заперечень продовжила процес переселення, під час якого їх знов намагалися розселити окремо по різних станицях. Зупинившись табором поблизу Анапи, азовці рішуче захищали власні інтереси, не зважали на аргументи місцевого керівництва. Ситуація могла закінчитися дуже трагічно після того, як були викликані регулярні війська, але справа до кровопролиття не дійшла. Рішучість азовських переселенців підтверджує той факт, що наперед під можливі залпи рушниць стали діти та жінки козаків.³¹⁶ Керівництво не наважилось віддати наказ про застосування зброї, вже за таких обставин азовські козаки вирішили піти на переговори і погодились на оселення окремими групами у чотирьох станицях. Генерал-губернатор П.Є.Коцебу намагався в подальшому унеможливити повторення подібних інцидентів, тому клопотав перед

³¹⁵ Маленко Л.М. Азовське козацьке військо (1828-1866). – С.123-124.

³¹⁶ Гаденко А.П. Азовское казачье войско.(1830-1865) . – С.91.

військовим міністром Д.О.Мілютиним і переконав його у необхідності переселення лише на добровільній основі, тих, хто не мав бажання, потрібно було переводити у цивільне відомство.³¹⁷ Наслідком цих зусиль П.Є.Коцебу стало рішення російського уряду відмовитися від переселення азовських козаків повним складом. Уже з 1864 р. козаки, які переселялися на Кубань враховуючи попередній невдалий досвід, були оселені разом в окремо відведених для них станицях.

11 жовтня 1865 р. було затверджене «Положення про ліквідацію Азовського козацького війська». За ним всі регалії та кошти, холодна та вогнепальна зброя переходили у відомство Кубанського козацького війська, яке в свою чергу забезпечувало виплату пенсій та інвалідні виплати колишнім азовцям. Ті азовські офіцери, які не переселилися на Кубань, переводилися в стан дворян Катеринославської губернії з правом носити мундир Азовського козацького війська. Козаки з родинами, вдови, сироти отримували землю у повну приватну власність. Крім того, козаки, які відслужили дев'ять років внутрішньої чи шість років польової служби, звільнялись від рекрутської повинності, деякі категорії колишніх азовських козаків звільнялись від податків.³¹⁸

Важливо, що «Положення...» врегулювало питання продажу азовцями своїх маєтків у 1862-1863 рр. На початкових етапах переселення не був відпрацьований механізм продажу азовськими козаками своїх будинків. Нові власники, які скуповували у переселенців на Кавказ маєтки буквально за безцінь досить скоро довідалась, що вони володіють лише наземними спорудами – тобто маєтки були продані без земельних ділянок. Скарги нових господарів до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора викликали лавину офіційної кореспонденції між П.Є.Коцебу та наказним отаманом Азовського війська. Нарешті урядом було затверджено, що землі все-таки

³¹⁷ Бойко А.М., Л.М.Маленко. Матеріали до історії Азовського козачого війська. – С.48; Гаденко А.П. Азовское казачье войско.(1830-1865). – С.90.

³¹⁸ ПСЗРИ. Собр. 2. – СПб., 1867. – Т. 40, отд.2: 1865 г. – Документ № 42546. – С. 24-28.

переходять новим власникам козацьких маєтків, а азовці, які задешево продали будинки у 1862-1863 рр. мали отримати грошові компенсації.

Військова реформа Російської імперії була направлена на бажання уряду зменшити чисельність армії у мирний час. Крім того, поступово зменшується чисельність і кількість міст, де козацькі загони виконували поліцейські функції.

9 червня 1865 р. херсонський губернатор звернувся до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора П.Є.Коцебу з проханням дозволити перевести півсотню уральських козаків, які перебували в губернії, для допомоги несення поліцейської служби у Херсоні та Миколаєві іншій півсотні Першого Уральського полку, виконувати нічні роз'їзди. Але відповідь військового міністерства зруйнувала плани губернатора. Команди уральських козаків найближчим часом планувалось відправити в рідні станиці і керівникам Південної України пропонувалось обмежитись сотнею Новоросійського козацького війська. Новоросійські козаки мали перебувати на службі в Херсоні та Одесі, а Миколаїв і Бессарабська область за нових умов мали обходитись без козацьких поліцейських команд.³¹⁹

Дунайське (Новоросійське) козацьке військо було останнім іррегулярним формуванням Південної України. Зрозуміло, що після ліквідації в 1865 р. Азовського війська увага місцевого керівництва і уряду була сконцентрована на цьому війську.

Наказний отаман Дунайського (Новоросійського) козацького війська І.Є.Гангардт, який перебував на цій посаді з 1854 р. і до ліквідації козацького формування, відразу після свого призначення з ентузіазмом взявся до впорядкування життя козаків. Головним питанням було поліпшення економічного стану війська.

Спочатку, ще за часів Східної війни 1853-1856 рр., він намагався використати зацікавленість уряду Російської імперії у збільшенні чисельності війська. Через головнокомандувача Південної армії Михайла Дмитровича

³¹⁹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 140. – Од. зб. 90 за 1865 р. «О назначении сотни казаков для исполнения службы при Херсонском Полицейском Управлении». – Арк.1-2.

Горчакова він намагався провести низку ініціатив – передання війську вилковських, шаганських та інших земель, а також островів в гирлі Дунаю. За таких умов, на думку наказного отамана І.Є.Гангардта, Дунайське козацьке військо вийшло би з економічної скрути, припинилась би практика постійних дотацій з казни, а на потреби армії могло бути виставлено п'ять полків та пішу міліцію. Але вже на першому етапі його чекало розчарування, тому що М.Д.Горчаков вважав подібні привілеї недоцільними і відверто виказав свою неприховану зневагу до дунайців, зазначивши, що подібних поступок від уряду «цигани та запорожці не варті».³²⁰ І.Є.Гангардт скоро усвідомив, що уряд не готовий до кардинального вирішення земельного питання в підпорядкованому війську, тому він сконцентрував увагу до вирішення нагальних проблем. Було проведено переселення козаків з густонаселених станиць в менш чисельні. Таким чином, Військове правління намагалось полегшити становище найбільш зубожілих козацьких родин.

Разом з попереднім генерал-губернатором О.Г.Строгановим наказний отаман звернув увагу на те, що, незважаючи на затверджене «Положення» від 1844 р., де одним з пунктів зазначалась необхідність відкриття училища для дунайців, Дунайське військо не мало подібного навчального закладу. Спільними зусиллями у 1861 р. в м. Аккерман було відкрито училище, а наказний отаман І.Є.Гангардт навіть склав для нього навчальну програму, заснував з власних книг бібліотеку та передав необхідний навчальний інвентар: карти, мікроскопи, барометри тощо. Але, як справедливо зазначає дослідниця історії Новоросійського козацького війська О.А.Бачинська,³²¹ не слід перебільшувати його позитивного ставлення до дунайського козацтва. Як і за попередніх керівників у війську була низька дисципліна, розповсюджене свавілля по відношенню до рядового козацтва з боку офіцерів. Навіть в 60-ті рр. XIX ст. через це були випадки втечі козаків з війська.

³²⁰ Бачинська О.А. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). – С.204.

³²¹ Там само. – С.205.

У 1866 р. генерал-губернатор П.Є.Коцебу писав у Петербург «...військо (Новоросійське – А.Х.) за нечисленністю служилого складу не може виконувати свої обов'язки, виставляючи лише один полк замість двох, і то за постійної допомоги наданням коштів на бойове знаряддя, і краще було б його розпустити».³²² Його пропозицію врахували у Військовому міністерстві, й у 1868 р. вийшов указ про ліквідацію цього козацького формування. На відміну від Азовського війська, дунайські козаки та офіцери відразу переводилися в цивільне відомство без переселення на Кубань.

Процес ліквідації війська відбувався під контролем місцевого керівництва. Важливою з багатьох питань була позиція генерал-губернатора П.Є.Коцебу.³²³ Він намагався стримувати природне незадоволення офіцерів і козаків фактом ліквідації війська, вимагаючи від дунайців виконання рішення командування і дотримання дисципліни, з іншого боку, обіцяв вирішити наболіле земельне питання.

Слід відзначити, що проблема нестачі земельного фонду в Азовському та Дунайському козацьких військах була актуальною фактично протягом всього часу існування цих іррегулярних військових формувань. Через це земельному питанню П.Є.Коцебу приділяв особливу увагу. Земельний фонд ліквідованого Азовського козацького війська був використаний ним і для зняття соціального напруження серед дунайського козацтва під час ліквідації останнього в 1868 р. Саме за ініціативи новоросійського і бессарабського генерал-губернатора було прийняте рішення про надання земельних ділянок чиновникам колишнього Новоросійського козацького війська на землях, які раніше належали азовським козакам. П.Є.Коцебу наголошував у наказі про скасування війська, що ті з козацьких чинів, хто погоджувався на переселення отримають «...прибавку земель – більш плодючих і цінніших, ніж землі південної частини Бессарабії,

³²² Столетие Военного Министерства. 1802-1902. Главное управление казачьих войск. – СПб., 1902. – Т. XI. – Ч. 1. – С.364-365.

³²³ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 140. – Од. зб. 68 за 1868 р. «Об увольнении Генерал-губернатора Коцебу в заграничный отпуск и о поручении исправлять должности его Генерал-лейтенанту Бутурлину». – Арк.1-40.

названої «Буджак».³²⁴ Насправді, цей наказ був в інтересах лише вузької групи офіцерів Дунайського війська, які отримали як належні їм ділянки у Бессарабії, так і додатково сорок одну ділянку на землях колишнього Азовського козацького війська. Для нижніх чинів Дунайського війська цей наказ генерал-губернатора П.Є.Коцебу був лише акцією заспокоєння рядового козацтва, яке після ліквідації війська було позбавлене справедливого розподілу землі й отримали навіть менші ділянки ніж ті, якими користувалися раніше, а багато рядових козаків взагалі стали безземельними. Сам текст документа свідчить про повністю його агітаційний характер, де П.Є.Коцебу акцентує увагу та значно перебільшує власну турботу долею дунайських козаків. Не даремно генерал-губернатор вимагав публічного оголошення свого наказу на загальних зборах мешканців станиць.

Командуючий військами Одеського військового округу П.Є.Коцебу склав проект «Положення про ліквідацію Новоросійського козацького війська» ще в 1866 р., але уряду було потрібно два роки для його розгляду та затвердження у грудні 1868 р.³²⁵

«Положення...» складалось з трьох розділів і регламентувало особисті права та обов'язки колишніх козаків та офіцерів розформованого Новоросійського козацького війська, визначало розподіл військових земель, створення тимчасової межувальної комісії, порядок та терміни передачі документації у військові та цивільні архівні установи Новоросійського краю. Козаки переходили у стан селян-власників, офіцери поповнювали лави дворянства Бессарабії. Але пам'ять про козацьку службу та славу ще довго жила у пам'яті нащадків дунайських козаків.

Сам процес розподілу земельного фонду колишнього Новоросійського козацького війська, передачі документів Військового правління та інші бюрократичні процедури (акти прийому-передачі документації, списків

³²⁴НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Од. зб. 8077. «Переписка с штабом военного округа об упразднении Новороссийского казачьего войска. 1868-1869 гг.». – Арк.19.

³²⁵ ПСЗРИ. Собр. 2. – СПб., 1873. – Т. 43, отд.2: 1868 г. – Документ № 46506. – С. 24-28.

населення станиць тощо) тривали трохи більше одного року і були завершені до 31 грудня 1869 р.³²⁶

Генерал-губернатор П.Є.Коцебу перебував на керівних посадах у Південній Україні до 1874 р. Він відіграв важливу роль у долі Азовського та Дунайського козацьких військ. Рішення про їх ліквідацію були ухвалені центральним керівництвом Російської імперії, але водночас не викликали жодного заперечення з боку П.Є.Коцебу. Головним досягненням генерал-губернатора можна вважати те, що непростий процес ліквідації південноукраїнських козацьких військ, який очікувано був негативно сприйнятий переважною більшістю азовських і дунайських козаків, пройшов без значних соціальних виступів.

П.Є.Коцебу став не тільки останнім начальником для південноукраїнських козацьких військ, він був і останнім новоросійським і бессарабським генерал-губернатором, бо у 1874 р. ця посада була ліквідована. Та і саме генерал-губернаторство, як особлива форма адміністративного устрою та управління на півдні України, стало історією.

Процес ліквідації іррегулярних військових формувань у Новоросійському і Бессарабському генерал-губернаторстві яскраво ілюструє наслідки реформ для населення Південної України. Як це не дивно, довгоочікувані реформи, які дали поштовх для соціально-економічного розвитку внутрішніх губерній, у південному регіоні призвели до позбавлення місцевого, у тому числі козацького населення, привілеїв та завершили процес інкорпорації краю в загальноросійський юридичний та політичний простір.

Від самого початку появи посади генерал-губернатора на півдні постійно відчувалась боротьба між центральною та місцевою владою. І справа не тільки в тому, що генерал-губернаторська посада йшла у розріз з централізаторськими реформами уряду Російської імперії, про що вже йшлося. При спільній меті – забезпечення органічного входження нових земель до складу імперії,

³²⁶КУІА. – Ф. 755. – Оп. 1. – Од. зб. 204. «Дело об упразднении Новороссийского казачьего войска. 1868-1869 гг.». – Арк.55-60.

російський уряд завжди намагався пришвидшити процеси колонізації, асиміляції та акультуризації місцевого неросійського населення. Місцева влада, яка володіла оперативною інформацією про реальний стан речей в підконтрольних землях, намагалась уникати соціальних вибухів і неодноразово доводила перед російським імперським керівництвом ефективність різних проектів, які надавали привілеї і пільги окремим групам місцевого населення. У цьому контексті часто можна пояснити прокозацькі рішення низки місцевих керівників та факт існування на півдні України козацьких іррегулярних формувань в XIX ст.

І в той момент, коли місцева еліта перестала боротися за особливі умови для Південної України і спокійно сприйняла факт викоренення місцевих привілеїв, місцеві керівники порушили питання про доцільність існування особливих військових і цивільних посад у регіоні.³²⁷ Дійсно, відпала потреба в існуванні екстраординарних посад і установ в губерніях, які вже майже нічим не відрізнялись від решти.

³²⁷ Шандра В.С. Генерал-губернаторства як форма управління українськими губерніями у складі Російської імперії // Регіональна історія України. – К., 2007. – № 1. – С. 157.

Південна Україна на початку XIX ст. була територією значних економічних та соціальних перетворень, а також військових та політичних інтересів ворогуючих імперій – Російської та Османської. За таких умов розв'язання козацького питання – залучення на свій бік козацьких верств регіону, використання військового потенціалу іррегулярних формувань стало одним із найголовніших завдань, вирішення яких уряд покладав на регіональних керівників.

Від самого початку XIX ст., у роки перебування А.Г.Розенберга на посаді херсонського військового губернатора, уряд намагався розв'язати козацьке питання за рахунок наявних матеріальних та людських ресурсів: відновлення Бузького війська, спробував використати на козацькій службі ногайців. А.Г.Розенберг виступав посередником між урядом та начальниками іррегулярних формувань.

«Нова зоря» українського козацтва зійшла за часів активної діяльності А.Е.Рішельє та О.Ф.Ланжерона. Амбітні французи застосували нові підходи в управлінні козацьких військ регіону та активізували зусилля російських чиновників у справі повернення Задунайської Січі. Але через непослідовність дій уряду козацьке питання так і не було остаточно розв'язано, незважаючи на повернення задунайських запорожців та некрасовських козаків невеликими групами.

За майже двадцятирічне управління Новоросійським і Бессарабським генерал-губернаторством М.С.Воронцовим Південна Україна зазнала суттєвих позитивних змін. Так само багато відбулось доленосних подій в історії південноукраїнського козацтва.

Граф М.С.Воронцов очікувано завоював лояльність козаків, надавши їм незначні привілеї та пільги, чого вони довго домогалися. З 1826 р. керівник Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства переконує російський уряд піти на ще більші поступки для місцевого козацтва, це досить

скоро приносить імперії значні політичні та економічні дивіденди. Процес розпочався з утворення гвардійського козацького Ескадрону кримських татар.

Знаковим стало повернення з турецького Подунав'я на територію Російської імперії Задунайської Січі у 1828 р. Ця подія викликала широкий загальноімперський та міжнародний резонанс, і на фоні цього факту козацтво домоглося утворення двох нових іррегулярних формувань: Азовського та Дунайського військ. Разом з раніше утвореним грецьким Балаклавським батальйоном та реорганізованим Лейб-гвардії кримськотатарським ескадроном, азовці та дунайці пройшли процес перетворення та органічно влилися у систему іррегулярних військ Російської імперії.

Повернення більшості задунайських запорожців та некрасовських козаків змінило вектори політики російського уряду щодо козацтва на півдні України. Об'єкт російської зовнішньої політики – задунайці та некрасовці, після оселення в губерніях Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства стали частиною внутрішньої політики, яку уряд впровадив по відношенню до козацьких формувань імперії. Досить скоро іррегулярні козацькі війська півдня України досягли «зеніту» свого розвитку. Разом з тим незвичайні зовнішньополітичні, агентурні, розвідувальні заходи, які здійснювали новоросійські генерал-губернатори щодо козацького населення турецького Подунав'я, залишилися в історії. Керівники Південної України звертають увагу на забезпеченні органічного входження турецьких вихідців козацького походження у соціальну структуру краю та військову систему імперії.

За часів наступників М.С.Воронцова – генерал-губернаторів П.І.Федорова, М.М.Анненкова, О.Г.Строганова та П.Є.Коцебу життя іррегулярних військових формувань Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства було відзначено низкою процесів, які, кінець кінцем, призвели до ліквідації козацьких військ на півдні України. 1844-1853 рр. були часами мирного життя, зміцнення форм внутрішньої та польової служби азовських і дунайських козаків, продовження служби грецького Балаклавського батальйону та Лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону. Продовжився розвиток інфраструктури

козацьких поселень на тлі політичного «застою» козацької політики центрального і місцевого російського керівництва. Ситуацію змінила Східна війна 1853-1856 рр., яка продемонструвала військову, політичну і економічну відсталість Російської імперії та стала випробуванням для іррегулярних військ, які виставили на боротьбу з ворогом майже весь особовий склад та військовий потенціал.

Післявоєнний час повернув козацтво Південної України до служби мирного часу. Останній період історії південноукраїнського козацтва розпочався процесом розформування новоутворених тимчасових козацьких загонів та реформування російської армії і, як наслідок, поступова ліквідація козацьких військ у Новоросійському краї за часів генерал-губернаторів О.Г.Строгонова та П.Є.Коцебу.

У перші повоєнні роки центральне та місцеве керівництво у перспективі розраховували на військовий потенціал південноукраїнських іррегулярних формувань, очікувалося реформування устрою та служби вояків козацьких військ Новоросійського краю. Ситуація змінилася на початку 60-х рр. XIX ст. Першим від спроб реформувати козацькі війська Південної України відмовився центральний російський уряд та розпочалися розмови про ліквідацію іррегулярних формувань. Потім з цим рішенням змирилися новоросійський і бессарабський генерал-губернатор О.Г.Строганов та наказні отамани козацьких військ.

XIX ст. як «один день козацької історії» прогнозовано завершився «тривалим надвечір'ям», але вже на ранок наступного «дня» у XX ст. козацькі традиції і чесноти пробудились у душі українського народу з новою силою.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Анцупов Іван Антонович (1920-2004), історик, 72

Аракчєєв Олексій Андрійович (1769-1834), військовий міністр (1808-1810), голова Департаменту військових справ Державної Ради Російської імперії (з 1810), граф, генерал від артилерії, 31, 36

Багалій Ольга Дмитрівна (Багалій-Татаринова) (1889-1942), історик, 31

Балатуков Адиль бей, командир Перекопського кінного полку (Кримськотатарського війська) (1807-?), князь, 17

Балатуков Кая бей (Кирило), командир Сімферопольського кінного полку (Кримськотатарського війська) (1807-1814), генерал-майор, 17, 18, 36, 59-62,

Балатуков Омер бей, ротмістр Сімферопольського кінного полку (Кримськотатарського війська), 118

Балицький О.Ю., історик, 132

Барклай де Толлі Михайло Богданович (1761-1818), російський полководець, генерал від інфантерії, князь, 22

Бартенєв Петро Іванович (1829-1912), російський історик, видавець, 67

Барятинський Олександр Іванович (1815-1879), російський військовий та державний діяч, головнокомандувач Кавказького корпусу (1856-1862) генерал-ад'ютант, генерал-фельдмаршал, 137, 138

Бахметєв Олексій Миколайович (1774-1841), кам'янець-подільський військовий губернатор (з 1814), повноважний намісник Бессарабської області (1816-1828), генерал від інфантерії, 10

Баязет-бей, командир ногайських (козацьких) полків, 13-15

Бачинський Анатолій Діомидович (1933-1995), історик, архівіст, 37-42, 46 86, 89, 92

Бачинська Олена Анатоліївна, історик, 2, 18-22, 32, 40, 44, 45, 49, 64, 66, 73-75, 93, 105, 110, 120-122, 132, 136, 146

Бєлова Олена Володимирівна, історик, 20, 31

Біла Анастасія Грогорівна, дунайська козачка, 100

Білецький Йосип, задунайський запорожець, 38

Білий Антон Назарович, козак 5-ї сотні Дунайського полку №1, 100

Білий Терентій Антонович (1844-?), дунайський козак, 100

Біярсланов Максют бей, командир Лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону (1828-1831), 62

Богданович Модест Іванович (1805-1882), російський військовий історик, 121

Бойко Анатолій Васильович, історик, 116, 137, 140, 144

Бориневич С., історик, 100

Бригаренко Агафія Грогорівна, дунайська козачка, 100

Бригаренко Марія Трохимівна (1837-?), дунайська козачка, 100

Бригаренко Трохим Федорович, козак Дунайського полку № 1, 100

Бурсак Федір Якович (1750-1827), кошовий отаман Чорноморського козацького війська (1799-1816), 26, 38

Буц Кирило, дунайський козак, 101

Бучинський Фома, старшина Чорноморського козацького війська, кошовий отаман Усть-Дунайського Буджацького війська (липень-жовтень 1807), військовий старшина, 43

Валянський, пристав міської землі в Одесі, кілійський поліцмейстер (?), 104

Вареник Аврам (1819-?), козак Дунайського війська, 101

Вареник Гаврило, значковий товариш, козак Чорноморського, Усть-Дунайського Буджацького та Дунайського козацьких військ, 46

Васильчиков Віктор Іларіонович (1820-1878), начальник канцелярії військового міністерства (1857-1861), генерал-лейтенант, 135, 136

Василевська Марія Станіславівна, дочка Василевського С.Т., 101

Василевський Станіслав Тимофійович (бл.1784-1846), одеський поліцмейстер (1824-1831), наказний отаман Дунайського козацького війська (1836-1846), генерал-майор, 73, 74, 101, 103, 168

Веремейчик А.Е., історик, 88

Волконський Петро Михайлович (1776-1852), начальник Генерального штабу Російської імперії, генерал-фельдмаршал, князь, 35

Воронцов Михайло Семенович (1782-1856), новоросійський і бессарабський (з 1828) генерал-губернатор (1823-1854), граф, князь, генерал від інфантерії, генерал-фельдмаршал, 46, 57-86, 91, 94, 95, 104, 108-110, 113, 152, 153

Вороняк Євдокія Тимофіївна (1843-?), дунайська козачка, 101

Вороняк Тимофій Олексійович, дунайський козак, 101

Гавриїл (Розанов), архієпископ, 78

Гаденко А.П., історик, 82, 95, 138, 144

Гайдабура (Майдабура) Трохим, задунайський старшина, 40

Гангардт Іван Єгорович (бл.1808 - ?), наказний отаман Дунайського (Новоросійського) козацького війська (1854-1869), генерал-майор, 94, 121-126, 129, 136, 142, 146, 147

Гартінг Іван Маркович (1768-1831), бессарабський цивільний губернатор (1813-1817), інженер, генерал-майор, 10

Гладка Олена Йосипівна, донька Й.М.Гладкого, дружина С.З.Писаренка, 82

Гладкий Василь Йосипович (1814- не раніше 1854), старший син Й.М.Гладкого, старшина Азовського козацького війська, підполковник, 92

Гладкий Йосип Михайлович (Бондар) (?-1866), кошовий отаман Дунавецької Січі (1826-1828), наказний отаман Окремого Запорозького війська (1828-1832), Азовського козацького війська (1832-1851), генерал-майор, 66-68, 76-78, 81-84, 86, 91-94, 116, 117

Гончарук Тарас Григорович, історик, 33, 49, 55

Горчаков Михайло Дмитрович (1793-1861), російський військовий, головнокомандувач військами на Дунаї та в Криму (Південної армії) (1853-1855), генерал від інфантерії, 123, 146

Градовський Олександр Дмитрович (1841-1889), російський історик права, 11

Грибовський Владислав Володимирович, історик, 14, 15

Губа Іван, один із отаманів задунайських запорожців, 42

Гуйвик Олексій Віталійович, історик, 76

Гур'єв, комісіонер, позивач у судовій справі до Г.І.Шостака, 53

Дібіч Іван Іванович (1785-1831), російський військовий діяч, генерал-фельдмаршал, граф, начальник Головного штабу (1823), 61, 89, 91

Добровольський Пилип (Давид), отаман Поповичівського куреня задунайських запорожців, 46, 90

Дружиніна Олена Йософатівна (1916-2000), історик, 7, 8, 16, 23

Дубченко Іван Тимофійович (1843-?), дунайський козак, 100

Дубченко Тимофій Матвійович, дунайський козак, 100

Єрмаков Єгор, задунайський козак, житель Аккерману, 97

Єрмолов Олексій Петрович (1777-1861), російський військовий та державний діяч, генерал від інфантерії, генерал від артилерії, 84

Жегулін Семен Семенович, таврійський цивільний губернатор, таємний радник, 36

Засс Андрій Павлович (1753-1815), командуючий військами під Ізмаїлом (1809), начальник російських військ у Малій Волощині та Молдавії (1810-1811), барон, генерал-лейтенант, 37

Защук Олександр Йосипович (1828-1905), начальник штабів 13-ї та 32-ї піхотних дивізій, офіцер Генерального Штабу Російської імперії, 69

Зіро, поміщик Бессарабської області, 133

Єрошкін (рос. Ерошкин) Микола Петрович, (1920-1988), історик, 8

Іванченко Василь (?-1845), дунайський козак, 102

Інзов Іван Микитович (1768-1845), головний попечитель колоністів Південного краю Росії (з 1818), повноважний намісник Бессарабської області (з 1820), новоросійський генерал-губернатор (1823), генерал від інфантерії, 10, 12, 46, 47, 50, 58, 64, 76, 81, 168

Каменський Микола Михайлович (1788-1811), головнокомандуючий російської Молдавської армії на Дунаї (1810-1811), генерал від інфантерії, 50

Кантакузен Микола Родіонович (1763-1841), наказний отаман Бузького козацького війська (1806-1817), генерал-майор, 21, 22, 29-32, 41

Кастельно де Габріель (1757-1826), історик-краєзнавець, маркіз, 25

Кисельов Павло Дмитрович (1788-1872), російський військовий діяч, намісник Молдавії та Волощини (1829-1834), генерал, 93

Кібовський Олександр Володимирович, історик, 19, 35, 63, 111, 119, 128, 129

Кльонов Євтихій Карлович (Миронович?), елизаветградський, одеський купець, російський агент, 40

Козловський Іван Тимофійович, урядник Дунайського козацького війська, 100

Козловський Павло Іванович (1843-?), дунайський козак, 100

Коваль Гнат (Самійло, Дмитро), кошовий отаман задунайських запорожців (1805/1806-1810?), 40

Ковальова Юлія, історик, 36

Коломойцев П.Т., історик-краєзнавець, 75

Колюбакін Петро Михайлович (1763 – після 1849), російський військовий діяч, генерал-майор, 43

Короленко Прокопій Петрович (1834-1913), історик, 138

Коцебу Павло Євстафійович (1801-1884), новоросійський та бессарабський генерал-губернатор, командуючий військами Одеського військового округу (1862-1874), генерал-ад'ютант, 108, 140-154, 168,

Кочубей Віктор Павлович (1768-1834), російський державний діяч, міністр внутрішніх справ (1802-1807, 1819-1823), князь, 38, 42, 58

Краснов Іван Кузьмич (1752-1812), наказний отаман Бузького козацького війська (1803-1806), генерал-майор, 21, 22, 29

Красовський Опанас Іванович (1780-1849), російський військовий діяч, генерал від інфантерії, генерал-ад'ютант, 58

Крижановська Марія Гаврилівна (1843-?), дунайська козачка, 100

Крижановський Гарило Павлович, хорунжий Дунайського козацького війська, 100

Кутузов Михайло Іларіонович (1745-1813), російський полководець, генерал-фельдмаршал, граф, 89

Кухаренко Яків Герасимович (1799-1862), наказний отаман Азовського (1851-1852) та Чорноморського (1852-1856) козацьких військ, генерал-майор, 116

Ланжерон Олександр Федорович (1763-1831), градоначальник Одеси (1815-1820), херсонський військовий губернатор, новоросійський генерал-губернатор (1815-1823), генерал від інфантерії, граф, 6, 10, 11, 13, 19, 26-37, 39-43, 45, 46, 50, 51, 74, 88, 152, 168

Ланський Василь Сергійович (1762-1831), міністр внутрішніх справ Російської імперії (1823-1827), 65

Лапін Володимир Вікентійович, історик, 32

Ленц М.І., історик, 121

Ліпранді Іван Петрович (1790-1880), російський військовий історик, етнограф, чиновник з особливих доручень міністерства внутрішніх справ Російської імперії, генерал-майор, 67

Лужанський Василь, дунайський козак, 99

Лужанський Павло, дунайський козак, 99

Макропліо Михайло, унтер-офіцер Грецького Балаклавського батальйону, 111, 112

Маленко Людмила Михайлівна, історик, 10, 77, 80-84, 88, 90, 92, 115, 116, 124, 132, 137-140, 143, 144

Мамайський Абдула ага, командир Євпаторійського полку (Кримськотатарського козацького війська) (1808-1814), майор, 17

Манто Матвій Панасович, командир Балаклавського Грецького піхотного батальйону, підполковник, 119, 120, 128

Масаєв Михайло Володимирович, історик, 59, 60

Мейндорф Казимир Іванович (1749-1823), командуючий 2-м армійським корпусом на Дунаї (1807), генерал від інфантерії, 44

Меншиков Олександр Сергійович (1787-1869), генерал-ад'ютант, адмірал, морський міністр Російської імперії (1836-1855), князь, 118, 120

Мертваго Дмитро Борисович (1760-1824), таврійський цивільний губернатор (1803-1807), таємний радник, 15, 21, 38

Микола I (1795-1855), російський імператор (1825-1855), 63, 68, 76, 77, 85, 94, 120

Мілютин Дмитро Олексійович (1816-1912), військовий міністр Російської імперії (1861-1881), 141, 144

Міхельсон Іван Іванович (1740-1807), новоросійський військовий губернатор (1800-1803), командуючий російською Молдавською армією на Дунаї (1806-1807), генерал від кавалерії, 13, 14, 40, 42, 44

Мороз Семен (?-1826), кошовий отаман Задунайської Січі (1817-1818, 1824-1826), 66

Муфтізаде Батир Челебі, командир Лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону (1840-1850), 62, 118

Муфтізаде Ізмаїл Мурза (1841-1917) історик, полковник, 60, 62, 118, 130

Наполеон І Бонапарт (1769-1821), французький імператор (1805-1815), 18, 20, 22, 30, 51, 60, 69, 88

Незамаївський (Головатий) Василь, кошовий отаман Задунайської Січі (1826-1827), 66

Немчиков М, осавул Донського козацького війська, в.о. наказного отамана Дунайського козацького війська (1833-1836), 73

Нікориця Іван Андрійович, начальник Херсонської губернської рухомої міліції, генерал-лейтенант, 44

Новицький Давид, отаман Пашківського куреня Задунайської Січі, 46

Новицький Яків Павлович (1847-1925), історик, археолог, етнограф, краєзнавець, 81

Олександр І (1777-1825), російський імператор (1801-1815), 7, 9, 14, 17, 19, 20, 38, 42, 60, 61, 63, 89

Олександр II (1818-1881), російський імператор (1855-1881), 123, 129, 130, 138

Ореус Іван Іванович (1830-1909), російський воєнний історик, 13

Ососков Ігнат, дунайський козак, житель Аккерману, 98, 99

Остен-Сакен Дмитро Єрофійович (1790-1881), командувач 3-м піхотним корпусом (1853), в.о. головнокомандувача армії та флоту в Криму (1855), генерал від кавалерії, генерал-ад'ютант, барон, 121

Павліновський Йосип (Павліковський), автор нереалізованого проекту (1805) про влаштування на території Балтського, Ольвіопольського та Ямпільського повітів Подільської губернії козацького війська, польський шляхтич, 24, 25

Павло І (1754-1801), російський імператор (1796-1801), 19

Павлов, офіцер Бузького козацького війська, ординарець О.Ф.Ланжерона, 30

Пален Федір Петрович, одеський градоначальник, в.о. новоросійського (1826) і бессарабського генерал-губернатора (1830-1832), таємний радний, 58

Палівода (Полівадов) Семен Герасимович (?-1807), командир 3-го Приморського збірного козацького полку Чорноморського війська (1806-1807), полковник, 45

Петров Андрій Миколайович (1837-1900), російський воєнний історик, генерал-лейтенант, 44

Писаренко Семен Захарович, військовий старшина Азовського козацького війська, чиновник з особливих доручень різних відомств, зять Й.М.Гладкого, 81, 82

Пишчевич Олександр Семенович (1764-?), військовий історик, 32

Підлесецький Іван Іванович, військовий писар Чорноморського козацького війська (1788-1790), кошовий отаман Усть-Дунайського Буджацького війська (лютий-липень 1807), прем'єр-майор, 43

Платов Матвій Іванович (1751-1818), військовий отаман Війська Донського (1801-1818), генерал від кавалерії, граф, 28, 29, 35

Полевщикова Олена Вікторівна, історик, 25

Помазан Денис, аккерманський міщанин, 99

Прігарін Олександр Анатолійович, етнолог, історик, 37, 89

Прозоровський Олександр Олександрович (1732-1809), командуючий російською Молдавською армією (1807-1809), князь, генерал-фельдмаршал, 44, 88

Прункул К., позивач у судовій справі до Г.І.Шостака, ясський поміщик, 53

Ренський Павло Якович, російський агент у Галаці, драгоман, 39

Решетілов Костянтин Федорович, наказний отаман Азовського козацького війська (1856-1865), генерал-майор, 136, 137, 139

Риган, перекладач ренійського карантину, 80

Рішельє де Арман Емманюель дю Плессі (1766-1822), французький і російський державний діяч, командуючий 13-ї дивізією російської армії, градоначальник Одеси (з 1803), херсонський військовий губернатор (1805-1814), герцог, 6, 10, 11, 13, 16-27, 37-46, 74, 152, 168

Розенберг Андрій Григорович (1739-1813), херсонський військовий губернатор (1803-1805), генерал від інфантерії, 13, 15, 16, 21, 26, 74, 152

Рошешуар Людвік-Віктор-Леон (1788-1858), російський та французький генерал, племінник Е.А.Рішельє, пізніше всиновлений, 26

Рябінін-Скляревський Олександр Олександрович (1878-1942), історик, архівіст, 67

Сабанєєв Іван Васильович (1770-1829), російський військовий діяч, генерал від інфантерії, 61

Савченко Ірина Володимирівна, історик, 9

Самарупа Олександр, зауряд-хорунжий Дунайського козацького війська, 101

Сапожников Ігор Вікторович, історик, археолог, 27

Сергієнко Євстафій, дунайський козак, 101

Скальковський Аполлон Олександрович (1808-1898), історик, статистик, 84, 94

Скаржинський Віктор Петрович (1788-1861), керівник ескадрону козаків (1812), поміщик, штаб-ротмістр, 23, 24

Скаржинський Петро Михайлович (?-1805), командир 2-го полку Бузьких козаків (1786-1789), генерал-майор, 23

Скорі, вояк Грецького Одеського батальйону, 34

Согутчевський Роман (бл.1730-1732 – 1828/1829), осавул Задунайської Січі, Усть-Дунайського Буджацького та Дунайського козацьких військ, 46

Соколов Кирило, урядник Дунайського козацького війська, 100

Соколов Олександр, задунайський козак, житель Аккерману, 97

Соколов Степан, задунайський козак, житель Аккерману, 97

Сотниченко Дмитро, дунайський козак, 101

Строганов Олександр Григорович (1795-1891), міністр внутрішніх справ Російської імперії (1839-1841), новоросійський і бессарабський генерал-губернатор (1855-1862), генерал від артилерії, генерал-ад'ютант, граф, 108, 118, 124-143, 147, 153, 154

Стурдза Скарлат Дмитрович (1750-1816), цивільний губернатор Бессарабської області (1812-1813), молдавський боярин, 10, 51-53

Тевкелев Сенд Гірей мурза, командир Лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону (1838-1840), 62

Тухачевський Микола Миколайович, наказний отаман Дунайського козацького війська (1846-1847), генерал-майор, 113, 114

Тучков Сергій Олексійович (1767-1839), військовий губернатор Бабадазької області (з 1826), градоначальник Ізмаїльської області (з 1830), генерал-лейтенант, 37, 40, 66-68, 86-95

Улан, командир Лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону (1836-1838), ротмістр, 62

Фантон-де-Веррайон Михайло Львович (1804-1887), бессарабський військовий губернатор (1858-1874), генерал-лейтенант, 135, 142

Федоров Павло Іванович (1791-1855), миколаївський поліцмейстер (з 1820), миколаївський та севастопольський військовий губернатор (1834), бессарабський цивільний губернатор (1834), ізмаїльський градоначальник (з 1835), бессарабський військовий губернатор (1836-1854), в.о. новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (1838-1839, 1840, 1844), генерал від інфантерії, 10, 58, 103-105, 108-117, 153, 168

Ферстер Єгор Християнович (1756-1826), комендант фортеці Кілія (1806), інженер, полковник, 40, 41

Філософов Михайло Михайлович (1732-1811), російський військовий діяч, військовий губернатор Смоленський і Псковський (1796-1798), генерал від інфантерії, 87

Фролов Борис Юхимович, історик, 26

Ханоненков Олександр Васильович, військовий старшина Донського козацького полку №42, 101

Ханоненкова Надія Олександрівна, донська козачка, 101

Харитонов, командир 4-го Оренбурзького козацького полку, майор, 34

Хіоні Іван Олександрович, історик, архівіст, 20, 22, 32

Хомутов Михайло Григорович (1795-1864), наказний отаман Донського козацького війська (1848-1864), генерал від кавалерії, 119

Хромов Анатолій Володимирович, 24, 48, 49, 86, 96, 124, 136, 141

Хункалов Ахмет бей, командир Перекопського кінного (кримськотатарського козацького) полку (1808-1814), Лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону (1817-1828), підполковник, 17, 59, 60, 62

Хункалов Махмут бей, командир Лейб-гвардії кримськотатарського ескадрону (1831-1836), князь, 62

Чичагов Павло Васильович (1767-1849), російський військовий діяч, командуючий Дунайською армією (1812), адмірал, 9, 23, 51, 52, 88

Чолобітчиков Семен Панасович (?-1830), предводитель дворянства Херсонської губернії (1827-1830), наказний отаман Дунайського козацького війська (1828-1830), полковник, 69, 71, 73

Чорбу Ф., предводителя дворянства Херсонської губернії (1812), 23

Шандра Валентина Степанівна, історик, 58, 150

Шведов, завідуючий поселеннями ізмаїльського градоначальства, 103

Шепельов Дмитро, кубанський (запорозький) козак, 99

Шепельов Іван Дмитрович, дунайський козак, 99

Шепельов Леонід Юхимович, історик, 48

Ширінський Алі Мурза, командир Феодосійського кінного полку (Кримськотатарського козацького війська), капітан, 17

Шостак А., таврійський віце-губернатор поч. XIX ст., 15

Шостак Антон Ілліч, будівельний підрядник у м. Одеса першої половини XIX ст., брат Шостаків Андрія Ілліча та Григорія Ілліча(?), 49, 55

Шостак Андрій Ілліч, будівельний підрядник у м. Одеса першої половини XIX ст., брат Шостаків Антона Ілліча та Григорія Ілліча(?), 49, 55

Шостак Василь Григорович (1811-1862), колезький секретар у канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (1830-1840), член товариства сільського господарства Південної Росії та Одеського товариства історії та старожитностей, син Г.І.Шостака, 49, 50, 54, 55

Шостак Григорій Ілліч, поміщик Херсонської губернії, головний підрядник шпиталів російської армії в російсько-турецьку війну 1806-1812 рр., автор (?) нереалізованого проекту Дунайського козацького війська (1812), батько В.Г.Шостака, штабс-капітан, надвірний радник, 48-55

Шостак Олександр Андрійович, одеський поліцмейстер, наказний отаман Дунайського козацького війська (1847-1854), генерал-майор, 55, 104, 114

Яцюк М.М., історик, 91, 93

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Лист з привітанням катеринославських зборів дворянства від 30 березня 1805 р. на ім'я герцога А.Е.Рішельє з нагоди призначення на посаду херсонського військового губернатора. – Держархів Одеської області. – Ф.1 – Оп.219. – Спр.12. – Арк.39.
2. Перша сторінка формулярного списку про службу графа О.Ф.Ланжерона. 1830 р. – Держархів Одеської області. – Ф.1. – Оп.249. – Спр.767. – Арк.1а.
3. Копія Указу про призначення генерала І.М.Інзова виконуючим обов'язків новоросійського генерал-губернатора. 1822 р. – Держархів Одеської області. – Ф.1. – Оп.220. – Спр.4. – Арк.2.
4. Рапорт Наказного Отамана Бузького козацького війська М.Р.Кантакузена про будівництво дому для училища у м. Вознесенську. 1810 р. – Держархів Одеської області. – Ф.1. – Оп.220. – Спр.10. – Арк.16.
5. Рапорт Одеського поліцмейстера С.Т.Василевського про прибуття до міста 7 некрасовських та 19 запорозьких козаків. 1824 р. – Держархів Одеської області. – Ф.1. – Оп.190. – Спр.138. – Арк.2.
6. Перша сторінка формулярного списку Бессарабського військового губернатора П.І. Федорова. 1839 р. – Держархів Одеської області. – Ф.1. – Оп.249. – Спр.771. – Арк.1.
7. Рапорт аккерманського поліцмейстера про кількість буджацьких козаків у місті. 1828 р. – Держархів Одеської області. – Ф.1. – Оп.214. – Спр.9. – Арк.4.
8. Рапорт командуючого дунайськими полками І.Герко про відрядження козаків. 1831 р. – Держархів Одеської області. – Ф.1. – Оп.214. – Спр.8. – Арк.8.
9. Копія наказу про звільнення з посади новоросійського і бессарабського генерал-губернатора П.І.Федорова. 1854 р. – Держархів Одеської області. – Ф.1. – Оп.193. – Спр.25. – Арк.16.
10. Телеграма про прибуття екстреного потягу для потреб генерал-губернатора П.Є. Коцебу. 1868 р. – Держархів Одеської області. – Ф.1. – Оп.140. – Спр.68. – Арк. 28.

ЗМІСТ

ВІД АВТОРА	3
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ	
«НОВА ЗОРЯ» УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА: заходи регіональної влади Південної України до місцевого козацтва у першій чверті XIX ст	6
ВОЛЕЛЮБНИЙ ПІВДЕНЬ: зміни в адміністративному устрої Російської імперії. Особливості системи управління Південної України	6
АМБІТНІ ФРАНЦУЗИ: діяльність місцевої адміністрації зі створення та реорганізації козацьких формувань. А.Е. Рішельє, О.Ф. Ланжерон	13
НЕСПОКІЙНИЙ ДУНАЙ: заходи херсонських військових губернаторів з нейтралізації козацьких елементів російсько-османського прикордоння	36
АЛЬТРУЇСТ ЧИ АВАНТЮРИСТ: проект Дунайського козацького війська штабс-капітана Г.І. Шостака	48
РОЗДІЛ ДРУГИЙ	
«ЗЕНІТ» ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА: діяльність місцевої адміністрації Південної України з розв'язання козацького питання в другій чверті XIX ст.....	57
СВІТЛИЙШИЙ КНЯЗЬ: новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С. Воронцов та козацьке питання	57
КОМЕНДАНТ ІЗМАЇЛУ: С.О. Тучков та південноукраїнське козацтво	86
ПОМІЧНИКИ ЧИ ПРОТИВНИКИ КОЗАЦТВА: роль чиновників в інтеграції козацтва у соціальну структуру Південної України	96
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ	
«ПІВДЕННЕ НАДВЕЧІР'Я» КОЗАЦТВА: реалізація керівництвом Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства державної політики щодо козацтва у 1844-1868 рр.....	108
НАСТУПНИКИ М.С. ВОРОНЦОВА: генерал-губернатори П.І. Федоров та М.М. Анненков. Розв'язання питань внутрішньої служби та участь козацьких військ Південної України у Східній (Кримській) війні	109
СУВОРИЙ ГРАФ: діяльність новоросійського і бессарабського генерал- губернатора О.Г. Строганова щодо козацьких військових формувань.....	124
ОСТАННІЙ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР: роль П.Є. Коцебу у ліквідації козацьких військ Південної України та адаптації козаків до нових умов життя.....	141
ПІСЛЯМОВА	152
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	155
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ.....	167

Наукове видання

Анатолій Хромов

Південноукраїнське козацтво ХІХ ст.:
урядові задуми, проекти, втілення

(Праці Державного архіву Одеської області. Т. XXXIX)

Монографія

Видано за авторською редакцією.

*Видавець СПД Бровкін О.В.
(Свідоцтво видавця ДК №1389 від 11.06.2003 р.)
м. Одеса, вул. Троїцька, 28а. Тел. 0482-357-343.*

Надруковано з готового макету у друкарні ТОВ “Абрикос Компани”.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий. Ум. друк. Арк. 11,25.
Наклад: 300 прим.
Ціна договірна.